

Шановні семикласники!

Цього року ви знову вирушаєте в історичну подорож, тепер — у світ Середньовіччя. А подолати цей шлях допоможе підручник, який ви тримаєте в руках.

Зверніть увагу на умовні позначки:

завдання, які подані перед пунктами параграфа, їх треба виконувати під час або після ознайомлення з відповідною частиною навчального матеріалу;

завдання, спрямовані на розвиток ваших умінь працювати з різними історичними джерелами, що виконуються в парах або групах;

підсумкові завдання до уроку: надруковані звичайним шрифтом запитання та завдання допоможуть вам повторити зміст параграфа, а виділені *курсивом* є складнішими і спрямовані на перевірку вашого розуміння матеріалу уроку в цілому;

домашнє завдання.

Історичні джерела Середньовіччя допоможуть вам докладніше дослідити епоху.

Історичний калейдоскоп розкриє багатогранний спадок Середньовіччя, а рубрика **Україна** — це Європа розкаже вам, як пов'язана історія нашої Батьківщини з європейською.

Усі важливі положення в тексті набрано різними шрифтами. **Прямим жирним шрифтом** виділено поняття й дати, які слід запам'ятати, уміти визначати й застосовувати. **Жирним курсивом** позначено найважливіші місця подій та імена історичних діячів, які важливо запам'ятати для розуміння історичної епохи. Нарешті, *курсивом* подані поняття, які є новими для вас і пов'язані з особливостями періоду, країни, що вивчається, тощо.

Бажаємо вам цікавих уроків!

З повагою — автори

Зміст

ВСТУП

НАЗУСТРІЧ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

- § 1. Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу
(повторення) 7
- § 2. Що і як вивчається в курсі історії Середніх віків . . . 11

Розділ I

ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

- § 3. Становлення середньовічної Європи. 18
- § 4. Імперія Карла Великого 26
- § 5. Візантійська імперія 31
- § 6. Арабський світ 39
- § 7. **Практичне заняття.**
Вплив Візантії, імперії Карла Великого,
Арабського Халіфату на становлення
середньовічної Європи 50
*Готуємося до уроку узагальнення
та тематичного оцінювання 56*

Розділ II

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

- § 8. Зв'язок людини і природи.
Рух середньовічного населення. 58
- § 9. Середньовічне європейське суспільство 63
- § 10. **Практичне заняття.**
Життя й традиції рицарів і селян 70
- § 11. Світ середньовічного міста 76
*Готуємося до уроку узагальнення
та тематичного оцінювання 87*

Розділ III

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV ст.

- § 12. Походи вікінгів та їхні завоювання 89
- § 13. Хрестові походи 95
- § 14. **Практичне заняття.**
Наслідки Хрестових походів 102
- § 15. Середньовічні держави: від роздробленості
до станово-представницьких монархій. 104
- § 16. Франція в XI–XV ст. 110

- § 17. Англія в XI–XV ст. 116
 § 18. Священна Римська імперія 122
 § 19. Держави Середземномор'я в Середні віки 129
*Готуємося до уроку узагальнення
 та тематичного оцінювання 138*

Розділ IV МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

- § 20. Наукові і технічні досягнення. Книгодрукування . 140
 § 21. Вплив церкви на середньовічне суспільство 145
 § 22. **Практичне заняття.**
 Середньовічні школи та університети.
 Життя середньовічного студента 152
 § 23. Раннє Відродження і гуманізм 157
 § 24. Архітектура і мистецтво 163
*Готуємося до уроку узагальнення
 та тематичного оцінювання 171*

Розділ V КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

- § 25. Держави Центральної та Східної Європи в X–XV ст. . . 173
 § 26. Землі Північно-Східної Русі в XI–XV ст. 183
 § 27. **Практичне заняття.**
 Виникнення слов'янської писемності.
 Кирило і Мефодій 191
*Готуємося до уроку узагальнення
 та тематичного оцінювання 197*

Розділ VI СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

- § 28. Утворення Османської імперії.
 Правління Мехмеда II 199
 § 29. Життя в Піднебесній імперії 208
 § 30. Середньовічне суспільство Індії 213
*Готуємося до уроку узагальнення
 та тематичного оцінювання 217*
*Готуємося до уроку річного узагальнення
 «Внесок цивілізацій Середньовіччя в історію
 людства та становлення сучасної Європи» 218*

Вступ

Назустріч історії Середньовіччя

Що таке Середні віки? Насамперед — це гаряча віра, сильні почуття і, безумовно, дія, чин. Середні віки — це не просто замки, а й безкінечні війни, що за них точилися; не просто готичні собори — це постійна місійна проповідь Слова Божого, це — титанічна праця й відчайдушна боротьба, це — зруйновані поганські капища; врешті-решт, це — не золотий вік історії людства — це епоха заліза, це — світ постійного напруження волі.

*Ігор Загребельний,
сучасний український історик*

§1. Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу (повторення)

1. ЯКІ ПОДІЇ ТА ЯВИЩА ВИВЧАЄ ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1) Пригадайте вивчений торік матеріал, вставте пропущені в тексті слова й запишіть текст у зошит.

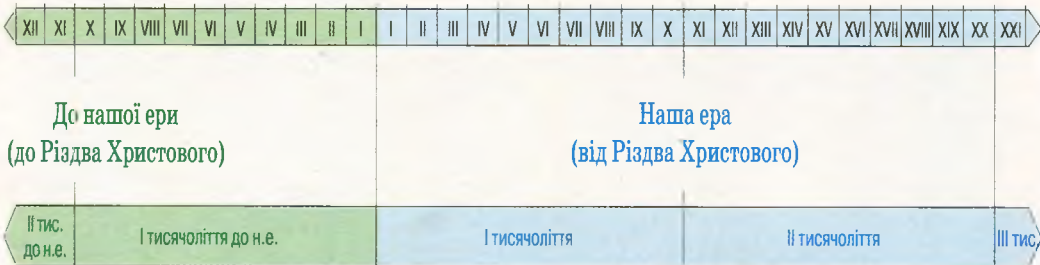
Історія Стародавнього світу — частина ... історії, яка вивчає ... період у минулому людства. Вона охоплює період від ... первісних людей (2,5 млн років тому) до ... Римської імперії (476 рік). Це ... і ... період в історії людства.

Підказка:

Найдовший, поява, найдавніший, падіння, всесвітня, перший.

2) Працюючи зі стрічкою часу:

- позначте хронологічні межі періоду історії Стародавнього світу;
- поясніть, як рахують роки до н.е.;
- порівняйте вислови «подія сталася 200 років тому» і «подія сталася за 200 років до н.е.»; поясніть, яка між ними різниця;
- назвіть і покажіть на лінії часу, у якому столітті й у якому тисячолітті занепала Римська імперія.

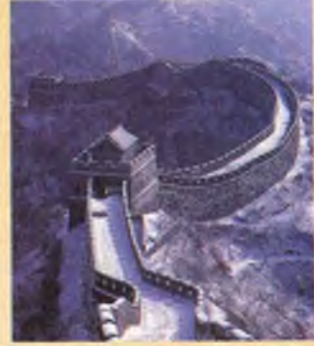

3) З історії Стародавнього світу ви, напевно, пам'ятаєте, що спочатку в Єгипті та Передній Азії, а потім і в інших країнах відбувся перехід до цивілізації. Слово «цивілізація» має кілька значень. Прочитайте та поясніть кожне з них на прикладах.

Цивілізація — це

- рівень розвитку матеріальної та духовної культури, досягнутий суспільством на певному історичному етапі;
- суспільство, яке протягом певного періоду й на певній території відрізняється особливими рисами в економіці, культурі та суспільному устрої (наприклад, цивілізації Давнього Єгипту, вавилонська, антична тощо).

4) Використовуючи ілюстрації, назвіть основні періоди й цивілізації, які вивчає історія Стародавнього світу.

2. ЩО НАЗИВАЄМО ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЮ СПАДЩИНОЮ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Перевірте, чи добре ви пам'ятаєте історію Стародавнього світу, послідовно відповідаючи на запитання:

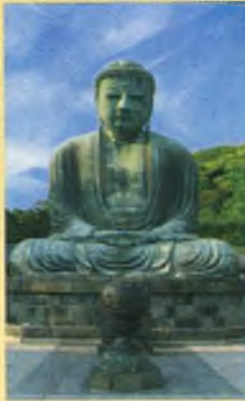
- Де виникли найдавніші на земній кулі держави?
- Що означає слово «демократія»? Яка країна є батьківщиною демократії?
- Пригадайте правителів, полководців Стародавнього світу. Чим запам'яталися вам діячі, зображені на ілюстраціях?

- З якими давніми законами ви ознайомилися? Про що в них ішла мова?
- Назвіть найважливіші винаходи й відкриття первісних людей.
- У яких країнах виникла писемність? Які були її особливості?
- У яких країнах було створено цифри, що ми ними користуємося?
- Якими винаходами китайців досі послуговуються народи світу?
- Пригадайте найвідоміші давні будівлі в Єгипті, Вавилоні, Китаї, Греції, Римі. У яких країнах створено пам'ятки, зображені на ілюстраціях?

• Які твори живопису та скульптури Стародавнього світу вам запам'ятались? Опишіть твори, подані нижче.

- Які міфи Стародавнього світу ви пам'ятаєте?
- Які релігії існували в різних країнах?
- У якій країні вперше виникла віра в одного Бога?

Культури окремих країн Стародавнього світу, як струмочки, зливалися в єдиний потік. Кожен народ — навіть найменший — зробив свій внесок у культуру всього людства, у його *цивілізаційну спадщину*.

Обговоріть, як ви розумієте вислів «цивілізаційна спадщина», й у чому полягає цивілізаційна спадщина Стародавнього світу.

- Оберіть одне із пропонованих речень і закінчіть його:
- «Сьогоднішній урок сподобався (не сподобався) мені, тому що ...».
  - «Я люблю історію, тому що ...».
  - «Мені було цікаво (нецікаво) на уроці, тому що ...».
  - «Мені вдалося (не вдалося) пригадати (повторити) ...».

§2. Що і як вивчається в курсі історії Середніх віків

1. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ЕПОХА РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

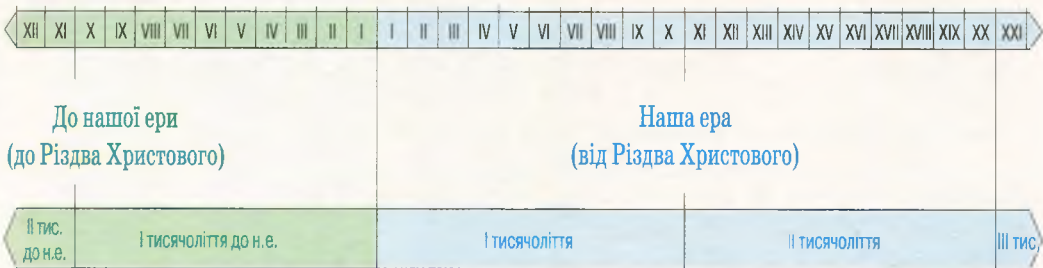
Чому період V–XV ст. називається Середніми віками?

Всесвітня історія розповідає нам про минуле країн і народів з неповторними долями, законами і традиціями. Торік ви ознайомилися з першим періодом всесвітньої історії — історією Стародавнього світу. Із занепадом Римської імперії наприкінці V ст. настав новий період — **Середні віки, або Середньовіччя (V–XV ст.)**.

Історія Середніх віків — період всесвітньої історії, який тривав від падіння Західної Римської імперії (кінець V ст.) до початку відкриття європейськими мореплавцями Америки й інших земель наприкінці XV ст.

Покажіть на лінії часу хронологічні межі історії Стародавнього світу та Середніх віків.

Назва «**Середні віки**», можливо, здається вам дещо дивною: чому — «середні»? Щоб відповісти на це запитання, звернімося до історії її виникнення. Цю назву започаткували італійські мислителі наприкінці епохи Середньовіччя. Палкі прихильники античності, вони створили культуру Відродження, а період V–XV ст. вважали «темним», часом варварства, війн і руйнування храмів. Тож тисячоліття між античністю та Відродженням і назвали «**Середніми віками**». Так була закладена негативна оцінка цього періоду. І зараз для деяких людей поняття «**Середньовіччя**» є синонімом жорстокості й занепаду культури. Проте це вкрай несправедливо, адже війни та лихоліття притаманні кожному історичному періоду. Проте саме в цю епоху в Європі поширилося християнство й виникла нова світова релігія — іслам. У Середні віки постала більшість європейських держав, відкривалися школи й університети,

зводилися величні собори, відбувалися великі наукові відкриття, розвивалися давні цивілізації Індії та Китаю.

І до сьогодні Середні віки надихають письменників та художників, митців кінематографу й авторів історичних реконструкцій на відтворення різних граней цієї епохи.

Як середньовічні художники зобразили свою епоху?

Середньовічні мініатюри

2. ХРОНОЛОГІЧНІ МЕЖІ Й ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Прочитайте текст і покажіть на лінії часу (с. 11) хронологічні межі кожного з періодів.

Історія Середньовіччя вивчає набагато коротший проміжок часу, ніж історія Стародавнього світу, проте тисячоліття — це тривалий шлях, протягом якого в житті людей відбулися дуже важливі зміни. Для кращого їх розуміння історики виокремлюють у Середньовіччі три періоди.

Перший період — *раннє Середньовіччя* (кінець V — кінець IX ст.) — перехідний від античності й варварства до нових суспільних відносин.

Другий період — *розвинене (або високе) Середньовіччя* (X–XIII ст.) — доба розквіту суспільства. Розвивається торгівля, розбудовуються та зміцнюються міста, спостерігається загальне господарське піднесення.

Третій період — *пізнє (осінь) Середньовіччя* (XIV–XV ст.) — доба зміцнення європейських держав, відкриттів і винаходів.

Визначте, до якого періоду Середніх віків належить кожна з наведених ілюстрацій. Свою думку обґрунтуйте.

1

2

3

1. Залізна корона
Лангобардського королівства
(V–VI ст.)

2. Гобелен з Байо,
на якому зображена битва при
Гастінґсі — бій, у якому
нормандці здобули
перемогу над
англосаксами (XI ст.)

3. Вітторе Карпаччо.
Прибуття паломників до Кельна
(1490 р.)

3. ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Працюючи з текстом, випишіть у зошит приклади різних історичних джерел, з яких ми дізнаємося про історію Середньовіччя. Скористайтеся незакінченими реченнями:

- Речові історичні джерела — це ... . До них належать ... .
- Писемні історичні джерела — це ... . Серед них ... .
- Етнографічні джерела — це ... . До них належать ... .
- Зображувальні джерела — це ... . Серед них ... .

Сторінка із середньовічної історичної хроніки

На відміну від історії Стародавнього світу, історію Середніх віків вивчено набагато краще. У багатьох музеях світу й до сьогодні зберігаються *речові пам'ятки* Середньовіччя: знаряддя праці, зброя, монети, меблі, посуд та багато інших елементів побуту середньовічних людей.

Середньовічні церкви та собори, замки й навіть цілі квартали будинків зберігають пам'ять про життя людей, яке колись тут вирувало.

Проте речових історичних джерел недостатньо, аби розповісти все про життя людей. На допомогу вченим приходять численні *писемні історичні пам'ятки*: документи, хроніки, де, як правило, викладено події від моменту створення світу й до часів, коли жив і відтворював життя хроніст.

Цей період був надзвичайно важливим для людства, адже саме тоді започаткували книгодрукування.

Багато цікавого про життя людей того часу можуть розповісти *зображувальні джерела*, насамперед твори мистецтва: малюнки у книжках, візерунки на килимах, картини, статуї та вітражі в соборах тощо.

Для вивчення історії Середньовіччя дуже цінними є *уснопоетичні пам'ятки*, зокрема: старовинні народні перекази (наприклад, ірландські та скандинавські саги), народні пісні, балади, казки.

Відлуння середньовічної доби знаходимо в *етнографічних пам'ятках* і народних святах, численних обрядах, дитячих забавах, бачимо в одязі чи предметах хатнього вжитку. Різноманітні етнографічні матеріали містять також записи очевидців і мандрівників.

Отже, із часів Середніх віків до нас дійшло чимало інформації. Однак під час її опрацювання потрібні неабиякі точність і виваженість. Для глибшого пізнання тієї епохи необхідно брати до уваги відомості різних джерел, бо саме такий підхід допоможе відчутти дух Середньовіччя.

Уявіть себе вченим-істориком. Уважно роздивіться ілюстрації, що відображають епоху видатного діяча Середньовіччя Карла Великого. Оберіть одну з них і розкажіть, до якого виду історичних джерел належить ця пам'ятка та про що вона може нам розповісти.

Зображення короля Карла Великого з римськими папами Геласієм I і Григорієм I (IX ст.)

Статуя Карла Великого у Франкфурті (Німеччина) (сучасне фото)

Євангеліє часів Карла Великого (IX ст.)

Корона та парадний меч і шабля Карла Великого

1. Назвіть хронологічні межі Середньовіччя.
2. Коли й у якому значенні почали використовувати термін «Середні віки»?
3. На які періоди поділяється історія Середніх віків?
4. Якими джерелами послуговуються історики, вивчаючи епоху Середньовіччя?

5. Які відомі вам пам'ятки, образи та символи ви пов'язуєте з епохою Середньовіччя?
6. Як ви гадаєте, що можна сьогодні вважати спадщиною Середньовіччя? У чому її значення для сучасної людини? А для вас особисто?

1. Намалуйте середньовічне історичне джерело.
2. Визначте, до якого виду джерел належать зображення на ілюстраціях.

1. Металевий ключ від воріт середньовічного міста (музей історії Берліна)
2. Музей-Арсенал — експозиційний відділ зброї Львівського історичного музею, відкритий у приміщенні колишнього Міського арсеналу, визначної пам'ятки середньовічної архітектури

3. Повторіть причини занепаду Західної Римської імперії.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Мандрівники в часі

Дедалі більшої популярності серед молоді набуває історична реконструкція. Це сучасний вид молодіжного дозвілля, який поширився в колі людей, захоплених історією, романтичним духом Середньовіччя та мистецтвом. Проводиться навіть чемпіонат світу з історичних боїв.

В Україні відбувається багато історичних фестивалів, наприклад, фестиваль української середньовічної культури «Ту Стань!» на Львівщині, «Живе Середньовіччя» в Івано-Франківську, «Середньовічний Хотин» на Буковині, «Билини стародавнього Києва» в столиці України.

Докладніше про історичні фестивалі на теренах нашої країни можна дізнатися, завітавши на сайт мандрівників і романтиків «This is Ukraine».

Листівка з фестивалю історичної реконструкції «Середньовічний Хотин»

Розділ I

Перші середньовічні держави

Свобода є природна здатність кожного робити що завгодно, якщо це не заборонено силою або правом.

*Юстиніан I (527–565),
візантійський імператор,
полководець і реформатор*

Голос народу — голос Божий
Алкуїн (735–804), чернець, учений, педагог

Кожний народ вирізняється в розвитку якоїсь науки або практики.

*Аль-Біруні (973–1048),
хорезмський учений-енциклопедист*

§ 3. Становлення середньовічної Європи

1. ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Поясніть, чому міграційний рух IV–VII ст. називається Великим переселенням народів.

Перші століття після Р.Х. стали особливим періодом в історії людства. На великому історичному просторі, що пов'язав Європу, Азію та Африку, відбувалося **Велике переселення народів** — одне з наймасштабніших і найзагадковіших явищ світової історії.

Велике переселення народів — рух племен і народів у IV–VII ст., унаслідок якого виникли нові народи та нові держави.

У цей час десятки племен, сотні тисяч людей залишали обжиті місця й вирушали на завоювання нових земель. Хоча Велике переселення народів почалося ще у II–IV ст., проте масштабності воно набуло саме в V ст. Поштовхом до цього стало вторгнення азійських кочовиків — гунів. Очолювані ватажком *Аттілою*, вони спустошили Європу.

Під тиском гунів германське плем'я вестготів уторглося на територію Римської імперії. Услід за вестготами активізувалися й інші **варварські** племена, насамперед, германські (англи, лангобарди, франки, сакси, свеви тощо) й слов'янські.

Варвари — 1) назва племен і народів, які вдерлися на територію Римської імперії й заснували на її землях свої держави; 2) у переносному значенні — неосвічена, груба людина, яка знищує культурні цінності.

Протягом V ст. германські племена двічі захоплювали Рим. У 476 р. один із германських воєначальників скинув останнього римського імператора й відправив символи імператорської влади до Константинополя — на знак того, що імперії на Заході більше не існує. Падіння Західної Римської імперії означало, що розпочався новий період всесвітньої історії — доба Середньовіччя.

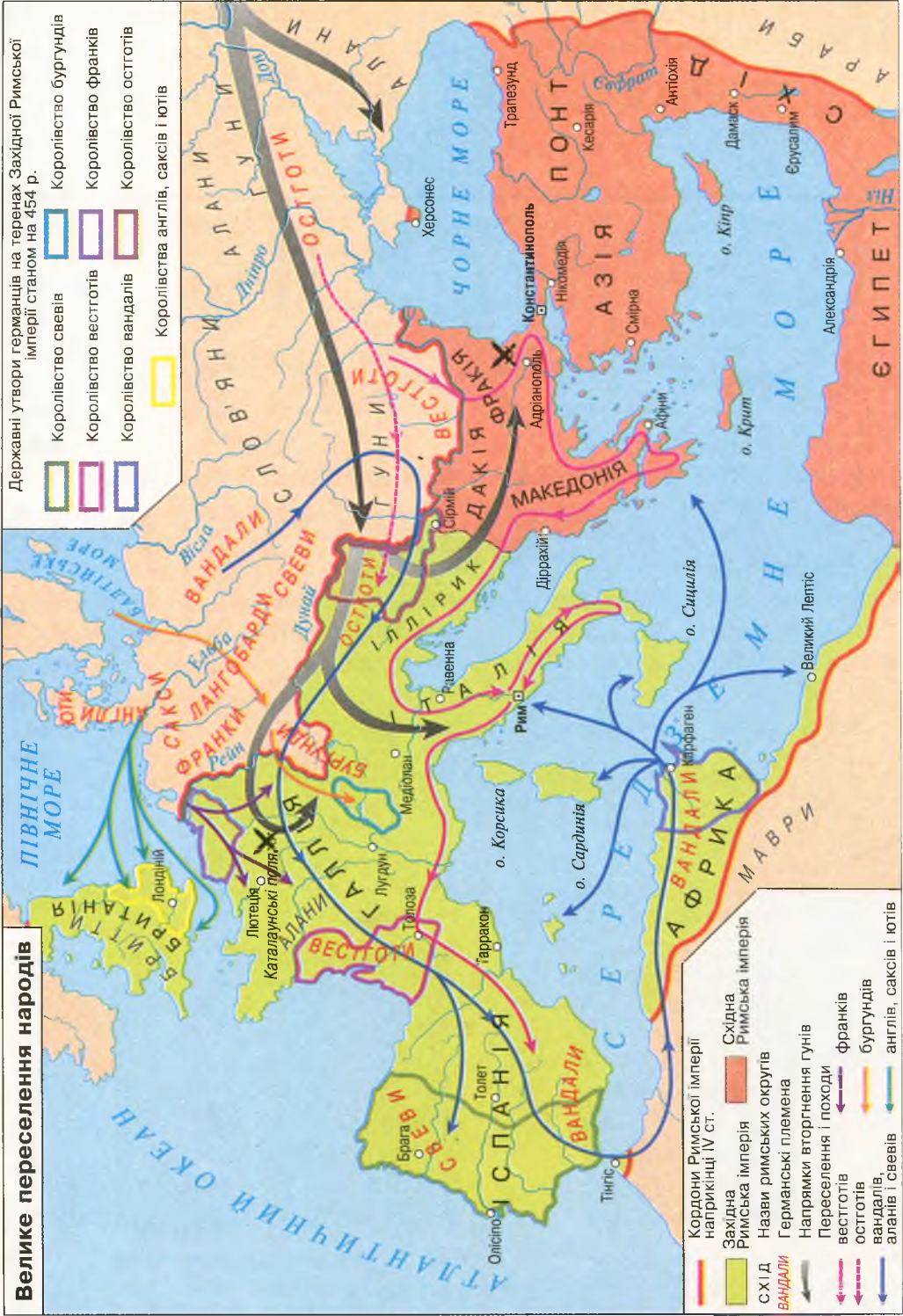
Велике переселення народів було не тільки протистоянням античного і варварського світів, а й тривалою взаємодією обох цивілізацій. У процесі переселення змішувалися мови та культури, способи життя і традиції різних народів. Племена, що брали участь у **міграціях**, створювали нові народи й закладали нову етнічну та політичну карту Європи.

Міграція — переселення людей з однієї території або держави до іншої.

За картою (с. 19) назвіть території, якими пройшли варвари; установіть, які з них змогли створити власні держави. Визначте, як змінилася карта Європи.

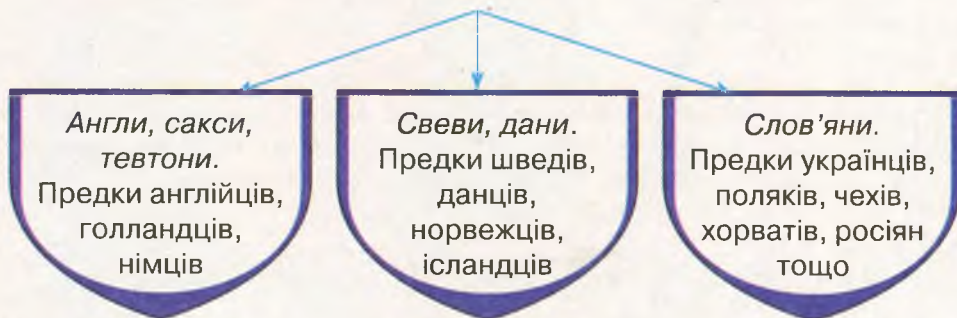

Як Велике переселення народів вплинуло на формування сучасної карти Європи?

Племена в період Великого переселення народів

2. УТВОРЕННЯ «ВАРВАРСЬКИХ КОРОЛІВСТВ»

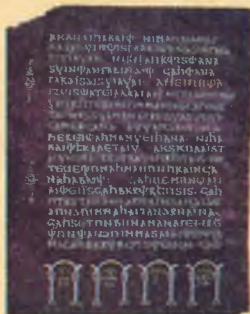
Які королівства називали варварськими? Чому? Що ви дізналися про спосіб життя населення цих королівств?

У V ст. германські племена розселилися всією територією Західної Римської імперії. Держави, які вони засновували, дістали назву **варварських королівств**.

Варварське королівство — держава, створена варварськими племенами, здебільшого на території Західної Римської імперії у другій половині I тисячоліття.

Як характеризують спосіб життя та розвиток ремесел у варварських державах наведені нижче пам'ятки?

«Срібний кодекс»:
переклад Євангелія мовою готів

Палац Теодоріха в Равенні
(середньовічна мозаїка)

Першою із варварських королівств вважається держава вестготів у південно-західній Галлії¹ зі столицею в місті Тулуза.

Варварські держави були нетривалими утвореннями й досить швидко зникли. Найміцнішим виявилось Франкське королівство, яке проіснувало майже 400 років.

Знайдіть на карті (с. 22) варварські королівства, що виникли на території Західної Римської імперії, та їхні столиці. Дізнайтеся, які держави містяться на цих територіях нині. Визначте, які племена здійснювали грабіжницькі походи до Центральної Європи в середині VI ст.? Через які території сучасної України вони проходили?

3. ФРАНКСЬКА ДЕРЖАВА В V–VI ст. ХЛОДВІГ

Чому Хлодвігу вдалося створити міцну державу?

Засновником Франкської держави став *Хлодвіг* (481–511)², який походив зі знатного роду Меровінгів³. Наприкінці V ст. Хлодвіг розгромив римські війська в Північній Галлії та встановив тут свою владу. Згодом він багато й успішно воював, значно розширив території Франкської держави, тим самим виправдовуючи своє ім'я, яке означає «уславлений у боях». Саме Хлодвіг зробив Париж столицею Франкської держави.

На шляху до королівського титулу Хлодвіг жорстоко розправився з іншими франкськими вождями. Про його характер яскраво свідчить випадок із суассонською чашею.

1. Франсуа Луї Дежюї. Хлодвіг I, король франків
2. Хлодвіг приймає хрещення (мініатюра XIII ст.)

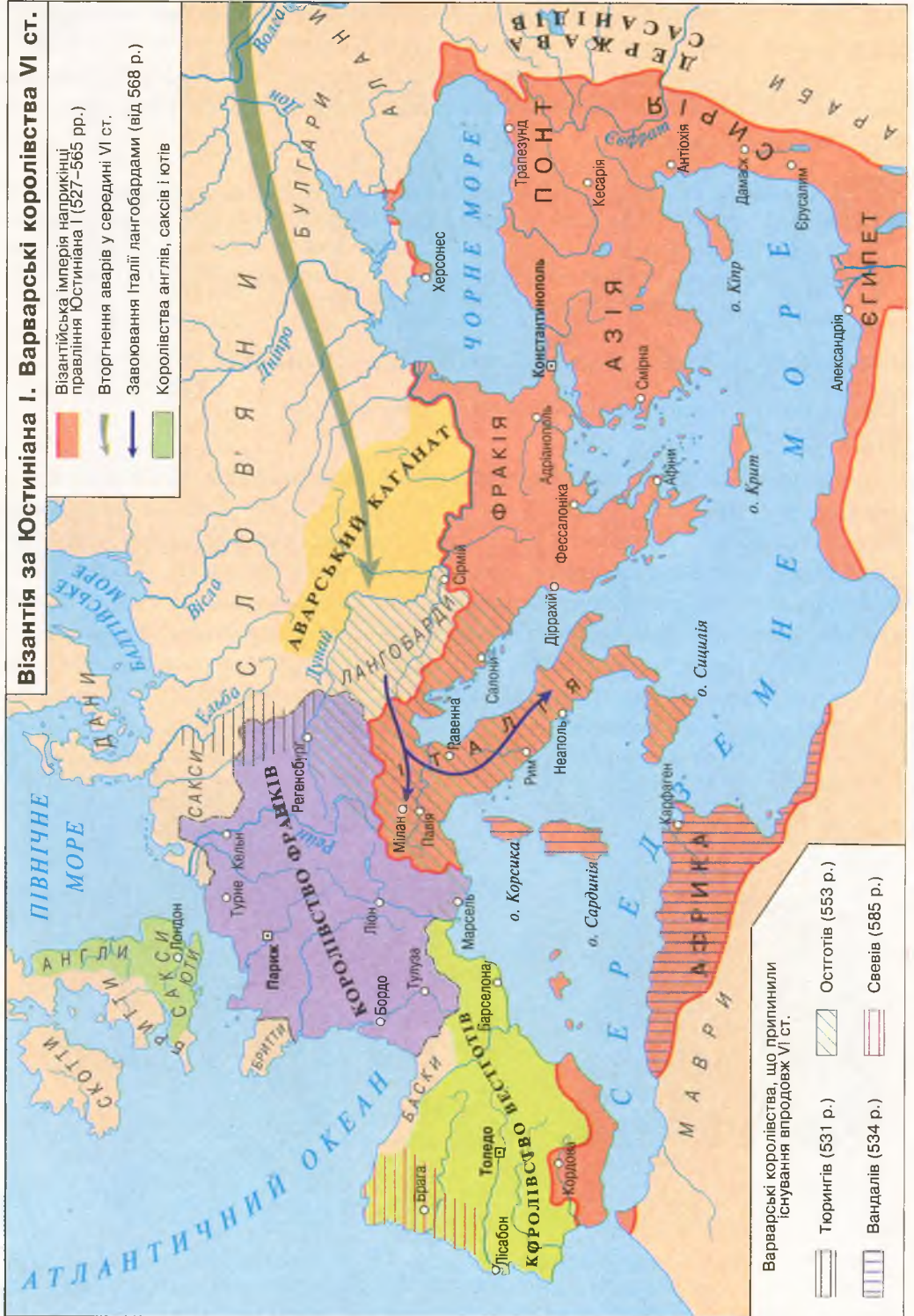
¹ *Галлія* — історична область, яка охоплювала більшу частину території Західної та Південної Європи.

² Тут і далі вказані роки правління діячів.

³ *Меровінги* — перша династія франкських королів, які вважали себе нащадками Меровея («народженого морем»).

Візантія за Юстиніана I. Варварські королівства VI ст.

- Візантійська імперія наприкінці правління Юстиніана I (527–565 рр.)
- Вторгнення аварів у середині VI ст.
- Завоювання італії лангобардами (від 568 р.)
- Королівства англів, саксів і ютів

Варварські королівства, що проіснували існування впродовж VI ст.

- Торингів (531 р.)
- Остготів (553 р.)
- Вандалів (534 р.)
- Савів (585 р.)

Спираючись на документ, поясніть, чому Хлодвіг просто не забрав чашу зі спільної здобичі. Як ви думаєте, яке враження справила на його прибічників розправа короля з воїном? Про які процеси у франкському суспільстві це свідчило?

ЕПИСКОП ГРИГОРІЙ ТУРСЬКИЙ ПРО ВИПАДОК ІЗ СУАССОНСЬКОЮ ЧАШЕЮ

Одного разу франки забрали в церкві необхідну для відправлення служби чашу надзвичайної краси. Єпископ попросив повернути цю чашу. Король пообіцяв зробити це, якщо посудина дістанеться йому за жеребом при розділі здобичі: «Хоробрі воїни, я прошу віддати мені, крім моєї долі, ще й цю посудину». Усі відповіли: «Славний король! Усе, що ми тут бачимо — твоє...»

...Лише один запальний воїн підняв сокиру та з голосним вигуком: «Ти одержиш тільки те, що твоє за жеребом!» — опустив її на чашу. Усі були вражені цим вчинком, але король переніс його з терпінням і покірністю.

А через рік Хлодвіг наказав усім воїнам, щоб показали... наскільки справно вони утримують свою зброю. Він підійшов і до воїна, який ударив по чаші, і сказав: «Ніхто не тримає зброю в такому стані, як ти...» Вирвавши в нього сокиру, король кинув її на землю. Коли воїн нахилився за сокирою, Хлодвіг підняв свою сокиру й розрубав йому голову, говорячи: «Ось так і ти вчинив з тією чашею в Суассоні».

Мініатюра «Суассонська чаша»
з «Великої Французької хроніки» (XIV ст.)

Хлодвіг убиває воїна
(середньовічне зображення)

Однією з найважливіших подій стало прийняття Хлодвігом і франками християнства. Відтепер віра вже не розділяла франків і римлян, і вони поступово почали зливатися в один народ.

Як митці підкреслюють нові стосунки між церквою та королем?

Хрещення короля Хлодвіга
(різьблення по кості, IX ст.)

Хрещення Хлодвіга
(скульптура XIX ст., Шале, Франція)

У Франкській державі все управління країною зосередилося при королівському дворі, а окремими частинами держави керували граfi — довірені люди Хлодвіга, наділені великими повноваженнями. Важливим кроком на шляху зміцнення держави став створений за наказом короля збірник законів «Салічна правда»⁴. Відтепер за цими законами відбувався суд у всій державі.

Прочитайте витяги з документа і визначте, про які правила життя суспільства вони свідчать. Поясніть, чому «Салічна правда» стала важливим кроком на шляху до зміцнення держави.

ІЗ «САЛІЧНОЇ ПРАВДИ»

- Якщо хто вкраде раба, коня або запряжну тварину, присуджується до сплати 30 солідів⁵.
- Якщо хто спалить будинок із прибудовами і буде викритий, присуджується до сплати 63 солідів.
- Якщо хто позбавить життя вільного франка, присуджується до сплати 200 солідів.
- Якщо хто позбавить життя графа, присуджується до сплати 600 солідів.

«Салічна правда»

⁴ Салічна — на честь одного з племен — салічних (приморських) франків.

⁵ Солід — римська монета, яку використовували франки.

Хлодвіг створив сильну державу, проте після його смерті вона розпалася на окремі області.

Останні королі з династії Меровінгів утратили реальну владу, тому їх змінила нова династія.

1. Назвіть дату падіння Західної Римської імперії.
2. Що таке Велике переселення народів?
3. Де було утворено перше варварське королівство?

4. *Визначте причини, сутність і наслідки Великого переселення народів.*
5. *Висловте свою точку зору: яке з досягнень Хлодвіга ви вважаєте найвизначнішим. Свою думку обґрунтуйте.*

Уявіть себе журналістом. Які запитання варто поставити, аби з'ясувати причини міграції різних людей у Середні віки?

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Битва на Каталаунських полях — перша битва народів

У 451 р. вождь гунів — Аттіла повів свої війська в похід на Римську імперію. Разом із ним ішли війська інших варварських племен. Назустріч їм насувалася армія на чолі з римським полководцем Аецієм. Хоч армія Аеція вважалася римською, важливу роль у ній відігравали германські війська, вожді яких об'єдналися з римлянами для боротьби з Аттілою. На Каталаунських полях уперше в історії брали участь майже всі племена та народи тогочасної Європи. І хоча римляни перемогли, й Аттіла відступив, проте в Аеція не було сил наздоганяти супротивника.

У середньовічних джерелах битва на Каталаунських полях стала символом перемоги цивілізованого світу над варварським. Це дало змогу відомому письменнику XX ст., автору «високого фентезі» Дж. Р. Р. Толкієну використати опис цієї битви під час створення відомого твору «Володар кілець».

Мініатюра з манускрипта XIV ст.
із зображенням битви на Каталаунських полях

§4. Імперія Карла Великого

1. КАРЛ ВЕЛИКИЙ

З'ясуйте, чому франкського короля Карла назвали Великим. Розгляньте репродукцію картини Альбрехта Дюрера та прочитайте уривок із біографії Карла Великого, написаної за його життя середньовічним істориком Ейнгардом. Які риси його характеру здаються вам привабливими? Чому?

Найбільшої могутності Франкська держава досягла за правління *Карла Великого (768–814)*.

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ІСТОРИК ЕЙНГАРД ПРО КАРЛА ВЕЛИКОГО

Карл був широкої й міцної статури, високий на зріст... Хода Карла була твердою, всі його риси — мужніми, він мав міцне здоров'я. Старанно вправлявся у верховій їзді й полював, часто тренував своє тіло плаванням, у якому був настільки вмілим, що не мав собі рівних.

Невибагливий до їжі та питва, він був особливо поміркований щодо напоїв, оскільки вельми ненавидів пияцтво в будь-яких проявах...

Наділений красномовством, він міг чітко висловити все, що хотів. При цьому... не задовольнявся лише національною мовою, а докладав зусиль до вивчення мов іноземних... Володів латиною настільки, що міг висловлюватись нею, як рідною. Він вивчав мистецтво обчислень і зі старанністю мудреця допитливо вивідував шляхи зірок.

Альбрехт Дюрер.
Портрет Карла Великого

Карл поклав початок граматиці рідної мови. Він наказав записати й увічнити старовинні варварські пісні, що оспівували діяння та війни попередніх королів.

Майже все своє життя Карл провів у війнах. На чолі війська він здійснив десятки походів і зажив слави непереможного полководця. Прагнучи об'єднати під своєю владою всі германські племена, король понад 30 років намагався підкорити волелюбних язичників-саксів, які жили на півночі сучасної Німеччини. Лише під кінець життя Карл домогся принаймні їх зовнішньої покірності.

2. ЗАВОЮВАННЯ КАРЛА ВЕЛИКОГО

Працюючи з картою (с. 28), установіть основні напрямки походів Карла Великого. Порівняйте територію Франкського королівства Хлодвіга та імперії Карла Великого. Використайте текст, ілюстрацію, карту й доведіть, що Карл справді був великим правителем.

У результаті багаторічних завоювань королівство Карла Великого займало більшу частину Західної Європи. У 800 р., у соборі Святого Петра в Римі, римський папа поклав на голову Карла імператорську корону.

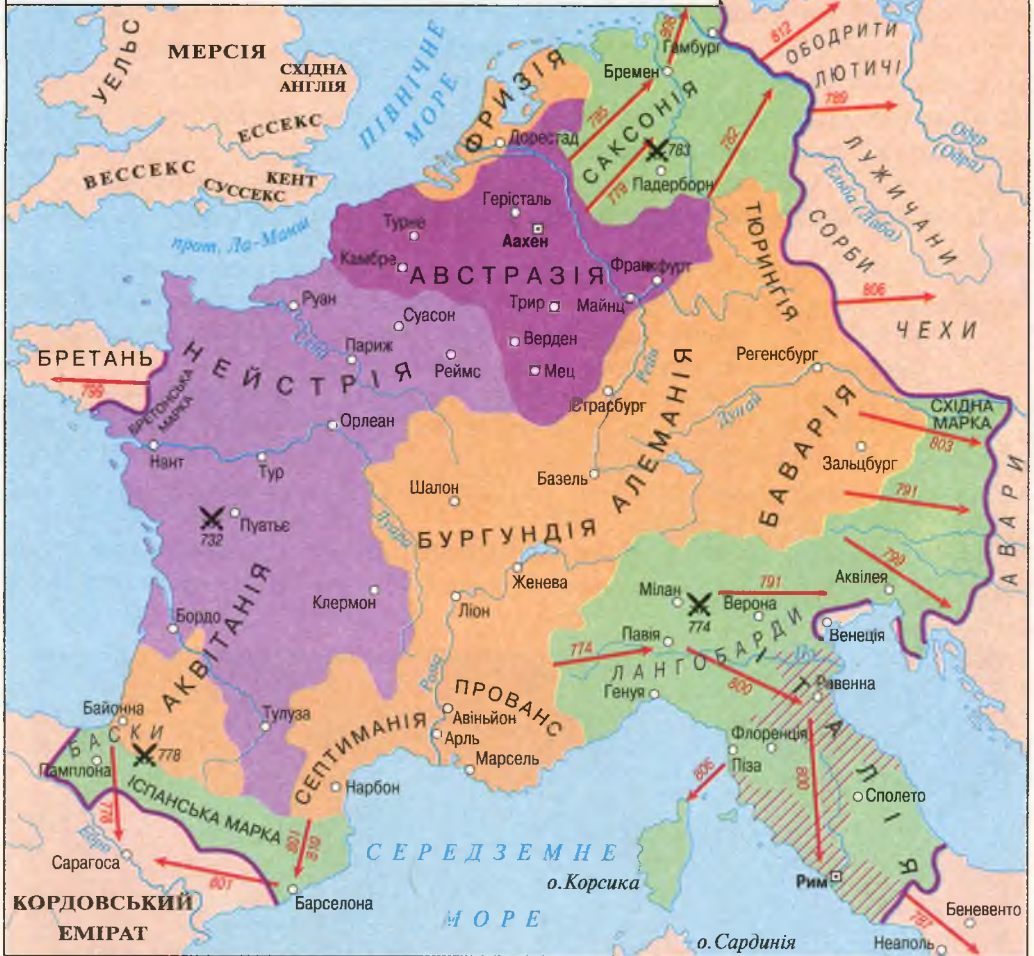
Опишіть, як проходила процедура коронування. Які деталі вам здаються важливими? Чому?

Коронація Карла (середньовічний малюнок IX ст.)

Після проголошення імперії Карл воював не так часто, як раніше, проте досить енергійно займався її облаштуванням. Він прагнув створити єдине ціле з абсолютно різних земель, завойованих колись його предками й ним самим. Але навіть для Карла Великого це завдання виявилось надзвичайно складним.

Франкське королівство. Імперія Карла Великого

Поділ Франкської імперії між онуками Карла Великого за Верденським договором:

Володіння Лотаря
 Володіння Карла Лисого
 Володіння Людовіка Німецького

- Країна франків на початку правління Хлодвіга (481–511 рр.)
- Завоювання Хлодвіга
- Завоювання франкських королів у VI–VIII ст.
- Завоювання Карла Великого (768–814 рр.)
- Походи Карла Великого із зазначенням років
- X
778 Місця битв
- Кордони імперії Карла Великого
- Територія, що її франкські королі дарували папам римським

3. ЗАГИБЕЛЬ ІМПЕРІЇ КАРЛА ВЕЛИКОГО. УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

Чому на карті Європи з'явилися нові держави? Знайдіть на карті «Поділ Франкської імперії...» (с. 28) нові держави, назвіть їхні столиці.

Щоб зберегти імперію, потрібна була сильна влада, яка мала спиратися на армію. Поки Карл Великий був живий, імперія існувала, але після його смерті між нащадками розгорнулись міжусобні війни⁶ за престол.

У 843 р. у Вердені онуки Карла Великого уклали договір про розподіл імперії. Відповідно до умов **Верденського договору**, найстаршому — Лотарю — дістався почесний імператорський титул, Північна Італія та вузька смуга європейської території уздовж річки Рейн — майбутня Лотарингія. Його середній брат заволодів Східнофранкським королівством, що його пізніше назвали Німеччиною. Наймолодшому — відійшло Західнофранкське королівство, тобто майже вся територія майбутньої Франції.

Чи відповідає мініатюра історичній інформації, викладеній вище? Чому, на вашу думку, автор мініатюри вирішив зобразити ці події саме так?

Карл Великий
ділить землі
між своїми синами
(середньовічна
мініатюра)

Якщо в Західнофранкському королівстві переважали романські мови, з яких пізніше утворилася французька, то у Східнофранкському королівстві — германські діалекти. Щодо володінь Лотаря, то там проживало змішане романо-германське населення.

Отже, Верденський договір став початком формування трьох західноєвропейських держав: Франції, Німеччини й Італії — і, відповідно, французького, німецького та італійського народів.

⁶ *Міжусобні війни* — війни за владу, які відбуваються всередині держави, певної групи людей тощо.

1. Який середньовічний хроніст залишив життєпис Карла Великого?
2. У якому році Карл Великий став імператором?
3. Що засвідчив Верденський договір?
4. Які були основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Карла Великого?

5. Що спільного було в політиці Хлодвіга та Карла Великого?
6. Назвіть причини розпаду імперії Карла Великого.
7. Пригадайте, які сучасні держави розмістилися на території франкської імперії.

1. Намалюйте лінію часу в зошиті та позначте на ній: період піднесення Франкського королівства, роки утворення Франкської імперії, Верденського договору.
2. Оберіть одного з діячів цього періоду: Хлодвіга або Карла Великого — й охарактеризуйте його за планом:
  - 1) риси характеру історичного діяча;
  - 2) найважливіші напрями діяльності;
  - 3) внесок в історію;
  - 4) ваше ставлення до цього діяча.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Що таке Дар Піпіна

Піпін Короткий — король франків, засновник династії Каролінгів, батько Карла Великого. *Даром Піпіна* називають землі, відвойовані їм у германців і подаровані папі римському за те, що він проголосив Піпіна королем франків. У VIII ст. на цій території утворилася Папська держава з центром у Римі, на чолі з папою римським, який об'єднав духовну та світську владу. Проіснувала Папська держава більше 1000 років (до 1870 р.). Сьогодні — це кілька римських кварталів, що утворюють найменшу державу світу — Ватикан.

Франсуа Дюбуа. Помазання на царство Піпіна Короткого в абатстві Сен-Дені (фрагмент)

§5. Візантійська імперія

1. НАРОДЖЕННЯ ВІЗАНТІЇ

Обговоріть у класі, що ви вже знаєте про Візантію. Коротко запишіть цю інформацію на дошці. Порівняйте свої знання на початку й наприкінці вивчення цієї частини параграфа.

Знаємо	Дізналися

Східна Римська імперія, яка утворилась у IV ст., зуміла захистити свої кордони і встояла перед натиском варварів. В епоху Середньовіччя вона мала назву Римська (Ромейська) імперія. І жителі себе гордо іменували *римлянами* (ромеями), хоч і розмовляли здебільшого грецькою. До речі, слов'яни їх часто називали греками, як і християнську релігію, завезену з Візантії, — грецькою. А Візантією цю державу почали називати лише в XV ст.: від імені колишньої грецької колонії Візантій, на місці якої було побудовано **Константинополь**.

Кілька століть поспіль Константинополь був найбільшим містом у Європі, уособленням величі та процвітання, недарма сучасники називали його «Другий Рим» або «око і центр Землі», а на Русі-Україні — Царгород.

У різні періоди Східна Римська імперія володіла територіями в Європі, Азії та Африці. Держава перебувала на перехресті торговельних шляхів: сухоходом простували сотні караванів, у місцеву гавань — Золотий Ріг — заходили десятки кораблів, навантажених різноманітними товарами.

Від початку Візантія була багатонаціональною державою. Тут жили греки й італійці, слов'яни й германці, тюрки, сирійці й араби, і кожен із цих народів зробив свій внесок у візантійську історію.

Константинополь — із грецької — «місто Константина», назване на честь імператора-християнина Константина Великого, столиця Східної Римської імперії.

Візантійська мозаїка із зображенням Константина Великого в соборі Святої Софії в Константинополі

Уся повнота влади в державі належала **василевсу**.

Василевс — імператор Візантії, командував військом, видавав закони, призначав чиновників. Уважався покровителем церкви.

У Візантії не було чіткого закону про наслідування престолу, тож можливість стати імператором мала кожна вільна людина.

2. ПРАВЛІННЯ ЮСТИНІАНА

На основі тексту і карти (с. 22) визначте, чому правління Юстиніана називалося «золотим віком» Візантії.

Вершини своєї слави та могутності Візантія досягла за правління імператора **Юстиніана I** (527–565). Людина незнатного походження, він зумів досягти престолу завдяки своєму дядькові — імператору.

Від початку свого правління Юстиніан плекав мрію відродити Римську імперію. Цьому він присвятив усю свою діяльність. За рідкісну працездатність Юстиніана прозвали «імператором, який ніколи не спить». Талановитий та енергійний політик, Юстиніан вдало добирав собі помічників. Дружиною імператора стала розумна і владна акторка Феодора.

Мозаїчні портрети Юстиніана
та Феодори
(базиліка Сан-Вітале, Равенна, Італія, середина VI ст.)

Ще на початку правління Юстиніан придушив могутнє народне повстання, спричинене зростанням податків і свавіллям імператорських чиновників. Воно увійшло в історію під назвою «Ніка», що з грецької означає «перемога», — таким було гасло повсталих. Надалі імператор провів реформи та зміцнив внутрішнє становище держави. Він обмежив права великих землевласників, заборонивши знаті захоплювати селянські землі.

За його наказом кращі візантійські юристи зібрали й опрацювали багато римських законів. Разом із постановами самого імператора вони були записані у збірник, що дістав назву «Кодекс Юстиніана»⁷. Відтоді на всій території Візантії діяли єдині закони та єдина судова система.

Юстиніан зробив спробу відновити Римську імперію в колишніх межах і приєднав до своїх володінь Італію, Північну Африку, частину Піренейського півострова. Для зміцнення кордонів імперії було збудовано безперервну лінію фортець. Однак величезна держава, створена силою зброї, була неміцною.

3. ВІЗАНТІЯ В ІХ–ХV ст. РОЗКВІТ ВІЗАНТІЇ ЗА МАКЕДОНСЬКОЇ ДИНАСТІЇ І ДИНАСТІЇ КОМНІНІВ

Визначте основні періоди розвитку Візантії в ІХ–ХV ст.

Після смерті Юстиніана Візантія поступово втратила більшість своїх володінь. У наступні століття вона боролася зі слов'янами та арабами, в XI ст. турки-сельджуки⁸ розгромили ромейську армію, взяли в полон імператора та захопили майже всю Малу Азію.

У ІХ–ХІІ ст., у період правління імператорів македонської династії і династії Комнінів, Візантія знову досягла процвітання. Територія імперії зростала, ожили міста, розвивалося сільське господарство.

Кодекс Юстиніана
(французьке видання
XVII ст.)

⁷ Кодекс — збірка законів.

⁸ Турки-сельджуки — загальна назва тюркських племен, об'єднаних у X ст. Сельджуком — засновником однойменної династії.

Що вразило мандрівника у візантійській торгівлі? Спираючись на текст документа й зображення, дайте назву малюнку та поясніть її.

ІЗ ЗАПИСОК СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МАНДРІВНИКА ПРО КОНСТАНТИНОПОЛЬ (XII ст.)

Половина міста оточена морем, а половина — сушею. Сюди приїзять купці з Месопотамії, Персії, усіх царств землі Єгипетської, Палестини, Русі, Угорщини, Іспанії... Цьому гомінкому місту немає рівних, за винятком Багдада. Вражає собор Святої Софії. У жодному храмі світу не знайти стільки багатств, скільки тут... Біля стін палацу є місце розваги царя — іподром⁹.

З усієї грецької землі привозять сюди товари. Башти наповнюються золотом, шовковими й пурпурними тканинами... Кажуть, що прибутки цього міста від винаймання крамниць і ринків та мита з торговців досягають щоденно 20 тисяч золотих монет. Ця країна така велика і багата усілякими плодами, а також хлібом, м'ясом і вином, що жодна інша не зрівняється з нею.

Константинополь (сучасна історична реконструкція)

Проте попереду на Візантію чекали важкі випробування. У XIII ст., після багатомісячної облоги, Константинополь було захоплено *рицарями*

⁹ *Іподром* — місце, де відбувалось випробування коней та проводилися кінноспортивні змагання.

хрестоносцями¹⁰. Унаслідок цього на місці колишньої величезної імперії утворилося кілька невеликих держав.

Хоча в середині XIII ст. Візантійську імперію було відроджено, але це вже була інша країна. Від потужної імперії, могутність якої була підірвана тривалими війнами, залишилася невелика територія, що тільки назвою нагадувала про колишню велич. У 1453 р. турки-османи під керівництвом Мехмеда II Завойовника заволоділи Константинополем. Візантійська імперія загинула.

Захоплений Константинополь переможці перейменували на Стамбул. На місці Візантійської утворилась Османська імперія. А загибель Візантії деякі історики вважають кінцем Середньовіччя.

4. КУЛЬТУРА ВІЗАНТІЇ

Складіть розгорнутий план пункту. Спираючись на план, обговоріть з однокласниками культурні досягнення Візантії.

Культура Візантії, що має світове значення, виникла внаслідок унікального злиття кількох традицій — античної, християнської та країн Сходу. Це поєднання різних цивілізацій і зумовило її неповторність.

У Візантії поважали освічених людей. Школи існували в містах, при церквах і монастирях. Нетільки знать, а й пересічні городяни прагнули дати своїм дітям освіту, адже писемна людина завжди могла заробити собі на життя переписуванням документів чи складанням скарг і прохань. В освічених людях був зацікавлений імператор, якому для керування величезною державою потрібні були грамотні чиновники.

Візантійські автори прагнули створювати свої праці за зразком давньоримських істориків, наприклад, восьмитомна «Історія війн Юстиніана з персами, вандалами і готами» *Проконія Кесарійського*.

Візантійські вчені створювали праці з географії, астрономії, математики. *Лев Математик* уперше застосував літери для позначення арифметичних дій.

Проконія Кесарійський
(середньовічне зображення)

¹⁰ Детальніше про походи рицарів-хрестоносців ви дізнаєтесь у розділі «Середньовічний світ Західної Європи».

Цей учений прославився й винайденням світлового телеграфу для передавання повідомлень на великі відстані.

Особливою гордістю ромеїв був «грецький вогонь». Завдяки знанням із хімії візантійські вчені створили запальну суміш, що горіла навіть на воді, знищуючи ворожі судна. Склад і виробництво «грецького вогню» візантійці тримали в таємниці.

У який спосіб візантійці використовували нову зброю? Чому її застосування було небезпечним для супротивника?

Використання «грецького вогню» в морському бою
(ілюстрація із середньовічного манускрипта)

Розвивались у Візантії також архітектура й живопис. Площі та вулиці Константинополя прикрашали античні статуї героїв і язичницьких богів. Тут височіли чудові палаци імператора та знаті, громадські будівлі.

Опишіть споруди, зображені на середньовічному малюнку. Припустіть, яке враження справляв Константинополь на сучасників.

Константинополь (середньовічне зображення)

Особливо багато будівель було зведено за Юстиніана I. Саме він наказав спорудити найбільший у той час храм християнського світу — собор Святої Софії Премудрості Божої.

Назвіть види мистецтва Візантії, представлені на ілюстраціях. Про що розповідають нам ці візуальні джерела?

Храм Св. Софії в Константинополі
(сучасне фото)

Жінка з глеком (мозаїка Великого імператорського палацу в Константинополі)

Заставка рукописного
Евангелія

Тріумф Юстиніана.
Слонова кістка (VI ст.)

Камея¹²
із зображенням
імператора
Константина

¹² Камея — ювелірна прикраса у вигляді випуклих зображень, зроблених на дорогоцінних каменях чи на морських мушлях.

Загалом візантійська культура мала значний вплив на країни Європи. Візантія пережила Західну Римську імперію на ціле тисячоліття. Недарма історики часто називають її «мостом» між Стародавнім світом та Середньовіччям.

1. Як називали себе візантійці? Чому?
2. Чому VI ст. вважається «часом Юстиніана»?
3. Яких успіхів досягли візантійські вчені та митці?

4. Поміркуйте, за які досягнення Юстиніана назвали Великим.
5. Поясніть, чому територія Візантії постійно змінювалася.
6. Як ви вважаєте, чому історики називають Візантію «мостом» між Стародавнім світом і Середньовіччям?

1. Доведіть, що Константинополь був одним із найбагатших і найкрасивіших міст тогочасного світу.
2. Які сторінки історії Київської держави, пов'язані з Візантією, вам відомі?
3. Що символізував собор Святої Софії Премудрості Божої? Чому його називають нерукотворним дивом? За можливості, підготуйте віртуальну екскурсію по знаменитому собору.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Як жили візантійці

Зазвичай міські житла візантійців були різноманітно вмебльовані. На відміну від давніх римлян, візантійці сиділи за столами на стільцях, а відпочивали у високих кріслах, ставлячи ноги на підставки. Одяг зберігали у скринях, а шафи для одягу були тільки в палацах. Дерев'яні ліжка з високими узголів'ями в багатих будинках покривали пуховими матрацами. Поверх них клали килими або шкури. Світло проникало в житло крізь вікна; у багатих будинках вони були засклені. Ввечері засвічували олійні світильники.

Міські бідняки тулилися в жалюгідних комірках, які опалювалися жаровнею з вугіллям, а обстановку становила покрита ганчір'ям лежанка.

Візантійці мало цікавилися громадськими справами, зосередившись на сім'ї. Одружувались рано: юнаки в 14–15 років, дівчата ще раніше. Заручини часто відбувалися між дітьми з волі батьків. Покірність батькові, шанування матері вважались обов'язком.

Візантійські меблі
(середньовічні
зображення)

§ 6. Арабський світ

1. ВПЛИВ ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ АРАВІЇ НА СПОСІБ ЖИТТЯ ЇЇ НАСЕЛЕННЯ

Як природні умови Аравійського півострова впливали на спосіб життя його населення?

Переважна частина Аравійського півострова, за винятком вузької смуги вздовж узбережжя, — це пустелі й сухі степи. Тому численні племена арабів, які здавна жили тут, займалися здебільшого скотарством — розводили коней, верблюдів, овець.

У давнину арабів-кочовиків називали *бедуїни*, що означає «степовики». Вірним другом кочовика був верблюд — «корабель пустелі». Адже він може переносити вантаж у 250 кг, долати відстань до 160 км за день (для порівняння: у середньому інші навантажені тварини можуть пройти лише 40 км). І це за + 40 °С і 8 днів без води! Молоко верблюдів замінювало арабам воду в пустелі, м'ясо йшло в їжу, а з вовни робили одяг.

Спираючись на середньовічні малюнки та сучасні фото (с. 39–40), опишіть спосіб життя арабів у Середні віки.

Осілі племена арабів жили в великих оазисах. На родючих землях урожай збирали 2–3 рази на рік.

Маючи воду, вони вирощували пшеницю, ячмінь, бавовну, дині, фінікові пальми, створювали чудові сади та виноградники.

Араби були також умілими купцями, адже через Аравію проходив важливий торговий шлях, що з'єднував Візантію зі Східною Африкою та Індією. На цьому шляху ще за давнини виникли міста, де перепочивали купецькі каравани. Найбільшими з арабських міст вважалися *Мекка* і *Ясріб*.

Одяг арабів у IV—VI ст.
(сучасна історична реконструкція)

1. Караван у пустелі (сучасне фото)
2. Караван верблюдів
3. Бесіда на околиці аула (середньовічні малюнки)

Араби здебільшого були язичниками. Вони поклонялися Сонцю, Місяцю й зіркам, вірили в добрих і поганих духів. Головною язичницькою святинєю була *Кааба* (від арабського — «куб»). Цю кубічну споруду і в наш час можна побачити в Мекці. До неї сходилися прочани з усієї пустелі. Вони молились біля вмурованого в Каабу метеорита — космічного тіла, що впало на Землю¹². Люди називали його Чорним Каменем. За легендою, він був спочатку білим, але через гріхи людей почорнів. Раз на рік усі війни та чвари припинялися, щоб будь-хто міг прийти до Кааби й помолитися.

Чому араби називали Мекку матір'ю міст?

Мекка — матір міст
(середньовічний арабський малюнок)

Кааба (сучасне фото)

¹² Багато хто вважає, що це не метеорит, а вулканічне каміння. Достеменно правда невідома.

2. МУХАММАД І ВИНИКНЕННЯ ІСЛАМУ

Як Мухаммад став пророком?

Людиною, якій судилося створити нову світову релігію та змінити світогляд значної частини арабського населення, став **Мухаммад** (роки життя близько 570–632).

Він народився в знатній родині, але його батьки рано померли, хлопчик став погоничем верблюдів і разом з торговими караванами ходив у далекі краї. Під час подорожей Мухаммад ознайомився з релігійними вченнями християн та іудеїв. Він багато міркував про Бога й не раз вирушав на поклоніння до Кааби.

Мухаммад одружився з багатою вдовою Хадіджою, яка перша повірила в його особливий дар — дар пророцтва. Через деякий час на Мухаммада зійшло божественне одкровення. Йому з'явився архангел Джебрайіл (Гавриїл)¹³ і сповістив про те, що він обраний єдиним Богом — Аллахом — бути його пророком (посланцем). Архангел допоміг йому прочитати Небесну Книгу, незважаючи на те, що пророк був неписьменним. Тоді Мухаммад звернувся до одноплемінників із проповідями.

Користуючись документом, розкажіть, з якими словами звертався Мухаммад до людей.

ІЗ КНИГИ НАЙДАВНІШОГО БІОГРАФА МУХАММАДА ІБН-ІСХАКА (VIII ст.)

Мухаммад промовив до них (купців): «...Те, що я приніс, я приніс не для того, щоб домагатися багатств ваших, пошани поміж вас чи влади над вами. Але Аллах направив мене до вас посланцем, подарував мені книгу (Коран) і наказав мені бути для вас благовісником і застережником. Я повідомив вам послання Господа мого й наставляв вас; якщо ви приймете від мене те, що я приніс вам, то це буде щастя ваше в усьому світі й у майбутньому; якщо ж ви відринете мене, то я витерплю ради справи Аллаха, поки Аллах не стане суддею поміж мною та вами».

¹³ Один із багатьох образів, що пов'язують іслам і християнство.

Пророк Мухаммад
(середньовічне зображення)

Людей, які повірили в Аллаха, стали іменувати мусульманами, що означає «ті, які доручили себе Богу», а релігія Мухаммада дістала назву іслам.

Ісла́м (з арабської — «покірність», «підкорення») — одна зі світових релігій (нарівні з християнством і буддизмом), які сповідують віру в єдиного Бога.

Кора́н — головна священна книга мусульман, запис проповідей, виголошених пророком Мухаммадом головним чином у Мецці та Медині (610–632).

Іслам також називають *мусульманством*, *магометанством*. Мусульмани становлять переважну більшість населення багатьох країн Азії, Африки.

Кожну главу Корану арабською називають «*сурю*» — «одкровенням», або «зібранням кількох одкровень». Усього їх є 114.

Назвіть основні заповіді мусульман. Чи нагадують вони християнські? Чому?

КОРАН ПРО ОСНОВНІ ОБОВ'ЯЗКИ МУСУЛЬМАН

- Вірити, що існує лише один Бог — Аллах, а Мухаммад — його Пророк.
- Молитися п'ять разів на день.
- Додержувати головного посту протягом місяця всім, крім хворих і малих дітей, від світанку до заходу сонця.
- Витратити п'яту частину прибутку чи здобичі на милостиню для допомоги бідним і сиротам, аби звільнитися від гріхів.
- Здійснити один раз у житті паломництво у святі міста — Мекку і Медину.

Сторінка Корану

Проповіді Мухаммада викликали невдоволення у племінних вождів і торговців, які були ревними язичниками. Тому в 622 р. Мухаммад і його послідовники, рятуючи своє життя, були змушені тікати з Мекки в місто Ясріб. Переселення Мухаммада з Мекки започаткувало мусульманське літочислення, а місто Ясріб стало називатися Медіною, тобто «Містом Пророка». Через кілька років Мухаммад завоював Мекку, він очистив Каабу від язичницьких ідолів і проголосив її головним священицтвом ісламу.

Перемога мусульман в Аравії зумовила виникнення єдиної ісламської держави на чолі з Мухаммадом, який об'єднав у своїх руках релігійну (духовну) і світську (державну) владу. Але в 632 р. пророк раптом занедужав і помер.

3. АРАБСЬКІ ЗАВОЮВАННЯ. РОЗКВІТ І ЗАНЕПАД ПЕРШИХ ХАЛІФАТІВ

За допомогою карти (с. 44) установіть основні напрямки завоювань арабів у VII–IX ст. Які держави увійшли до Арабського Халіфату? Чому арабам вдалося так швидко завоювати країни Європи та Сходу?

Після смерті Мухаммада на чолі ісламської держави стали його найближчі соратники — *халіфи*, які вели безкінечні завоювальницькі війни. Головною силою їхнього війська була арабська кіннота. Кожного бедуїна з дитинства привчали володіти зброєю, їздити верхи, бути невтомним у поході й невибагливим у їжі, мужньо переносити тягар походів.

Опишіть озброєння арабського війська. Як сучасні історики-реконструктори підкреслюють його міць?

Арабське
військо
(сучасні
історичні
реконструкції)

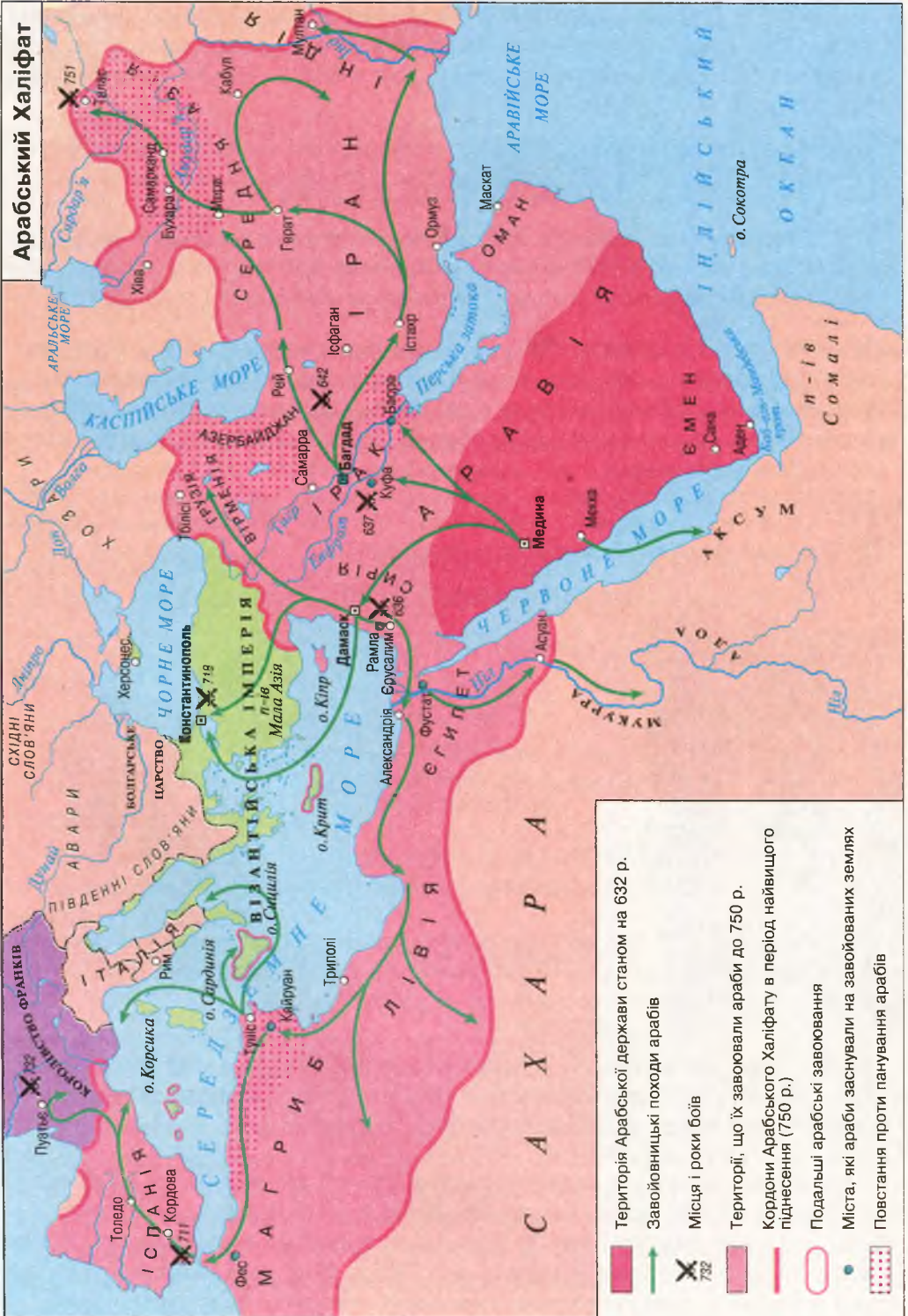

До середини VIII ст. внаслідок завоювань сформувалася величезна мусульманська держава — **Арабський Халіфат**, територія якого простягалась від Атлантичного океану до річки Інд.

Арабський Халіфат — ісламська держава, утворена внаслідок мусульманських завоювань у VII–VIII ст. Перші дві династії халіфів: Омейяди (VII–VIII) і Аббасіди (VIII–XIII).

Араби заволоділи священним містом християн та іудеїв — Єрусалимом, відібрали у Візантії Сирію, Палестину, Межиріччя. До складу Халіфату ввійшов Єгипет. Араби поневолили майже всю Іспанію. Лише франки на чолі з Карлом Мартеллом у **732 р.** біля міста *Путьє* зуміли зупинити арабів. Так нещодавні кочовики створили велику державу.

Арабський Халіфат

- Територія Арабської держави станом на 632 р.
- Завойовницькі походи арабів
- Місця і роки боїв
- Території, що їх завоювали араби до 750 р.
- Кордони Арабського Халіфату в період найвищого піднесення (750 р.)
- Подальші арабські завоювання
- Міста, які араби заснували на завойованих землях
- Повстання проти панування арабів

У VIII–IX ст. Арабський Халіфат досяг піку своєї могутності. Арабська мова стала загальною для населення підкорених країн. Саме тоді відбувся розквіт сільського господарства, ремесел і торгівлі, що позитивно вплинуло на арабське повсякдення. Багаті люди оздоблювали помешкання вишуканими речами: тонким посудом, яскравими тканинами й килимами.

Більшість населення Халіфату становили поневолені народи, які прийняли іслам. Керувати великою державою було складно, і халіфи тримали владу силою зброї. Намісники у провінціях відмовлялися визнавати владу халіфів. Повстання й заколоти також розхитували ісламську державу. Тому до X ст. Халіфат позбувся більшості володінь. На місці величезної держави виникло багато мусульманських країн, де розмовляли арабською. Але іслам поширювався й далі: у країни Азії, Африки, Європи його несли не тільки воїни, а й купці та мореплавці. Із країн Халіфату іслам не прийняли тільки Вірменія та Грузія, де були давні християнські традиції.

У XIII ст. під тиском нових завойовників — монголів, ослаблений внутрішніми чварами Арабський Халіфат припинив своє існування.

4. ЗНАННЯ ТА КУЛЬТУРА АРАБСЬКОГО СВІТУ

Читаючи текст, випишіть ключові слова з кожного абзацу. Спираючись на них, визначте основні напрями розвитку арабської культури та її визначні досягнення.

До складу Арабського Халіфату увійшли країни з давніми культурними традиціями, які були засвоєні арабами. Це дало їм можливість створити власну унікальну культуру, велику роль у становленні та розвитку якої відігравав іслам.

На основі ілюстрацій розкажіть, як було організовано навчання й астрономічні дослідження.

Середньовічна школа
(копія з мініатюри XV ст.)

Арабський астроном
(середньовічний малюнок)

Уміння читати, писати, а також знання арифметики вважалися необхідними для розуміння й засвоєння Корану. За наказом халіфів створювалися *медресе* — церковні школи з роздільним навчанням, де підлітки та дорослі мали змогу продовжити освіту.

Давні араби дуже цінували знання й освіту, що відобразилось у їхніх поезіях. Яку оцінку знанням дають східні поети?

МУДРІСТЬ АРАБО-ПЕРСЬКОЇ ПОЕЗІЇ¹⁴

* * *

Хто мудрих слухає, у того мир на думці,
Війною й чварами втішаються безумці.

* * *

Знання — це скарб, йому ціни не зложиш,
Визбируй же його, де тільки зможеш.

Рудакі

* * *

Хай в тебе Розум буде водієм,
Бо тільки з ним добро ми пізнаєм!

* * *

І той, у кому світоч розуму горить,
Поганих дій у світі не здійнить.

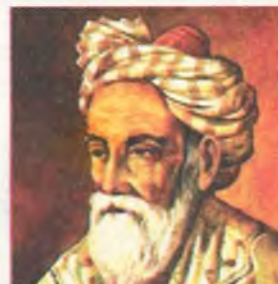
Фірдоусі

* * *

Хай кожна мить, що в вічність промайне,
Тебе вщасливилює, бо головне,
Що нам дається тут життя: пильнуй же!
Як ти захочеш, так воно й мине.

Омар Хайям

При дворі халіфа, у Багдаді, виник «Будинок мудрості» — своєрідна академія наук, що мала велику бібліотеку. Арабські перекладачі зробили зрозумілими для всіх освічених мусульман праці Платона, Аристотеля й Архімеда. Саме тут було створено й видатну пам'ятку літератури — зібрання казок «Тисяча й одна ніч».

¹⁴ Поезія наводиться у перекладах В. Мисика та А. Кримського.

Араби — невтомні мандрівники й торговці — залишили нам карти та описи земель — від Іспанії аж до Індії. Вони створили алгебру й дали цій науці свою назву «ал-джебр». А ще арабські вчені запозичили в Індії цифри, які ми зараз іменуємо арабськими. Далеко за межами мусульманського світу шанували *Аль-Біруні* — ученого-енциклопедиста із Середньої Азії. Він був географом, істориком, астрономом і залишив багато цінних творів. Аль-Біруні висловив геніальне припущення, що Сонце є центром Всесвіту, а Земля рухається довкола нього.

Роздивіться фотографії пам'ятників, установлених великим діячам науки і культури арабського світу. Поясніть задуми їхніх авторів.

Пам'ятник Аль-Біруні в Тегерані
(Іран)

Пам'ятник Рудакі в Душанбе
(Таджикистан)

Закони мусульманської релігії забороняють уклонятися зображенням людей і тварин. Тому на тогочасних будівлях, у книжках, на килимах — переважно візерунки й орнаменти, складені з арабських букв, поєднаних у слова: цитати з Корану чи висловлювання пророка Мухаммада. Значного поширення в Халіфаті набула каліграфія¹⁵.

У кожному мусульманському поселенні будувалася *мечеть*. До мечеті прибудовували мінарет — вежу, з якої правовірних закликали до молитви.

Мечеть відігравала в житті мусульман велику роль. Тут не тільки молилися, а й навчалися, вершили суд, обговорювали важливі питання. У мечетях зберігалися книжки та пожертви для бідних.

Мечеть — місце для молитви та богослужіння, молитовний дім у прихильників ісламу — мусульман.

¹⁵ *Каліграфія* — мистецтво красивого й чіткого письма.

Про який рівень розвитку культури Халіфату свідчать наведені ілюстрації? Порівняйте тогочасні арабські та європейські споруди.

1. Будівництво мечеті (мініатюра XV ст.)
2. Мухаммад є посланцем Бога (середньовічна каліграфія)
3. Кааба (середньовічний арабський малюнок)
4. Мечеть Омара (Єрусалим, VII ст., сучасне фото)
5. Мінарет Калян (Бухара, XII ст., сучасне фото)

Культура Арабського Халіфату поєднала досягнення різних країн і народів та розвинула їх на основі ісламу.

1. Коли починається ісламське літочислення?
2. Хто та коли створив іслам?
3. Якими є основні положення ісламу?
4. Чим можна пояснити військові успіхи арабів?

5. Поміркуйте, які риси характеру дали змогу Мухаммаду створити нову релігію — іслам, а які — стати державним діячем.
6. Як ви думаєте, з чим пов'язаний розквіт культури в Арабському Халіфаті?
7. Спираючись на ілюстративний матеріал параграфа, опишіть повсякденне життя та світосприйняття населення Арабського Халіфату.

ПІДГОТУЙТЕСЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

- 1) Перегляньте параграфи 2–4 та заповніть порівняльну таблицю в зошиті.

	Франкська імперія	Візантійська імперія	Арабський Халіфат
Періоди існування			
Території			
Видатні діячі			

- 2) Пригадайте 3–4 найважливіші, на вашу думку, досягнення культури перших імперій Середньовіччя.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Той, хто мріяв читати

Алі ібн-Сіна — видатний лікар, написав «Канон лікарської науки» (5 томів), автор книжок із геології, метеорології, фізики й оптики, хімії, ботаніки, математики й теорії музики. У Європі його називали Авіценна.

Коли Алі ібн-Сіні було всього сімнадцять, він вилікував правителя Бухари. Після успішного лікування той запитав юного Авіценну: «Яку нагороду ти просиш собі, юначе?» — «Я давно мрію читати книги у твоїй бібліотеці!» — була відповідь Авіценни.

Його «Канон» став медичною енциклопедією в усіх країнах світу. Лікарі й травники Русі-України постійно згадують ім'я Авісен. У Європі з винаходом друкованого верстата одразу після Біблії надрукували п'ять томів «Канону». Мусульманські бібліотеки дбайливо зберігають його книжки, і небагатьом людям дозволено торкатися до них.

Алі ібн-Сіна (Авіценна)
(середньовічний малюнок)

§ 7. Практичне заняття.

Вплив Візантії, імперії Карла Великого, Арабського Халіфату на становлення середньовічної Європи

Поява перших імперій Середньовіччя пов'язана, з одного боку, із грандіозними завоюваннями, а з іншого, — зі становленням двох світових релігій. У перші століття існування християнства зародилися Візантія і Франкська імперія, з появою ісламу постав Арабський Халіфат. Зусиллями трьох імперій були значною мірою збережені твори Давньої Греції і Давнього Риму. Взаємодія держав, створення народами, які населяли імперії, унікальних культур не тільки заклали основу єдиної і різнобічної середньовічної цивілізації, а й вплинули на подальший розвиток людства. Щоправда, жодна з цих імперій «не вийшла» за межі Середніх віків.

Назвіть:

перші середньовічні імперії; періоди існування кожної з них; території, на яких вони існували; видатних діячів.

Подумайте, чи здійснили ці імперії вплив на європейську історію, чи їх існування пройшло для нащадків непомітно. Чому?

Працюючи на уроці, пам'ятайте, що наприкінці вам необхідно буде знову дати відповідь на останнє запитання.

Об'єднайтесь у 6 груп по 3–5 осіб. Із кожним пунктом параграфу працюватимуть по 2 групи протягом 10–12 хвилин. Ви маєте прочитати текст і обговорити відповіді на поставлені запитання. Після завершення роботи доповідач кожної групи представляє її думки класові.

1. КАРОЛІНГСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Завдання групи 1

1. Розгляньте карту на с. 28. Назвіть території, завойовані Франкською імперією. Закінчіть речення: *Територія імперії простягалася від ... — до ...*. Які народи об'єднала імперія? На які народи, що жили поряд, вона могла впливати?
2. Що називають Каролінгським відродженням? На основі тексту визначте основні риси цього періоду й запишіть їх у зошит.

Завдання групи 2

1. Читаючи текст, визначте та запишіть у зошит, у чому значення Каролінгського відродження для подальшого розвитку європейської культури.
2. Розгляньте ілюстрації § 4 і на с. 51. Як вони доповнюють ваші висновки? (Скористайтеся фразою: *На ілюстрації ... я бачу ..., це підтверджує ...*.)

Франкська імперія була потужною державою раннього Середньовіччя.

Карл Великий прагнув відродити високу культуру античності, тому короткочасний період культурного розквіту за династії Каролінгів (VIII–IX ст.) дістав назву «**Каролінгське відродження**».

Карл Великий запрошував до свого двору освічених людей з інших країн — Італії, Іспанії, Англії. Зокрема, тут працював учений *аббат Алкуїн*, який написав перші доступні та зрозумілі підручники з граматики, риторики й діалектики, що ними користувалися протягом усього Середньовіччя. У Франкській державі зростала кількість освічених людей.

Недарма історики кажуть, що культура Каролінгського відродження була насамперед шкільною, бо мала на меті створення нових шкіл.

Карл Великий видавав капітулярії (закони), які стосувалися різних сфер життя франків. Ці закони лягли в основу середньовічного права. Карл дбав і про розвиток історичної науки. При його дворі були створені численні хроніки, які відтворювали історичні події того часу. Уривки з них й до сьогодні вміщуються у шкільні підручники історії.

Наслідуючи римських імператорів, Карл будував в Аахені й інших містах кам'яні палаци та церкви. Пам'ять про це зберігає *Аахенська капела* (домашня церква) — чи не єдина споруда, зведена за його правління, що дійшла до наших часів.

Надзвичайного розквіту досягло мистецтво книжкової мініатюри. У кінці VIII ст. за допомогою Карла Великого в Аахені було організовано майстерню з переписування книжок.

Алкуїн
(мініатюра XVI ст.)

Капела в Аахені (VIII ст.)

Жан Фуке. Карл Великий Будівельник (1460 р.)

Завдяки зусиллям учених і переписувачів книг, латинську мову не було забуто: в результаті змішання латини й мов варварів-германців утворились італійська, португальська, румунська, іспанська та французька мови. Саме латину використовували в усіх навчальних закладах Середньовіччя.

2. ВІЗАНТІЯ — МІСТ У ЧАСІ ТА ПРОСТОРИ

Завдання групи 3

1. Розгляньте карту на с. 22. Назвіть території, завойовані Візантійською імперією. Закінчіть речення: *Територія імперії простягалася від ... — до ...*. Які народи об'єднала імперія? На які народи, що жили по сусідству, вона могла впливати?
2. Чому Візантію історики називають мостом у часі та просторі? Запишіть у зошит свою відповідь.

Завдання групи 4

1. Ознайомтеся з текстом і випишіть у зошит, які з досягнень Візантії ми використовуємо дотепер.
2. Розгляньте ілюстрації § 5 та на с. 52–53. Як ілюстрації доповнюють ваші висновки?
(Скористайтеся фразою: *На ілюстрації ... я бачу ..., це підтверджує ...*)

Христос, що благославляє
Константина Багрянородного
(різьблення по слоновій
кістці, близько 945 р.)

Невід'ємною частиною європейського Середньовіччя є історія Візантії — тисячолітньої імперії, яка, зберігаючи античну спадщину, справила значний вплив на розвиток культури європейських народів.

Візантія зберегла центри античної науки й освіти, на основі яких у Константинополі вже в IX ст. було відкрито вищу школу, де викладали міфологію, історію, літературу, а в XI ст. — університет із філософським і юридичним факультетами.

За імператора *Константина Багрянородного* (X ст.) було створено близько 50 своєрідних «енциклопедій» і окремих трактатів з медицини, історії, географії, військового мистецтва та інших наук. До нас дійшли праці імператора «Про керівництво імперією», «Про церемонії імператорського двору» тощо. Й сьогодні ці твори допомагають історикам досліджувати

Візантію та Київську державу, дізнаватися про країни й народи, які існували поряд з цими державами.

Наприкінці IX ст. Візантія активно поширювала християнство в Київській державі, Болгарії, Сербії. Прийняття християнства ввело ці країни в коло європейських держав, укріпляло їх міжнародний авторитет, зміцнювало державну владу й територіальну єдність. Разом із християнством у цих державах поширюється іконопис, створений за візантійським каноном — особливими правилами зображення святих, біблійних сюжетів, добору кольорів тощо.

Наприклад, на багатьох іконах і фресках й до сьогодні Ісус Христос зображується із благословляючим жестом однієї руки та книгою в іншій. Такий тип зображення отримав назву *Христос Пантократор*, що означає Вседержитель. В історії України особлива роль належить візантійській іконі Божої Матері, привезеній до Києва у XII ст., яка спочатку перебувала в храмі міста Вишгорода.

Багато народів навчилися у візантійців зводити храми, прикрашати їх мозаїками, фресками, створювати книжкові мініатюри.

І досі є поширеними запозичені у Візантії імена грецького походження: Андрій, Петро, Олександр, Галина, Ірина та ін.

Христос Пантократор
(ікона XIV ст., Афон)

Вишгородська
Богоматір
(Візантія, початок XII ст.)

Фрагмент мозаїки підлоги
(V ст.)

Рельєф, що зображує імператорську сім'ю та інших глядачів на виставі (V ст.)

3. АРАБИ — ПОСЕРЕДНИКИ МІЖ ЗАХОДОМ І СХОДОМ

Завдання групи 5

1. Розгляньте карту на с. 44. Назвіть території, завойовані Арабським Халіфатом. Закінчіть речення: *Територія Халіфату простягалася від ... – до ...*. Які народи об'єднав Халіфат? На які народи, що жили по сусідству, він міг впливати?
2. Дехто з учених-істориків вважає, що араби були посередниками між Заходом і Сходом, а також між античністю та Середньовіччям. Чи погоджуєтеся ви з ними? Свої думки запишіть у зошит.

Завдання групи 6

1. Ознайомтеся з текстом, випишіть у зошит, які з досягнень арабської культури ми використовуємо дотепер.
2. Розгляньте ілюстрації до § 6 та на с. 54–55. Як ілюстрації доповнюють ваші висновки?
(Скористайтеся фразою: *На ілюстрації ... я бачу ..., це підтверджує ...*.)

Відтоді, як постав Арабський Халіфат, мусульмани і християни весь час взаємодіяли: воювали між собою, торгували, обмінювалися досягненнями культури тощо. А після того, як араби захопили Єрусалим, це місто стало священним для трьох релігій: іудаїзму, християнства та ісламу.

В Арабському Халіфаті значну увагу приділяли освіті, там створили вищі школи, що пізніше слугували прикладом для європейських. Крім шкіл, у великих містах відкривалися бібліотеки, які налічували сотні книжок, й обсерваторії. Арабськими досягненнями в науці, насамперед у медицині, природничих науках і філософії, користувалися європейські вчені протягом багатьох століть. А праці арабських учених про життя східних слов'ян залишаються важливим історичним джерелом для дослідження минулого нашої держави.

Середньовічні
арабські
мініатюри:

«Літературне
зібрання поблизу
водойми»

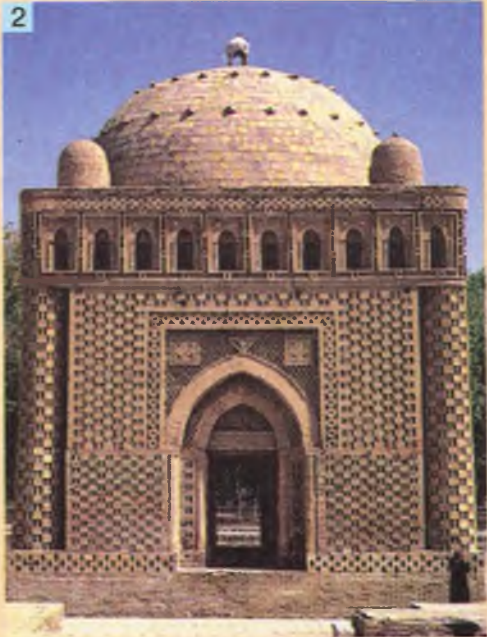
«Середньовічна
аптека»

Арабська, як і латина в Європі, стала мовою діловодства, літератури, науки та навчання для багатьох народів.

У Халіфаті збудували один з найкращих флотів, створили навігаційні прибори й карти, якими користувалися вже інші народи та країни.

Перша у світі аптека була відкрита в Арабському Халіфаті. Араби познайомили Європу з папером, що його винайшли китайці, індійськими шахами та цифрами, водночас освічені мусульмани читали в перекладі праці Платона, Аристотеля та інших античних учених.

Наслідуючи римські традиції користування лазнями, мусульмани поширили їх по всій державі. Лазні нагадували клуби, де можна було поспілкуватися один з одним.

1. Мечеть Аскарія (Ірак)
2. Мавзолей Саманідів у Бухарі (Узбекистан)
3. Молитовна зала Кордовської мечеті з колонами (Іспанія)

- Що цікавого ви дізнались на уроці? Що вас подивувало? Про що хотілося б дізнатися більше?
- Подумайте, чи справили ранньосередньовічні імперії вплив на європейську історію, чи їх існування минуло для нащадків непомітно. Чому ви так вважаєте? Аргументуйте.

Україна — це Європа

Княгиня Ольга
в Константинополі
з Константином
Багрянородним
(давньоруська мініатюра)

У IX ст. утворилася одна з найбільших держав середньовічної Європи — Київська держава (Русь-Україна). Вона стала надійною ланкою, що пов'язувала Західну Європу з країнами Сходу, Візантією та Скандинавією. Прийняття християнства зумовило її швидке входження в загальноєвропейську спільноту. І в європейських, і в арабських джерелах Київська держава постає самостійною країною, князі якої пов'язані шлюбами з правлячими династіями Європи, а воїни беруть участь у європейських битвах. Недарма сучасні історики порівнюють роль Київської держави в Східній Європі з Франкською імперією в Західній.

Наприкінці кожного розділу ви зможете ознайомитися із тим, як загальні процеси, що були притаманні країнам середньовічної Європи, відображалися в історії України, як наші предки долучалися до подій і традицій європейського життя. А створені при європейських храмах *скрипторії* — майстерні для переписування книг — набули поширення й на Русі-Україні та зберегли для нас пам'ять про матеріальний і духовний світ предків сучасних українців.

Готуємося до уроку узагальнення та тематичного оцінювання

Перевірте свої знання з розділу

«ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ»

- *Пригадайте хронологічні межі та періодизацію* Середньовіччя, час Великого переселення народів, існування та піднесення Франкського королівства, Франкської й Візантійської імперій, Арабського Халіфату, життя Мухаммада, виникнення ісламу, дати падіння Західної Римської імперії, утворення Франкської імперії, Верденського договору, початку ісламського літочислення, загибелі Візантійської імперії. *Покажіть на карті зазначені держави.*
- *Визначте причини, сутність і наслідки* Великого переселення народів. *Покажіть на карті його напрямки.*
- *Охарактеризуйте становлення Середньовіччя та перші середньовічні держави, використовуючи поняття:* «Середні віки», «цивілізація», «варвари», «Велике переселення народів», «варварське королівство», «Халіфат», «іслам», «Коран», «Каролінгське відродження», «арабомусульманська цивілізація», «василевс», «імперія».
- *Оцініть внесок* Франкської та Візантійської імперій, Арабського Халіфату до світової духовної спадщини.
- *Складіть статтю до Вікіпедії про одного з історичних діячів* раннього Середньовіччя, обґрунтуйте свій вибір.

Розділ II

Середньовічний світ Західної Європи

Священика уділ — за всіх молитися.
А рицаря — на полі бою битися
І славою в борні покритися.
Обов'язок селян — трудитися.

*Етьєн де Фужер (XII ст.),
єпископ Римський,
автор «Книги манер», одного з перших
творів французької літератури*

§ 8. Зв'язок людини і природи. Дух середньовічного населення

1. ЗВ'ЯЗОК ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Прочитайте пункт параграфа, позначаючи його окремі частини таким чином:

- + → інформація, що була вам відома раніше;
- → інформація, зміст якої для вас є новим;
- ! → цікава інформація, яку ви не очікували побачити;
- ? → те, про що ви хотіли б дізнатися більше.

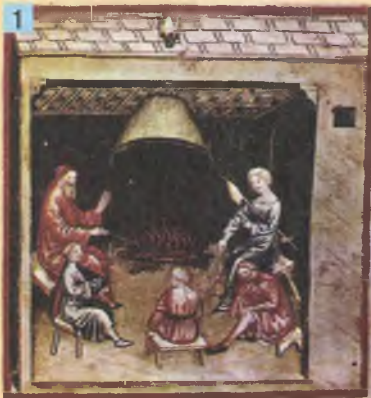
Після закінчення обговоріть результати роботи з однокласниками.

В епоху Середньовіччя, як і раніше, життя людей залежало від природно-географічних чинників. Вони визначали тип житла й поселення, одяг та їжу, засоби зв'язку і, зрозуміло, знаряддя праці. Географічні умови суттєво впливали на появу та розвиток міст і торгівлі, на політичне та духовне життя, на побут населення і традиції.

Кліматології¹ в сучасному розумінні цього слова в Середньовіччі не було, точних описів погоди залишилося небагато та й термометр винайшли аж наприкінці епохи. Проте сучасні вчені визначили, що в V–XV ст. клімат кілька разів змінювався, поки не встановився такий, що зберігається й у наш час.

Як наведені ілюстрації відображають текст першого пункту параграфа?

1. Родина біля каміну (мініатюра XIV ст.)
2. Середньовічний пейзаж сучасної Чехії

¹ Кліматологія — наука, яка вивчає клімат на Землі.

Ландшафт, як і раніше, впливав на життя людей. На рівнинах вони будували села, а пагорби використовували для зведення оборонних споруд, неприступних замків. Природні рубежі, передусім річки, слугували кордонами між державами. Виходи до морів та океанів, наявність зручних бухт і повноводних річок сприяли розвитку мореплавства, водного транспорту, рибальства й торгівлі. Основними торговельними шляхами Середньовіччя стали Середземне та Балтійське моря.

Упродовж майже всієї епохи Середньовіччя Західну Європу вкривали дрімучі, непрохідні ліси. Деревина значною мірою замінювала людям залізо, камінь, вугілля, була основним будівельним матеріалом. Їстівні дари лісу: дичина, мед, гриби, ягоди, дикі трави тощо — склали основу харчування середньовічної людини.

Дедалі більше освоюючи природу, люди ціною величезних зусиль створювали новий — штучний ландшафт: копали канали, насипали греблі, зводили мости, осушували болота, корчували ліс під ріллю, будували нові поселення. Природу бездумно нищили — і це негативно відбивалося на довкіллі. Так, в Англії, Франції, Іспанії, Голландії вирубка лісів призвела до зменшення родючості ґрунтів, обміління річок та інших водойм, збіднення флори та фауни. У XV ст. було в основному вичерпано й непоодинокі поклади металевих руд та інші природні багатства.

Як на мініатюрах із середньовічного календаря — «Розкішного часослову герцога Беррійського» — зображено взаємодію людини та природи?

Брати Лімбурги. Сільськогосподарські роботи (лютий, липень, жовтень)

Гармонійнішими були відносини між людиною та природою на Сході. Це значною мірою пояснювалося світоглядом населення, яке під впливом східних релігій вважало людину частиною природи й намагалось зберігати довілля, не завдаючи їй шкоди.

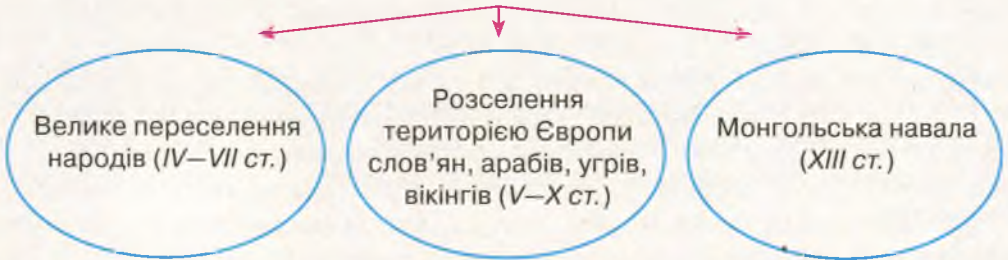
2. РУХ НАСЕЛЕННЯ

Крім Великого переселення народів, в епоху Середніх віків відбувалися й інші міграції, що пройшли трьома потужними хвилями. Лише в XV ст. відбулося остаточне розселення європейських народів на території, де вони живуть і понині.

1) Назвіть три хвилі масових міграцій населення в Середньовіччі.

Середньовічні міграції населення

2) Хто брав участь у походах? Чому разом із воїнами в дорогу вирушало й мирне населення? Які транспортні засоби використовувало?

Кіннотник-гун
(сучасна історична
реконструкція)

Отон Івекович.
Прибуття хорватів на Адріатику

3. ВНУТРІШНЯ І ВОЄННА КОЛОНІЗАЦІЯ

Поясніть на прикладах, чому різні верстви середньовічного населення перебували у постійному русі. Знайдіть на карті (с. 126) території, пов'язані з німецьким «наступом на Схід».

Окремі групи населення постійно перебували в русі. Нові дослідження істориків довели, що тодішній люд був непосидючим і мусив мандрувати. Мова йде не тільки про скотарів-кочовиків, які пересувалися зі своїми стадами в пошуках незайманих пасовищ. «Осілі» землероби через швидке виснаження ґрунтів також шукали нових земель.

На освоєних землях поставали нові міста й села. Великі землевласники — королі, князі, герцоги, графи — були зацікавлені, аби їхні землі не стояли пустою, а давали врожаї, отже, приносили прибуток. Тому поселенцям часто надавалися різні пільги, наприклад, на тривалий час їх звільняли від сплати податей. Так розвивалася **внутрішня колонізація** в Європі. Якщо нові поселення виникали за межами певної країни, то йшлося про **зовнішню колонізацію**.

Проте засвоєння територій не завжди йшло мирно. Протягом усього Середньовіччя нові землі захоплювалися й збройним шляхом. У такому випадку історики говорять про **воєнну колонізацію**. Яскравим прикладом воєнної колонізації є Хрестові походи й німецький «наступ на Схід».

Важливими причинами для пересування ставали й трагедії Середньовіччя, основними з яких були епідемії, голод і війни. Середньовічна людина потерпала від багатьох хвороб, проте найстрашнішою вважалася чума — «чорна смерть». У XIV ст. від чуми загинула майже третина європейців. Тікаючи від лихоліть війни, шукаючи порятунку від голоду, середньовічний люд освоював нові території та шляхи, здобував інші професії й створював свою культуру і традиції.

Розгляньте ілюстрації (с. 61–62) та поясніть:

- які засоби пересування застосовували мандрівники;
- чому мандрівники ставали об'єктами нападів.

Мандрівники-пілігрими (середньовічні мініатюри)

Середньовічний корабель
(сучасна історична реконструкція)

Корабель
(середньовічне зображення)

Напад на мандрівних купців
(середньовічний барельєф)

1. Як у Середньовіччі створювали штучний ландшафт?
2. Хто брав участь у міграційних процесах?
3. Що таке внутрішня і зовнішня колонізація?

4. Уявіть себе журналістом і сформулюйте кілька запитань до середньовічних мандрівників. Попередньо визначте, до якої групи населення ви звертаєтесь.
5. Як ви вважаєте, чи була середньовічна людина більш залежною від природи, ніж сучасна? Доведіть. Чи можуть людина і природа співіснувати гармонійно, без конфліктів? Чому?

Визначте позитивні та негативні чинники, що впливали на життя людини в Середньовіччі, і занесіть їх до таблиці. Поясніть свою думку.

Позитивні чинники

Негативні чинники

§ 9. Середньовічне європейське суспільство

1. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ НОВОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА

Установіть і випишіть причини утворення станів середньовічного суспільства.

Нові європейські держави, що сформувалися після Великого переселення народів, зазвичай воювали між собою. Тому правителі були зацікавлені в постійному війську, що складалося з людей, для яких військова справа ставала професією. Аби створити регулярну армію, королі за виконання людиною військової чи іншої служби надавали їй наділ землі разом із селянами, які на ній жили та працювали. Спочатку такі володіння були тимчасовими, лише на період несення служби, але поступово перетворювалися на спадкові. Такий наділ став називатися **феодом**, а його власник — **феодалом** або **сеньйором**.

Феод — спадкове земельне володіння, яке надавалося людині за несення військової або придворної служби.

Церква та монастирі теж ставали феодалами. Так поступово із земле-власників формувалася панівна частина суспільства.

Від слова «феод» виникло поняття **феодалізм**, яке використовують для характеристики суспільних відносин Середньовіччя.

Феодалізм — суспільний устрій Середньовіччя, основою якого є власність феодалів на землю та працю селян; характеризується особливими феодалськими відносинами між різними верствами населення.

Протягом раннього Середньовіччя формувалося нове феодалське суспільство, його структура² та відносини між верствами населення. Суспільство розділилося на три стани.

Середньовічні богослови, намагаючись обґрунтувати новий устрій, стверджували, що суспільство розділено на три стани Богом, який визначив місце кожної людини в одному з них.

² Структура (від латинського) — внутрішня будова чогось. Структура суспільства — наявність у ньому відмінних за правами, майновим становищем та іншими ознаками груп людей.

Спираючись на документ, визначте, на які стани поділялося середньовічне суспільство. Як у документі пояснюється необхідність трьох станів? Що передбачає належність до певного стану?

ЕПИСКОП АДАЛЬБЕРОН ЛАНСЬКИЙ (XI ст.) ПРО ТРИ СТАНИ

Так дім Божий (суспільство) поділяється на три частини: одні моляться, другі воюють, треті працюють. Один стан — воїни, покровителі церкви й захисники народу, всіх без винятку, і сильних, і слабких... Другий стан — селяни; ці нещасні люди мають щось лише ціною важкої праці. Усім — грошима, одягом, харчами — забезпечують вони увесь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян... Три... частини не потерпають від своєї відокремленості: послуги, які надаються одній з них, створюють умови для праці двох інших; у свою чергу, кожна частина піклується про ціле.

Священик, рицар, простолюдин
(французька книжкова ілюстрація
XIII ст.)

Більшість істориків вважає, що феодальне суспільство в цілому складалося до XI ст.

2. ТРИ СТАНИ ФЕОДАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Об'єднайтесь у «трійки». Кожен з учасників групи має прочитати фрагмент тексту, розглянути ілюстрації з характеристикою одного зі станів середньовічного суспільства і виконати завдання до них та подумати над такими запитаннями. Якою була роль цього стану в суспільстві? З кого він складався? Яким було щоденне життя представників цього стану?

Після завершення роботи поділіться її результатами зі своєю групою, а потім — із класом.

Духовенство

Усе життя середньовічної людини було пов'язане з церквою, тому, зрозуміло, найвпливовішими в Середньовіччі були діячі церкви. Священники відрізнялися від інших християн — мирян. Вони звільнялися від служби в армії й не підпорядковувалися ніякому суду, крім церковного.

Духовенство не платило податків, натомість миряни сплачували *церковну десятину*.

В епоху Середньовіччя духовенство розділилося на біле і чорне. Білими називали священиків, які не давали монашеської обітниці й несли службу серед людей — у миру. Чорне духовенство — *монахи* — жили в монастирях. Слово монах (чернець) означає «одинак», і вони справді намагались усамітнитися від інших людей. Ченці багато працювали, забезпечуючи себе всім необхідним, не втомно молилися, навчали людей і переписували книги. Великі монастирі на сході Європи називалися *лаврами*, а на заході — *абатствами*.

Доберіть у тексті слова, які можуть слугувати підписами до ілюстрацій.

1. Аббатство (середньовічна мініатюра) 2. Руїни абатства XII ст. у Шотландії (сучасне фото) 3. Діяння монахів (фреска з капели Караччоло-дель-Соле, Італія) 4. Св. Бернард (мініатюра XII ст.)

Воїни-феодала

В умовах постійних війн важливе місце належало воїнам-феодалам, які могли захистити себе та інших. Вони володіли більшою частиною земельних угідь. Це давало їм багатство, владу та престиж. Серед найбільш вельможних і багатих феодалів був король.

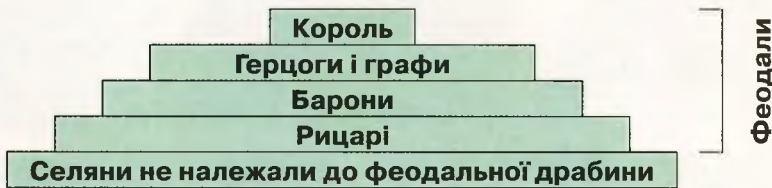
Поступово всередині стану феодалів склалися особливі відносини, які дістали назву *васалітет*. За службу одні феодала — *сеньйори* — надавали земельні володіння іншим — *васалам*.

Перш ніж отримати феода, васал визнавав себе «людиною сеньйора» й давав клятву вірності, що ніколи не зрадить свого покровителя. У документах, наприклад, говориться: «Якщо сеньйор буде битися у відкритому бою, а васал залишить його не мертвого або смертельно пораненого, то васал позбавляється феода».

Кожен феодал міг одночасно й сам бути васалом, якщо над ним стояв його сеньйор. Цікаво, що й король міг бути васалом, наприклад, папи римського, і навіть іншого короля.

Користуючись схемою, назвіть пари: *сеньйор* — *васал*.

Водночас у багатьох країнах існував закон: «Васал мого васала — не мій васал». Це означало, що кожен феодал у разі потреби міг розраховувати лише на своїх воїнів. Під час захисту земель від численних завоювників вони були зобов'язані приєднатись до сеньйора та привести із собою загін під його командування.

Селянство

Найчисленнішим станом середньовічного суспільства були селяни. За звичаєм, ще в ранньому Середньовіччі, селяни надавали продовольство та все необхідне тим родичам, які захищали їх під час війни. У неспокійні часи необхідність захисту спонукала селян звертатися до сильного сусіда, наприклад, сеньйора чи монастиря. Натомість вони були змушені визнавати себе залежними, тобто відмовлятися від власності на землю й

Церемонія васальної клятви
(середньовічна мініатюра)

від особистої свободи на користь свого покровителя. Так поступово виникали залежність і певні обов'язки селян стосовно покровителів. Інколи селяни втрачали свободу через борги, провину або під примусом феодала.

За користування землею, лісами, луками, ріками селяни відбували *феодальні повинності*, тобто виконували примусові обов'язки. Основними з них були панщина й оброк. *Панщиною* називались безоплатні роботи селян у господарстві феодала. Вони обробляли панське поле й будували помешкання, лагодили мости й чистили ставки та ще багато іншого. Крім того, селяни віддавали феодалу *оброк* — частину продуктів свого господарства: зерно, худобу, птицю, яйця, сало, мед, а також виготовлені ними вироби: полотно, посуд тощо. Отже, власність феодала на землю та працю селян стала однією з найважливіших складових феодалізму.

Брати Лімбурги. Березень
(сторінка із середньовічного календаря)

Роздивіться ілюстрацію середньовічних художників братів Лімбургів і поясніть, чому, на вашу думку, вона ілюструє статтю про феодалізм в англійській версії Вікіпедії.

3. РОЛЬ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У СТАНОВЛЕННІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Як впливала християнська церква на життя середньовічної людини?

Людина, яка присвячувала себе Богу, ставала частиною великої спільноти — духовенства, діяльність якого стосувалась усіх сторін середньовічного життя. Саме священнослужителі обґрунтували ідею трьох станів і всіляко її підтримували.

Головним завданням священників було здійснення богослужіння: вони хрестили та сповідали людей, благословляли їх на працю й боротьбу, вінчали на престол правителів та освячували їхні діяння. За традицією, храми мали бути постійно відкритими, а вогонь у світильниках — не згасати. Повсякдення не обходилося без церковного дзвона, який був головним часовим орієнтиром, сповіщаючи про початок торгівлі

та закриття ринку, про свята й війни, про інші важливі події в житті людей.

Верхівка католицького духовенства — папа та єпископи, а також монастирі мали великі земельні володіння, десятки сіл і навіть міст, тому їх називали церковними феодалами. Не дивно, що вони зосередили у своїх руках значну владу. Духовенство втручалось у політичні справи всіх підпорядкованих йому країн, вирішуючи, хто саме з монархів має посісти престол, із ким узяти шлюб, на які території претендувати.

На основі ілюстрацій прокоментуйте, яку роль у зображених подіях відіграє духовенство. Як у картинах середньовічних художників простежується ставлення суспільства до духовенства?

1. Сандро Боттічеллі. Святий Августин (близько 1480 р.)

2. Король Св. Людовік вирушає у Хрестовий похід (середньовічна мініатюра)

3. Шлюб монархів (середньовічна мініатюра)

До середини XI ст. християнська церква була єдиною. Проте в 1054 р. вона розділилася на *католицьку*, на чолі з *папою римським* зі столицею в Римі, і *православну*, з центром у Константинополі, очолювану *патріархом*. Тож протистояння двох церков стало причиною багатьох конфліктів серед віруючих.

1. Що таке феодал і хто такі феодалі?
2. Що таке панщина та оброк?

3. Яке місце посідала християнська церква в житті середньовічного суспільства? Свою думку поясніть.

4. Як і чому вільні селяни поступово перетворювалися на залежних?

5. Обговоріть, чому ідея трьох станів була популярною й після доби Середньовіччя.

6. Історики пишуть: «В епоху Середньовіччя всі члени суспільства, від короля до селянина, були пов'язані між собою відносинами залежності. Однак міра та способи залежності селян і феодалів були абсолютно різними». Чи погоджуєтеся ви з цим твердженням? Чому? Поясніть свою думку.

1. Складіть схему «Три стани середньовічного суспільства».

2. Виберіть із наведених варіантів визначення для кожного з термінів:

1) феодалізм; 2) феоде; 3) феодал; 4) панщина; 5) оброк.

Варіанти відповідей:

А земля, надана королем чи сеньйором у спадкове володіння як плата за службу

Б усі безоплатні роботи селян у господарстві феодала, примусові обов'язки селян стосовно феодалів

В податок продуктами чи грошима, що його стягували феодала із селян

Г суспільний устрій середньовічної Європи, основою якого є власність феодала на землю та працю селян

Д власник феодеу

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Як обирають папу римського

У XIII ст. була започаткована традиція обрання нового папи римського. Усіх кардиналів, які брали участь у виборах, на час обрання папи закривали на ключ — звідси походить назва — *конклів* (від латинського *conclave* — «закрита кімната, під ключем»). Щодня кардинали таємно голосували не більше двох разів. Якщо протягом трьох днів голосувань кардинали не могли порозумітися, то робилась одноденна перерва на молитву. Після кожного голосування люди могли дізнатися, чи обрали нового папу, за допомогою... диму. Щоразу, коли спалювали картки для голосування, йшов дим. Чорний означав, що папу ще не обрали, а білий приносив радісну звістку про те, що в католиків з'явився новий церковний очільник. Середньовічні традиції обрання папи римського значною мірою збереглися й до наших днів.

ПІДГОТУЙТЕСЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1) Повторіть, хто такі феодала, яке місце вони посідали в суспільстві, чому селяни ставали від них залежними.

2) Пригадайте, що таке герб і які герби ви знаєте.

§ 10. Практичне заняття.

Життя й традиції рицарів і селян

1. РИЦАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ

Прочитайте наведені письмові джерела та розгляньте ілюстрації. Поставте одне одному не менше 3–5 запитань щодо рицарських традицій.

ІЗ ПРАЦІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ В. О. БАЛУХА, В. П. КОЦУРА

Німецьке слово «рицар» (лицар³) спочатку означало «вершник» і через польську мову ввійшло до української. Так називали вояка — феодала, який ніс військову службу для свого сеньйора, зазвичай кінну. Пізніше, в XI—XII ст., термін «рицар» набув ширшого значення.

Він став синонімом знатності й шляхетності...

Рицар мав боротися за християнську віру, оберігати слабшого, дотримувати слова, бути вірним своєму сеньйору, вміти постояти за себе.

Для того щоб стати рицарем, слід було пройти процедуру посвячення, яка найчастіше здійснювалася на свята: Різдво, Великдень, Вознесіння.

ІЗ ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА ХХ ст. І. П. КРИП'ЯКЕВИЧА

Це відбувалося дуже святочно. Кандидат перебував ніч на молитві, а потім одягався в білий і червоний одяг на знак того, що готовий жертвувати кров за віру. Після богослужіння один зі старших лицарів ударяв його тричі в рам'я зі словами: «Вибиваю тебе на лицаря в ім'я Бога, Св. Михаїла, Св. Георгія»⁴.

У Франції був звичай, що молодий лицар вскакував на коня, об'їздив довкола подвір'я й списом ударяв манекен...

Посвята в рицарі (середньовічна мініатюра)

³ *Лицар* — відповідно до української традиції таке написання використовується для підкреслення шляхетності людини.

⁴ Це був єдиний у житті рицаря ляпас, на який він мав право не відповідати.

Обряд посвячення в рицарі мав пройти навіть король.

Славу непереможного воїна можна було здобути на війні або під час *рицарських турнірів* — військових змагань у силі та вправності, котрі влаштовували перед шляхетною публікою.

Як наведені зображення доповнюють отриману вами інформацію про рицарів?

«*Ecce venit deus et mandavit deum.*»

Мініатюра з ілюстрованої хроніки (XIV ст.)

Мініатюра з Манеського кодексу (XIV ст.)

Середньовічні рицарі (сучасна історична реконструкція)

Рицарські обладунки (з експозиції Збарзького історичного музею)

ЗА ІСТОРИЧНИМ РОМАНОМ ГЕНРІ РАЙДЕРА ХАГГАРДА «ПРЕКРАСНА МАРГАРЕТ»

За герольдами⁵ в золотому одязі через головний вхід на арену виїхав маркіз Морелла в супроводі почту. Під ним був чудовий вороний кінь, і сам він був у чорних обладунках. На його червоному щиті був герб із зображенням орла з короною, що свідчило про звання, і гордий девіз «Те, що я беру, я знищую». Маркіз зупинив свого коня в центрі арени, підняв його на диби і змусив зробити коло на задніх ногах. Натовп вітав маркіза вигуками.

Знову пролунали труби, і верхи на білому коні, у білому одязі, виїхав високий і суворий сер Пітер Брум. На його щиті був зображений золотий, спрямований донизу сокіл і девіз⁶ «За любов і честь». Він також зробив коло, при цьому підняв свого списа на знак вітання. Цього разу натовп мовчав — рицар був іноземець.

Головним завданням рицаря під час бою було утриматися на коні й тупим кінцем списа вибити противника із сідла. Переможці здобували славу й визнання, почесні призи, а також коней і зброю переможених.

Панна допомагає лицарю
вдягти обладунки
(мініатюра початку XIV ст.)

Однією із традицій рицарського Середньовіччя був культ «прекрасної дами». Дама серця була для рицаря втіленням кращих людських чеснот: розуму й доброти, краси та грації. Аби завоювати серце коханої, рицарі здійснювали подвиги, складали на її честь вірші та виконували серенади. А на турнірах воюючи прикріплювали стрічки своєї обраниці до шолома.

Проте не варто ідеалізувати рицарів. Пограбування селян і купців, зухвалість щодо інших, войовничість і неосвіченість були так само притаманні рицарям, як і рицарські чесноти. У мирний період феодалі часто вдавалися до міжусобних війн. Із виникненням вогнепальної зброї рицарство як військова сила занепало й залишилось аристократичним станом.

⁵ Герольд — знавець гербів.

⁶ Девіз — стислий вислів, що пояснював зміст герба.

2. РИЦАРСЬКИЙ ЗАМОК

На основі тексту й ілюстрацій опишіть замок (або проведіть по ньому уявну екскурсію), використовуючи слова: *рів, звідний міст, мури, вежі, донжон, підземелля, підземний хід*.

У IX—XI ст. постійні війни привели до появи в Європі нового виду оборонних споруд — **замків**, що були одночасно і фортецями, і помешканнями феодала.

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЗАМОК

1 — перекидний міст,

який на ніч та під час нападу ворога піднімали за допомогою ланцюгів;
2 — надбрамна вежа, з якої варта постійно оглядала місцевість і, помітивши
вдалині ворога, сурмила сигнал тривоги:

тоді воїни поспішали зайняти свої місця на мурах і вежах;

3 — замковий двір; 4 — господарчі споруди;

5 — башти; 6 — житло феодала; 7 — жіночі помешкання; 8 — капела;

9 — головна замкова вежа — донжон, у якій феодал зі своїми воїнами
та слугами міг витримати тривалу облогу, навіть, якщо інші укріплення
було захоплено

Роздивіться загальний вигляд замків у Німеччині, Польщі та в Україні. Поясніть, чому замки є важливою культурною й історичною пам'яткою людства.

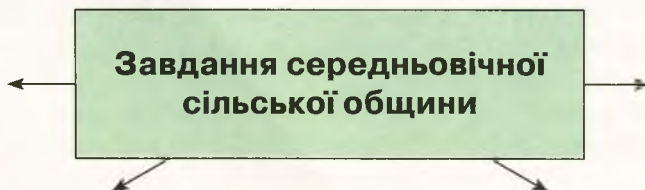
1. Замок Гогенцоллерн у Німеччині
2. Замок Марієнбург у Польщі
3. Замок Любарта в Луцьку

3. ЖИТТЯ СЕЛЯН

Поєднуючи інформацію з тексту й ілюстрацій, виконайте такі завдання.

- 1) Поясніть, що таке натуральне господарство.
- 2) Заповніть у зошиті схему «Завдання середньовічної сільської общини».

- 3) Розкажіть про життя середньовічних селян.

Селянство становило найчисленнішу верству середньовічного суспільства. Господарство селян і феодалів становило замкнену систему, носило *натуральний характер*, тобто все необхідне для життя виготовлялося на місці: від продуктів харчування до ремісничих виробів. Тільки за металами та сіллю доводилося вирушати аж до місць, де вони вироблялись, і там вимінювати їх на продукти своєї праці. Гроші в селян були рідкістю.

Селянська праця
(середньовічні зображення)

Селяни одного села становили громаду (общину). Її головним завданням було регулювання земельних відносин. Також на зібраннях общини селяни визначали, коли й скільки риби можна ловити в ріці, де косити сіно, де пасти худобу. Громада надавала допомогу бідним, удовам, сиротам, ремонтувала дороги, будувала церкву або каплицю⁷ й утримувала священика. Сільські свята, які зазвичай влаштовувалися за рахунок громади, зберігали культурні традиції. Усі жителі села повинні були підкорятися рішенням, ухваленим громадою.

У XIV–XV ст. вдосконалювалося землеробство. Поряд із технічними новинками утвердилися й нові технології обробки землі. У більшості районів Європи утвердилося *трьохпільля*. Землю, яку мав у своєму розпорядженні селянин, він ділив на три частини. Перша частина з осені засівалася озимими культурами. Друга — весною яровими. Третя залишалася незасіяною, тобто перебувала під паром. Наступного року перше поле залишали під пар, друге засівали озимими, а третє — яровими. І так по черзі. Стали застосовувати й органічні добрива. Ці прогресивні зміни дали можливість дещо збільшити врожайність.

Проаналізуйте свою працю на уроці, послідовно відповідаючи на запитання:

- Що нового ви дізналися на уроці?
- Що запам'яталося найбільше?
- Чого вам не вдалося зробити?
- Що залишилося незрозумілим?
- Про що вам хотілося б дізнатися більше?

⁷ Каплиця — невелика церква, у якій немає вівтаря.

§ 11. Світ середньовічного міста

1. ВИНИКНЕННЯ І ЗРОСТАННЯ МІСТ У ЄВРОПІ

Поясніть, чому, де і як у середньовічній Європі виникали міста.

У IX ст. середньовічні міста розвивалися там, де ще з часів Римської імперії існували міцні традиції міського життя, як, наприклад, в Італії — Венеція і Флоренція, а століттям пізніше — на півдні Франції: Марсель, Тулуза та інші. У X–XI ст. з'явилися міста й у Північній Франції, Нідерландах, Англії, Німеччині та інших державах. Так почався новий етап середньовічного суспільства — становлення та розвиток міст.

Виникнення міст було зумовлено багатьма причинами.

На основі схеми назвіть причини виникнення та зростання міст і поясніть кожну з них.

Причини виникнення та зростання міст у Європі

Попри бурхливий розвиток міст навіть наприкінці середньовічної історії Західної Європи, городяни становили не більше, ніж 15 % усього населення.

Необхідність ховатися за фортечними мурами змушувала городян заощаджувати кожний метр землі, тому вулиці були вузькими. Іноді їхню ширину визначав вершник зі списом, якого тримав уперек перед собою. Якщо спис зачіпляв фасад якогось будинку, його господар мав сплатити в міську казну великий штраф або взагалі знести будівлю. Земля у місті була дуже дорогою, тож для збільшення площі будинку городяни зводили верхні поверхи, які виступали над нижніми.

Будинки не мали нумерації, її замінювали розпізнавальні знаки: символи професій, скульптурні портрети господарів і навіть барельєфи на релігійні сюжети.

До речі, перший загальноміський водопровід з'явився в Європі, у Парижі, лише наприкінці XII ст. А бруківка на вулицях європейських міст ще й пізніше була рідкістю.

Зі зміцненням міст їх мешканці перетворилися на окремий стан.

Повноправних городян називали в Німеччині *бюргерами* (від німецького «бург» — фортеця), у Франції — *буржуа*. Вони мали в місті своє помешкання, формували міське самоуправління, вели судочинство. Серед бюргерів виділилася міська верхівка — великі землевласники, заможні купці та майстри. Разом із сеньйорами вони становили *патриціат*.

Найбідніші верстви населення: слуги, підмайстри, жебраки тощо — дістали назву *плебс*⁸.

Використовуючи сучасні зображення, назвіть основні ознаки, за якими можна впізнати середньовічне місто.

Таллінн (Естонія)

Брюссель (Бельгія)

Львів (Україна)

⁸ Не плутайте їх із патриціями та плебеями в Давньому Римі.

2. БОРОТЬБА МІСТ ЗА САМОВРЯДУВАННЯ

На основі тексту дайте визначення поняттям: «міська комуна», «комунальний рух», «магістрат». Коротко перекажіть текст одне одному, користуючись цими словами та словосполученнями як опорними.

Середньовічні міста виникали на землях короля, світських чи церковних феодалів, тому вважалися їхньою власністю. До міста тікало чимало селян, які також потрапляли в особисту залежність від власника міста. Король, барони, єпископи, монастирі мали неабиякий зиск від городян, адже міське ремесло й торгівля суттєво їх збагачували.

Тиск із боку сеньйорів — власників міст — змушував городян боротися за свої права, домагатися міського самоврядування — установалення комуни.

Міська комуна (від італійського «комуніс» — «спільний») — у Середньовіччі міська громада, що домоглася незалежності від феодала та права на самоврядування.

Упродовж X–XIII ст. *комунальний рух* — боротьба міст проти феодалів — став загальноєвропейським явищем і поступово змінювався. Спочатку городяни обмежувалися суто економічними питаннями, вимагаючи скасування окремих, найобтяжливіших, повинностей на користь феодала. Згодом, через непоступливість феодалів, городяни почали висувати й політичні вимоги — домагалися надання відповідних прав, допуску до адміністративних посад, установалення самоврядування.

Наприкінці XII — початку XIII ст. в Німеччині, у місті Магдебург, було впорядковано звід норм, який надавав місту право на самоуправління й увійшов в історію як **Магдебурзьке право**.

Магдебурзьке право — звід норм, що врегулював права міст на самоврядування, вибори міського самоуправління, власне судочинство, оподаткування та свободу городян у виборі занять.

Спершу це право поширювалося лише на етнічних німців, а згодом — на всіх городян. Пізніше його почали надавати містам Польщі, Литви, України та Білорусі.

Гордістю кожного вільного міста була будівля міської ради — *ратуша*, де зберігався міський архів, печатка та скарбниця, там приймали почесних гостей.

Спираючись на світлини, підтвердьте або заперечте думку про те, що ратуша була гордістю міста.

1. Ратуша в Бремені
(Німеччина)
2. Ратуша в Парижі
(Франція)
3. Ратуша в Бучачі на
Тернопільщині (Україна)

Здобувши свої права, городяни могли купувати чи орендувати земельні ділянки, мати свої садиби. Тепер вони необмежено володіли своєю власністю, самі обирали професію, мали низку економічних привілеїв — могли заснувати цех, вільно торгувати, будувати млини, розробляти земельні надра тощо.

У містах усталилися свобода шлюбу й рівність подружжя. Ці важливі привілеї поширювалися навіть на бідноту, хоча та здебільшого не платила податків і не мала права голосу на виборах до магістрату. У незалежному місті всі городяни ставали особисто незалежними людьми. А залежний селянин, який прожив у місті один рік й один день, теж ставав вільним.

Проте нерідко ці поступки та привілеї (передусім право на самоуправління) містам доводилося буквально виборювати в сеньйора зі зброєю в руках.

3. РЕМЕСЛО ТА ЦЕХИ

Складіть стислий (2–3 пункти) план розповіді «Середньовічні цехи». Обговоріть його із сусідом чи сусідкою по партії. Перекажіть одне одному пункт за планом.

Основу виробничого життя середньовічного міста становили ремесла. Ремісники були дрібними самостійними виробниками, які використовували ручні знаряддя праці. На відміну від селян, вони працювали на замовлення чи для продажу виробів на ринку. Міське ремесло розвивалося жвавіше, ніж сільське господарство, та й ремісник значно менше залежав від сеньйора, ніж селянин.

У містах ремісники однієї професії об'єднувалися в **цехи**⁹.

Цех — об'єднання середньовічних ремісників однієї або споріднених професій, поширені в містах Західної Європи, починаючи з XI–XII ст.

На основі схеми визначте причини, що спонукали ремісників об'єднуватися в цехи, та поясніть кожен з них.

Причини
об'єднання
в цехи

Організувати та контролювати виробництво і збут ремісничих виробів

Зберігати рівність серед майстрів

Захищати себе від свавілля сеньйорів, конкуренції¹⁰ із сусідами-майстрами та ремісниками з інших міст

Кожен із цехів мав свій герб, прапор, церкву, святого покровителя. Кожен цех приймав свій *статут* — правила, обов'язкові для всіх майстрів.

⁹ Не треба плутати із сучасними *цехами* — складовою частиною заводу або фабрики.

¹⁰ *Конкуренція* — 1) суперництво в якійсь галузі; 2) боротьба між ремісниками за вигідніші умови виробництва й збуту товарів та найбільші прибутки.

Використовуючи ілюстрації, обговоріть, за якими ознаками можна визначити, що ці ремісники є членами цехів ковалів і зброярів. Що свідчило про розвиток цехів?

Ковалі й зброярі (середньовічні мініатюри)

Власником майстерні й водночас основним виробником був цеховий *майстер*. Він досконало знав усі тонкощі виробництва і своє ремесло, як правило, передавав у спадок дітям. Тому багато поколінь ремісників користувалися тими самими інструментами й технологічними прийомами, що і їхні діди та прадіди. *Підмайстер* допомагав майстру і за свою роботу отримував заробітну плату. Щаблем нижче стояли *учні майстра*. Ще дітьми їх віддавали в майстерні, аби вони вивчились ремесла. Проте майстри часто використовували їх тільки як прислугу. Минало кілька років, перш ніж учень міг стати підмайстром.

На світанку цехового виробництва кожний учень мав реальну можливість вибитися в майстри — стати членом цеху. Із часом зробити це ставало дедалі важче. Щоб стати майстром, треба було заплатити високий вступний внесок до цехової каси, виготовити своїм коштом *шедевр*¹¹ — зразковий виріб, і влаштувати бенкет для майстрів та їхніх дружин.

¹¹ У наш час слово *шедевр* використовують у значенні «унікальний витвір».

Визначте, які обмеження накладали цехи. Які з них, на вашу думку, гальмували розвиток ремесла?

ЗІ СТАТУТУ ПАРИЗЬКИХ ТКАЧІВ ВОВНИ (XIII ст.)

§ 1. Жоден не може бути в Парижі ткачем вовни, якщо він не купив право на це в короля...

§ 3. Кожен ткач вовни може мати лише одного учня не менш як на 4 роки служби за плату... або на 7 років без грошей...

§ 17. Старшина і двоє присяжних повинні дивитися, чи має майстер достатньо майна і чи здатен він передати майстерність своєму учню...

§ 40. Кожен ткач має сплачувати торгове мито з кожного шматка тканини...

§ 47. Жоден не має права починати роботу до сходу сонця під загрозою штрафу.

Отже, у різні періоди цехи відігравали і позитивну, і негативну роль, тому історики кажуть, що вони були суперечливим явищем у добу Середньовіччя.

Проведіть геральдичне дослідження та зробіть припущення, герби яких середньовічних цехів зображені на ілюстрації.

4. ТОРГІВЛЯ Й ГІЛЬДІЇ

На основі схеми визначте, хто і з ким торгував у Середні віки. Де знаходились основні центри торгівлі в Європі? Як пов'язані розвиток торгівлі та грошовий обіг?

Розвиток міст Західної Європи в XI–XV ст. зумовив значне піднесення внутрішньої й зовнішньої торгівлі.

Розвиток торгівлі

Для захисту своїх інтересів купці створювали особливі організації — гільдії.

Гільдія — об'єднання купців для захисту своїх інтересів і привілеїв.

У XIII ст. склався міцний союз міст — *Ганза*, що міг виставити проти піратів власний флот — 1000 суден. Численні ганзейські контори охоплювали торгівлю всієї Північної й частини Західної Європи. Сьогодні чимало дослідників вважають діяльність Ганзи однією з перших спроб економічного об'єднання Європи.

Важливу роль у розвитку середньовічної торгівлі відігравали *ярмарки* (з німецької «*щорічний ринок*») — торги, що регулярно, незалежно від пори року, влаштовувались у містах і селах.

Неодмінними постатями всіх ярмарків були міняйли, які обмінювали гроші, позичали їх купцям чи ремісникам, вимагаючи натомість повернути більше, ніж було взято. Так з'явилося **лихварство**.

Лихварство — це надання грошей у борг з умовою сплати відсотків при погашенні боргу.

З лихварів формувалась особлива група городян — *банкіри* (від італійського «банка» — стіл у конторі, де зберігалися гроші). Перші такі контори виникли на Півночі Італії, у Ломбардії, тому слово «*ломбардець*» у Середні віки стало синонімом слів «*банкір*» та «*лихвар*» і дотепер збереглося в назві «*ломбард*».

5. МІСЬКА КУЛЬТУРА

Чим культура міст відрізнялася від селянської та рицарської? Чому так відбулося?

Відтоді, як у Європі почали створюватися міста, вони ставали не тільки центрами ремесла і торгівлі, а й культури. Енергійні городяни продукували власну культуру, відмінну від селянської та рицарської. Міська культура мала інакший зміст — світський, близький до народу. Городяни любили жарти, віршовані байки, героями яких були схожі на них життєлюбні й винахідливі персонажі. Це відображало саму сутність нових громадян, їхнє прагнення незалежності.

Найяскравіше це виявилось у міській літературі, яка, зазвичай, створювалася не латиною, а зрозумілою народною мовою. Уся освічена Європа захоплено читала «Роман про Лиса Ренара». В образі винахідливого Лиса зобразили підприємливого городянина, а в тупому Ведмедеві, кровожерливому Вовкові та в інших персонажах читачі легко впізнавали феодалів, священників і навіть королів. Роман так сподобався міщанам, що один з абатів визнав: деякі монахи охочіше читають цей твір, а не Біблію.

А як середньовічні мешканці міст уміли відпочивати! Міські свята супроводжувалися карнавальною ходою з музикою та яскравими виставками. А в день ушанування святого, якого вважали покровителем міста, яскраво вдягнені городяни несли запалені свічки, статуї святих, прапори й герби ремісничих цехів. Стіни будинків обов'язково прикрашалися килимами та гірляндами квітів. На сценах, створених просто неба, на ринкових площах виступали мандрівні артисти: жонглери, танцюристи, музиканти, акробати та фокусники.

Із розвитком міст зростала потреба і в нових спорудах. Зводилися мости й ратуші, будівлі цехів і гільдій, портів і шпиталів. Життя в місті потребувало освічених людей, тому городяни виділяли кошти на відкриття університетів і шкіл.

Знайдіть у тексті пояснення до наведених ілюстрацій.

1. Середньовічний ринок (мініатюра XV ст.)
 2. Середньовічна ілюстрація до «Роману про Лиса Ренара»
 3–4. Музиканти (середньовічні зображення)

Життя в місті було динамічнішим, ніж у селі. Городяни вчилися цінувати час, тому на головній — ратушній вежі міста зазвичай розміщувався годинник.

Жителі міст здобували освіту, аби орієнтуватися у складній ринковій економіці й досягати успіхів в органах самоуправління.

1. Дайте визначення понять: «цех», «гільдія», «лихварство».
2. Де з'явилися найперші середньовічні міста?
3. Що таке Магдебурзьке право?
4. Опишіть традиції середньовічних городян.
5. Чому на початку свого існування цехи сприяли розвитку ремесла, а згодом стали гальмувати його? Наведіть приклади.
6. У місті Единбурзі була вулиця «корів», у Страсбурзі — вулиця «биків», у Брюсселі — вулиця «однієї людини». Чим ви можете пояснити такі назви?
7. Чому, на вашу думку, в Середні віки виникло прислів'я: «Повітря міста робить людину вільною»?
8. Охарактеризуйте особливості світосприйняття містян в епоху Середньовіччя.

1. Намалюйте вулицю середньовічного міста, навмисно припустившись помилку. Наступного уроку запропонуйте друзям їх помітити й виправити.
2. Складіть оповідання на тему «Подорож на середньовічний ярмарок», використовуючи текст параграфа та ілюстрації до нього (10–13 речень).
3. Знайдіть у підручнику з історії України або в іншому джерелі інформацію про поширення Магдебурзького права на українських землях. Які міста ним користувалися? Коли це відбувалося? Підготуйте невеличку розповідь для однокласників.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Про герби середньовічних міст

У період бурхливого розвитку самоуправління міст у Європі з'явилося багато міських гербів. Деякі герби пояснюють назви міст: на гербі Гранади — гранат, Берліна — ведмідь (від західнослов'янського «берл» — «ведмідь»). Лодія на гербі Парижа відображає легенду про заснування міста. Башти на міських гербах свідчать про їхні укріплення.

Середньовічні герби європейських міст

Україна – це Європа

В епоху Середніх віків в Україні, як і в інших країнах Європи, зводилися фортеці та замки, що мали захищати кордони держав, міста й окремих феодалів. Наші предки не поступалися європейським будівельникам. І досі нас вражають збудовані в Середньовіччі й збережені Білгород-Дністровська, Кам'янець-Подільська, Хотинська фортеці, Луцький, Мукачівський, Олеський, Острозький замки та багато інших.

На жаль, не всі фортеці збереглися, проте навіть руїни Терехівського, Чортківського, Язловецького та інших замків підтверджують міць давніх українських твердинь.

Багато українських музеїв мають свої «рицарські» експонати. Чи не найбільша колекція основних видів середньовічної зброї, обладунків українських рицарів зберігається в Музеї зброї «Арсенал» у Львові. Середньовічні шаблі, алебарди, шоломи, турнірні щити тощо експонуються в Національному історичному музеї Києва, Харківському державному історичному музеї, Збаразькому, Дубенському замках тощо.

Услід за європейськими, здобували Магдебурзьке право й українські міста. Тож більшість українських музеїв, що мають зали Середньовіччя, експонують шедеври українських майстрів, ключі від міст, а також їхні герби.

На сучасному гербі міста Володимир-Волинського, яке одне з перших в Україні отримало

Магдебурзьке право, відображено його історію

Готуємося до уроку узагальнення та тематичного оцінювання

Перевірте свої знання з розділу

«СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ»

- Пригадайте центри ремесла й торгівлі, основні торговельні шляхи Середньовіччя.
- Визначте причини, сутність і наслідки формування нової структури суспільства, виникнення міст; роль християнської церкви в житті суспільства.
- Охарактеризуйте середньовічний світ Західної Європи, використовуючи поняття: «стани», «феод», «цех», «Гільдія», «лихварство», «міська комуна».
- Опишіть середньовічне місто, феодальний замок, повсякденне життя і традиції середньовічної людини.
- Уявіть себе екскурсоводом на виставці «Рицарські традиції Середньовічної Європи». Підготуйте текст екскурсії, обравши для неї до п'яти експонатів. Поясніть свій вибір і представте текст класу.

Розділ III

Європейське суспільство і держави в X–XV ст.

Горе від своїх більше, ніж горе від чужих.

*Альфред I Великий (871–899),
король англосаксонського
королівства Вессекс*

Невчений государ — це коронований віслук.

*Вільгельм Завойовник (1066–1087),
герцог Нормандії і король Англії*

Щоб Бог дарував перемогу, солдати мають битися.

*Жанна д'Арк (1412–1431),
національна героїня Франції*

§ 12. Походи вікінгів та їхні завоювання

1. СПОСІБ ЖИТТЯ ВІКІНГІВ У МИРНИЙ І ВІЙСЬКОВИЙ ЧАС

На основі тексту й зображень археологічних знахідок опишіть життя скандинавів у Середні віки.

У VIII–IX ст. господарями північних морів Європи стали **вікінги** — воїни середньовічної Скандинавії, які брали участь у походах в інші країни. У Західній Європі їх називали «північними людьми» — *норманами*, а на Русі-Україні — *варягами*.

Вікінги — скандинавські воїни-мореплавці, які у VIII–XI ст. здійснювали напади на європейські країни. Водночас — відкривачі нових земель, колоністи й торговці.

Батьківщина норманів — Ютландський і Скандинавський півострови на півночі Європи. Суворі природні умови — гори, густі ліси, бідність ґрунтів і значна висота над рівнем моря — мало сприяли заняттю землеробством.

Держави в норманів на той час не було. Вони жили племенами, кожне з яких очолював військовий вождь — *ярл*, або *кюнунг*. Руське слово «князь» пішло саме від скандинавського «кюнунг — вождь». Вождь мав постійну дружину, яка приносила йому клятву вірності.

Над могилами своїх співвітчизників скандинави насипали кургани, у яких археологи знаходять останки людей, тварин, кораблі, предмети домашнього начиння й навіть санчата — усе, чим користувалися люди за життя.

На основі ілюстрацій і документа (с. 90) обговоріть у загальному колі, що ви дізналися про світогляд і спосіб життя скандинавів у мирний й військовий час.

1. Чоловіча брошка-півмісяць
2. Корабель під парусом
(зображення на камені з Готланда)
3. Рама для намету з Гокстада
4. Котел із Гокстада
5. Приладдя для прядіння

СЕМУНД СИГФУССОН. УРИВКИ ЗІ СТАРШОЇ ЕДДИ¹

1. Роздивляйся вхід, перш ніж увійти: бо ніколи не знаєш, де сховався ворог.
2. Гостю, який прийшов до вас із холодними ногами й колінами, дайте вогню.
3. Тому подайте води, хто сідає за ваш стіл, йому потрібний рушник, щоб витерти руки. Вітайте його чемною промовою, якщо хочете, щоб він розмовляв з вами.
8. Ненажера їсть свою смерть...
16. Вставайте рано, якщо хочете бути багатими і випередити свого ворога...
21. Хваліть день, коли він пройде; дружину, коли її добре пізнаєте; меч, коли він був у бою; дівчину, коли вона вийде заміж; лід, коли ви через нього перейшли; пиво, коли ви його скуштували.

2. КОРАБЛІ ВІКІНГІВ

На основі кількох джерел поясніть, яку роль відігравали кораблі в житті вікінгів. Свою думку аргументуйте прикладами.

ІЗ ПРАЦІ СУЧАСНОГО ІСТОРИКА А. Я. ГУРЕВИЧА «ПОХОДИ ВІКІНГІВ»

Саги про давніх скандинавів розповідають, що коли норвежці залишали батьківщину і вирушали на пошуки нових земель, вони брали на борт кораблів різні стовпи із зображенням давніх богів. Ці стовпи прикрашали місце господаря в залишеному будинку, оберігаючи його від негараздів. Наближаючись до берегів Ісландії, переселенець кидав ці стовпи в море і висаджувався в тому місці, куди їх прибивало хвилями. Тут він починав будувати новий дім, прикрашаючи місце господаря старими різними стовпами.

Вирушаючи в подорож, нормани запасалися всім необхідним: везли із собою живих корів, овець, кіз, м'ясом яких харчувалися в дорозі. Орієнтуючись по сонцю і зірках, вікінги безстрашно долали морські простори, відкриваючи нові землі.

¹ *Старша Едда* — збірка міфологічних і героїчних пісень, створених приблизно в X ст. Вона була записана в XIII ст., а потім загублена. Заново рукопис віднайшли лише в XVII ст.

Військові кораблі вікінгів називалися «дракарі».

Опишіть корабель вікінгів. Які його деталі відповідали військовим потребам вікінгів, а які — релігійним уявленням?

Гокстадський корабель — дракар вікінгів IX ст., знайдений під час археологічних розкопок у Норвегії у 1880 р.

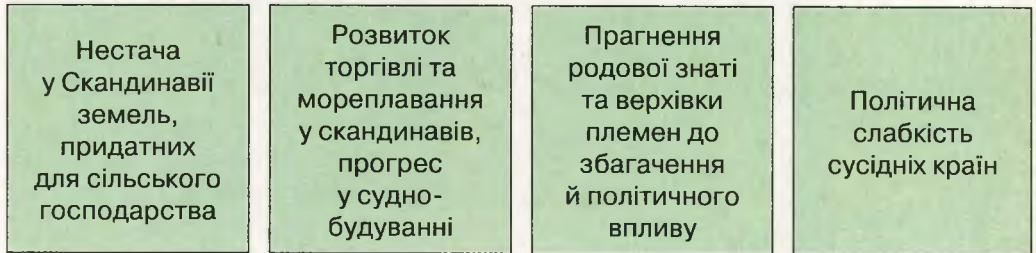
- 1 — чотирикутні смугасті вітрила; 2 — довжина корабля становила близько двадцяти метрів; 3 — легкі весла, таке судно можна було в разі необхідності досить легко переносити на руках;
4 — ніс корабля прикрашало дерев'яне зображення голови дракона або змії, яке, за скандинавськими віруваннями, захищало судно;
5 — борт корабля прикрашали особисті щити вікінгів

2. ЗАВОЮВАННЯ ВІКІНГІВ

Опрацюючи матеріал пункту, поясніть причини та наслідки завоювань.

Причини походів вікінгів

На основі схеми й відповідного тексту визначте та покажіть на карті (с. 93) напрямки походів вікінгів і створені ними держави. Доведіть, що вікінгів не дарма вважали не тільки найкращими мореплавцями тодішньої Європи, а й успішними завойовниками.

Напрямки походів вікінгів

На прикладі зображення Ейріка Рудого опишіть озброєння вікінгів.

Ейрік Рудий
(середньовічне
зображення)

Ще з IX ст. вікінги вчиняли грабіжницькі набіги на території Франції й Німеччини, спустошували узбережжя Піренейського півострова та Італії. Недарма в Європі молилися: «Боже, врятуй нас від жорстокості норманів!» У X ст. французький король навіть змушений був віддати конунгу Роллону північну частину Франції. Утворена область дістала назву герцогство *Нормандія*, а її завойовників стали називати *нормандцями*. Вони швидко змішалися з французами, перейняли їхню мову, звичаї та прийняли християнство. Вони не лише воювали, а й торгували та ознайомлювалися з іншими землями, європейськими культурами, уявленнями про світ і новими знаннями.

Згодом вихідці з Нормандії захопили південну частину Італії й острів Сицилію, де заснували Сицилійське королівство. Нормани, які осіли в Європі,

створили власні королівства, а в самій Скандинавії сформувалися держави в Данії, Норвегії та Швеції.

Набіги вікінгів поступово припинились лише в XI ст.

1. Як називали воїнів середньовічної Скандинавії?
2. Що брали з собою в похід вікінги?
3. Яка різниця між норманами та нормандцями?

4. Назвіть історичні джерела, якими послуговуються дослідники при вивченні доби вікінгів.
5. Пригадайте, які ще народи викликали в середньовічних європейців такий самий жах, як і нормани. Що їх об'єднує?
6. Охарактеризуйте результати нормандських завоювань.

1. Уявіть себе одним із учасників походу Ейріка Рудого й опишіть свої пригоди (використовуйте назви земель країн, морів, річок тощо, якими пройшов уявний похід; зазначте, що б ви взяли із собою, якими були б результати).
2. За можливості знайдіть додаткову інформацію про взаємодію русичів і вікінгів.

§ 13. Хрестові походи

1. ПРИЧИНИ ТА ПОЧАТОК ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ

Поставте до пункту 3–4 запитання. Обговоріть із сусідом по партії відповіді на них. Найважливіші та найцікавіші запитання й відповіді представте класу.

У листопаді 1095 р. в місті Клермон перед численною юрбою виступив папа римський Урбан II. Він заявив, що Свята земля з її головною святиною — Гробом Господнім у Єрусалимі — захоплена турками-сельджуками.

Свята земля — назва Палестини, де міститься Єрусалим.

На основі документа визначте основні ідеї промови папи Урбана.

З ВИСТУПУ ПАПИ УРБАНА II НА КЛЕРМОНСЬКОМУ СОБОРІ

Народ чужоземний, далекий від Бога, спустошив землі християн... а храми Божі знищив. Вас надихає на подвиги велич і слава Карла Великого... та інших властителів. Особливо ж вас закликає свята гробниця Спасителя і Господа нашого, якою володіють нечестиві народи... Вирушайте до Святого Гробу, вихопіть Святу землю в нечестивого народу, підкоріть її собі. Єрусалим... не припиняє молитви, аби ви допомогли йому...

Усім, які йдуть туди, у разі їхньої смерті на суші, чи на морі, чи в бою з поганцями, віднині хай буде відпущення гріхів. Цю обіцянку я даю тим, котрі йдуть як уповноважені Бога.

Виступ папи Урбана II на Клермонському соборі (середньовічна мініатюра)

Цей заклик був гаряче підтриманий, а слова «Так хоче Бог!» об'єднали найрізноманітніші стани європейського суспільства. На знак готовності негайно вирушити в похід чоловіки нашивали на одяг хрести з червоної тканини. Відтак воїнів стали називати *хрестоносцями*. Розпочалася епоха **Хрестових походів**.

Хрестові походи — організований і підтриманий католицькою церквою масовий військовий рух XI–XIII ст., що здійснювався під гаслом «Визволення Гробу Господнього від мусульман».

На основі тексту визначте, що ж змушувало різних людей вирушати в далекий, незвіданий шлях.

Причини участі різних верств населення у Хрестових походах

- Християни мріяли про звільнення Гробу Господнього від мусульман, що давало їм можливість дістатись омріяних Святих місць, одержати відпущення гріхів і райське блаженство.

- Сини феодалів-землевласників, які не одержали в спадщину феоду, прагнули прославитися на Сході та розбагатіти.

- Великі феодали прагнули розширити свої володіння за рахунок земель на східному узбережжі Середземного моря.

- Духовенство бажало нових територій та зміцнення авторитету католицької церкви.

- Селяни, які страждали від непомірних повинностей, сподівались одержати в Палестині наділ та особисту свободу.

- Купці сподівалися на нові прибутки від торгівлі зі східними країнами.

Усього протягом XI–XIII ст. відбулося вісім Хрестових походів. Найвідоміші — перший і четвертий.

2. ПЕРШИЙ ХРЕСТОВИЙ ПОХІД

Порівняйте мрії перших хрестоносців із подіями реального життя. Поясніть, чому перший етап Хрестових походів називають народним.

Не дочекавшись рицарів, першими навесні 1096 р. до Палестини вирушили французькі й німецькі селяни на чолі з монахом Петром Пустельником. Продавши майно, тисячі бідняків разом із сім'ями подалися до Святої землі. Вони, звичайно, не знали, де саме вона є, і тому біля

кожного міста питали: «Це не Єрусалим?» Вічно голодні, грабуючи по дорозі міста і села, убиваючи всіх, кого вважали ворогами, бідняки дісталися Константинополя. Озброєні сокирами, вилами й палицями, у першому ж бою з турками-сельджуками вони майже всі загинули.

А влітку й восени того самого 1096 р. до Святої землі вирушило рицарство Франції, Німеччини, Італії та інших країн разом із посланцями папи римського і купцями. Так почався *Перший Хрестовий похід*. Попри те, що у хрестоносців не було єдиного командування, вони мали добре підготовлене військо, оснащене спеціальними облоговими баштами для здобуття міст. Щоправда, багатьом рицарям довелося продати свої маєтності, аби озброїтися й вирушити в похід.

Долаючи спрагу, голод і хвороби, лише через три роки рицарі підійшли до Єрусалима. Нарешті, мету Першого Хрестового походу було досягнуто: у звільненому від турків Єрусалимі хрестоносці прихилили коліна біля храму Гробу Господнього. Проте, увірвавшись після штурму в місто, хрестоносці зчинили там страшну різанину, а їхня жадібність і жорстокість не знали меж.

Використайте ілюстрації та опишіть, як був укріплений Єрусалим, яким чином відбувався його штурм.

Метальна машина
(сучасна історична
реконструкція)

Штурм Єрусалима під час
Першого Хрестового походу
(середньовічне зображення)

Радісна звістка про взяття Єрусалима облетіла всю Європу. Рицарів прославляли як мужніх і безстрашних героїв, а їхній приклад надихав нових учасників до походів.

На захоплених територіях хрестоносці утворили чотири держави. Найвпливовішим серед них було королівство Єрусалимське, у якому запанували феодальні порядки. Населення не бажало підкорятися рицарям, тому їхня влада не була міцною. Незабаром французьких і німецьких феодалів розгромили турки-сельджуки.

3. ЧЕТВЕРТИЙ ХРЕСТОВИЙ ПОХІД

Поєднайте інформацію кількох історичних джерел: карти (с. 99), документа, ілюстрації — та складіть розповідь-хроніку про перебіг подій Четвертого Хрестового походу.

Наприкінці XII ст. відоме італійське місто Венеція вело боротьбу з Константинополем за першість у Середземному морі. Венеціанці вирішили використати хрестоносців, аби витіснити Візантію з торговельних шляхів. Тому, замість звільнення Святої землі від мусульман, рицарське військо взяло в облогу столицю Візантії. У 1204 р. Константинополь було захоплено хрестоносцями. Уперше за свою історію це місто не витримало облоги.

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ІСТОРИК ПРО ПОГРАБУВАННЯ КОНСТАНТИНОПОЛЯ ХРЕСТОНОСЦЯМИ

Про пограбування головного храму (Святої Софії) не можна байдуже навіть слухати. Коштовні речі надзвичайної краси було порубано на шматки й поділено між воїнами. Коли їм потрібно було вивезти з храму священний посуд, предмети надзвичайної майстерності та рідкості, срібло і золото, вони ввели у притвори храмів мулів і коней із сідлами.

Важко й неможливо було пом'якшити благаннями і вмилоствити цей варварський народ. Кожен мусив боятися за своє життя; на вулицях — плач, крики і стогін, на роздоріжжях — ридання, у храмах — жалібні голосіння. Отак-от чинили беззаконня західні війська, всіх позбавляючи грошей та майна, житла та одягу.

Взяття Константинополя хрестоносцями в 1204 р.
(мініатюра XV ст.)

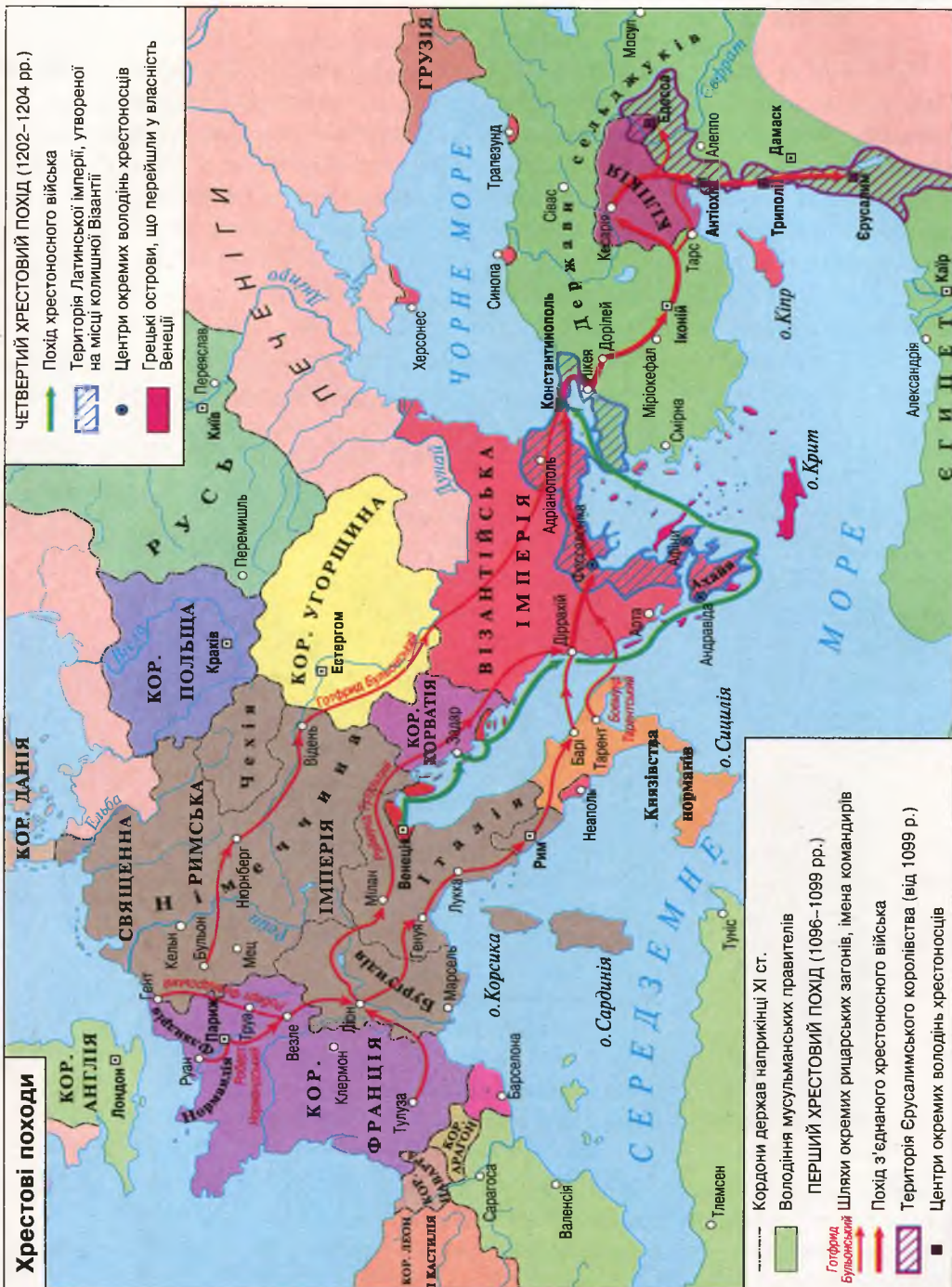
Після перемоги рицарі вирішили не йти на Єрусалим, а залишитися на території Візантії, створивши свою державу — Латинську імперію, що проіснувала майже 50 років. Серед хрестоносців, які брали участь у цьому поході, більшість були французами, відтоді на Сході всіх європейців стали називати *франками*.

Розгром Константинополя призвів до занепаду Візантії. Ці події, на думку багатьох істориків, остаточно закріпили розкол християнства на західне — *католицьке* і східне — *православне*.

Покажіть на карті напрямки Першого і Четвертого Хрестових походів. Знайдіть на карті Єдессу, Антіохію, Єрусалим, Триполі — центри держав, утворених хрестоносцями. Визначте особливості їх розташування.

4. ДУХОВНО-РИЦАРСЬКІ ОРДЕНИ

Чому ордени називалися духовно-рицарськими? Знайдіть на карті (с. 126) землі Тевтонського ордену. Як вони змінювалися протягом XIII–XIV ст.?

Початок *духовно-рицарським орденам*, що у XII–XIII ст. виникли на Сході, поклали Хрестові походи. Ці ордени стали втіленням двох середньовічних ідеалів: чернечого і рицарського. Вони мали послужити святій справі — звільненню від мусульман і збереженню Святих місць у Палестині й захисту паломників від «невірних». Найпомітніший слід в історії залишили духовно-рицарські ордени госпітальєрів, тамплієрів і тевтонців. Рицарі ордену госпітальєрів² уважались одними з найкращих воїнів у Європі. Орден тамплієрів³ — захисник паломників, великий банкір і кредитор європейських королів, зокрема Філіппа IV Красивого. Тевтонці брали участь у «німецькому наступі на Схід», боролися проти язичників і намагалися навернути їх у християнство.

Як озброєні воїни? Що свідчить про їхню готовність захищати віру Христову?

1. Рицарі Тевтонського (Німецького) ордену
2. Рицарі ордену госпітальєрів
3. Рицарі ордену тамплієрів
(сучасні історичні реконструкції)

² Назва «госпітальєри» походить від госпіталю й церкви Св. Іоанна Хрестителя, де його було створено. Називається ще *Мальтійським орденем*.

³ Назва «тамплієри» походить від слова «тамплъ» (храм) — Храма Гробу Господнього, де служили рицарі.

Із часом рицарські ордени вирости в могутні організації і навіть держави, що мали великі землеволодіння, маєтності, фінансові можливості і, відповідно, значний вплив на політичний розвиток Середньовіччя.

1. Чому військовий рух XI–XIII ст. називається Хрестовими походами?
2. Назвіть хронологічні межі Хрестових походів.
3. Чим Четвертий Хрестовий похід відрізнявся від інших?
4. Наведіть приклади духовно-рицарських орденів.

5. Поясніть причини Хрестових походів.
6. Поміркуйте, у якому значенні поняття «Хрестові походи» використовували європейці, а в якому — араби.
7. Висловіть судження з приводу того, як хрестоносці досягали поставленої перед ними мети.

ПІДГОТУЙТЕСЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

- 1) Охарактеризуйте Перший та Четвертий Хрестові походи.
- 2) За можливості підготуйте додаткову інформацію про відомих історичних діячів — учасників Хрестових походів.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Відомі історичні діячі — учасники походів

Печатка Річарда I
Левове серце

Майже через 100 років після Першого Хрестового походу Єрусалим було знову завойовано мусульманами. Це стало причиною Третього Хрестового походу, який очолили наймогутніші європейські правителі — імператор Фрідріх I Барбаросса, англійський і французький королі Річард I Левове Серце та Філіпп II Август. Їм протистояв один із найвідоміших діячів Сходу Саладин. Кожний із цих правителів ще за життя став легендою. Проте Фрідріх I Барбаросса загинув по дорозі. А Річард I Левове Серце і Філіпп II Август не змогли порозумітися між собою, тож похід також зазнав невдачі.

Сьогодення рицарських орденів

Деякі із заснованих в епоху Середніх віків рицарських орденів існують і в наш час. Найстаріший — орден госпітальєрів, або Мальтійський, займається благодійницькою діяльністю. Тевтонський орден, який із перервами існує з XII ст. й до сьогодні, також зосереджує зусилля на добродійності.

§ 14. Практичне заняття.

Наслідки Хрестових походів

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ ТА ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО І СХІДНОГО СВІТІВ

1) Спираючись на текст, складіть у зошиті порівняльну таблицю «Позитивні результати та негативні наслідки Хрестових походів».

Позитивні результати Хрестових походів	Негативні наслідки Хрестових походів
---	---

2) Обговоріть у загальному колі, у чому полягали взаємовідносини європейського та східного світів під час Хрестових походів. Які з них ви вважаєте найважливішими? Обґрунтуйте свою точку зору.

Хрестові походи, що тривали близько 200 років, мали міжнародну спрямованість, адже в них брали участь рицарі з багатьох країн Європи: французи, німці, англійці, іспанці та ін. Але, попри всі намагання хрестоносців, відвоювати Святу землю їм так і не вдалося. До того ж, усі їхні походи супроводжувалися зруйнуваннями, грабунками і вбивствами тисяч людей. Незалежно від релігії, що її сповідували хрестоносці, їх жертвами ставали і християни, і мусульмани, й іудеї.

Однак Хрестові походи сприяли й позитивній взаємодії європейської та східної цивілізацій. Значно поживавилася і завдяки створенню нових карт стала безпечнішою торгівля на Середземному морі, що було вигідно і Сходу, і Заходу. Різні народи більше дізнавались один про одного, про навколишній світ, обмінювалися знаннями, що сприяло піднесенню національних культур.

Від арабів європейці навчилися виготовляти сталь і дзеркала, килими й шовкові тканини. Після Хрестових походів у Європі набувають поширення вже відомі вітряки і голубина пошта. Відбулися зміни в господарстві та способі життя європейців. У результаті Хрестових походів у Європі почали споживати рис, гречку, лимони, абрикоси та кавуни. Хрестоносці, які побували на Сході, уперше скуштували тростинний цукор й ознайомилися з його виробництвом. У європейські звичаї увійшли лазні й корисна звичка мити руки перед їжею.

У результаті Хрестових походів частина селян звільнилася від кріпацтва. Католицька церква сприяла утворенню духовно-рицарських орденів.

А в сучасному світі Хрестові походи — одна з найпопулярніших тем у мистецтві та літературі. До їхньої історії постійно звертаються дослідники, політики, діячі церкви. На початку 2000-х папа римський Іоанн Павло II просив вибачення за насильства, вчинені під час Хрестових походів.

Поясніть, як у поданих ілюстраціях відображено взаємодію мусульманської та християнської культур.

1. Християнин і мусульманин грають у шахи (середньовічна мініатюра)
2. Середньовічний корабель (сучасна історична реконструкція)
3. Вітряки в Ламанчі (Іспанія)
4. Церква у місті Брюгге (Бельгія), де зберігається вивезена з Єрусалима святиня «Краплі крові Господа»

1. Висловте судження щодо значення Хрестових походів.

2. Що цікавого ви дізналися на уроці? Що вас подивувало? Про що хотілося б дізнатися більше?

§ 15. Середньовічні держави: від роздробленості до станово-представницьких монархій

1. ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ

Працюючи в парах, визначте, що таке феодальна роздробленість і якими були її причини. Ознайомте зі своїми думками однокласників.

Хоч яким різноманітним був історичний шлях європейських держав, на кожному етапі вони мали спільні характеристики розвитку. Так, IX–XV ст. стали добою якісних змін для більшості з них.

Ранні європейські монархії були великими, проте не міцними. У IX–X ст. Західна Європа вступила на шлях *феодальної роздробленості* — розпаду великих держав на низку дрібних володінь.

Про якого діяча йде мова на початку документа? Як ставиться автор до роздробленості франкської держави? Як ви вважаєте, чому?

ІЗ ТВОРУ ДИЯКОНА ФЛОРА ЛІОНСЬКОГО «СКАРГА ПРО РОЗДІЛ ІМПЕРІЇ» (XI ст.)

Франкська нація сяяла в очах усього світу. Іноземні королівства... посилали до неї посольства. [У] Римі її голова, міцний підтримкою Христа, отримав свою діадему як апостольський дарунок... Але тепер ця велика держава в занепаді, втратила відразу і свій блиск, і найменування імперії; держава, яка ще недавно була єдиною, поділена на три частини, і нікого вже не можна вважати імператором; замість государя — дрібні правителі, замість держави — один лише шматочок. Загальний добробут зник, кожен переймається власними інтересами...

Роздробленість держав було спричинено кількома важливими процесами, що відбувалися в країнах Європи.

У кожному феодальному володінні залежні селяни забезпечували власника продуктами харчування та ремісничими виробами. Торгівля була розвинута слабо, адже феодали купували тільки те, що не вироблялося в них у маєтку. Тож феодальне землеволодіння перетворювалося на маленький замкнений світ, де панувало натуральне господарство. Такий спосіб господарювання надавав феодалам майже повну економічну незалежність, а зв'язки між окремими частинами держави були вкрай слабкими.

Посиленню феодалної роздробленості значною мірою сприяла і практика наділяти всіх синів монархів частиною батьківських земель.

Які кошмари наснилися королю, молодшому синові Вільгельма Завойовника? Про що вони свідчили? Хто зазіхав на владу королів?

СЕРЕДНЬОВІЧНА ХРОНІКА ПРО КОШМАР ГЕНРІХА І АНГЛІЙСЬКОГО

Спершу він побачив натовп озброєних селян, що оточили його ложе. Вони скреготали зубами і, погрожуючи королю, викрикували свої скарги. Потім багато рицарів у латах і шоломах, озброєних списами, дротиками та стрілами, погрожували його вбити. І насамкінець натовп архієпископів, єпископів, абатів обступили його постіль, піднявши на нього свої посохи.

Невідомий художник XIX ст.
Портрет Генріха I Англійського

Послаблена королівська влада вже не могла контролювати землі, що належали сеньйорам. Монархи, розплачуючись із феодалами за службу земельними наділами, неминуче створювали умови для появи незалежних великих землевласників, їх замків, васалів і власного війська. Таким чином сеньйорії перетворювалися на маленькі держави, де феодали збирали податки із залежного населення, вели війни, видавали укази й навіть карбували власні гроші. Тому, наприклад, герцогів і графів називали ще «феодалами в короні», а короля — лише «першим серед рівних».

Між цими «державами» часто спалахували *міжусобні війни*. Деякі феодали намагалися захопити сусідні землі, зробити їхніх володарів своїми підданими. Король зазвичай не мав сил, аби приборкати своїх непокірних слуг. Найбільше потерпали від таких війн селяни, чії поля втоптувались, а будинки спалювались.

Водночас, у результаті процесів роздробленості, які були характерними для багатьох європейських країн, у Європі виникли нові держави й народи з власною культурою та способом життя.

2. СТАНОВА МОНАРХІЯ

Коли починається централізація влади в європейських країнах? Чому монархії, що склалися, історики називають становими?

Хай якими сильними були б феодалі, роздробленість не могла тривати вічно. У XIII ст. в багатьох європейських країнах формується розуміння необхідності міцної королівської влади.

У період розвинуеного Середньовіччя в Західній Європі знову почалося її зміцнення. Королівська влада перетворилася на грізну силу, що долала опір непокірних феодалів. Поступово склалися єдині для всієї країни органи управління, закони та податки, що свідчило про початок процесу *централізації* держав.

На основі схеми назвіть чинники централізації. Поясніть, які верстви населення й чому були зацікавлені у зміцненні королівської влади.

Чинники зміцнення королівської влади

- Швидке зростання міст, населення яких, насамперед ремісники й купці, були зацікавлені в міцній королівській владі, адже королі намагалися послабити свавілля феодалів.

- Фінансова підтримка короля міським населенням через сплату податків, які поповнювали казну й давали можливість королю утримувати власних чиновників.

- Утримання королями боездатного й дисциплінованого війська, на яке можна було спертися в боротьбі з непокірними васалами.

- Підтримка короля дрібними феодалами, які шукали захисту від свавілля могутніх сусідів.

Знайдіть у причинах зміцнення королівської влади підписи під репродукції робіт середньовічних художників, уміщених на наступній сторінці. Закінчіть речення, наприклад: «Міста були зацікавлені в міцній владі тому, що...».

Жан Фуке. Прибуття Карла IV
у місто Сен-Дені (XV ст.)

Військо феодалів
(середньовічний малюнок)

Король поступово зосередив владу у своїх руках. Проте він мусив звертатися по підтримку до найвпливовіших станів тогочасного суспільства. У XII–XV ст. почали створюватися нові органи влади, у яких брали участь не лише феодала, а й представники третього стану: городяни, купці, банкіри. Тому й ці органи, і монархії називалися *становими*.

Станова монархія — централізована держава, у якій влада монарха спирається на станово-представницькі органи влади.

Система суду в середньовічній Європі також розподілялася за станами, отже: феодала мали свій суд, духовенство — свій, а городяни — свій. Виняток становили лише селяни: вони підлягали судовій владі своїх панів та призначуваних ними суддів. Сеньйор міг на власний розсуд милувати чи карати підданих. Найвищим суддею був король. Якщо справа була заплутаною, король призначав так званий Божий суд — змагання між двома сторонами, що не порозумілися. Рицар міг брати участь у двобої сам чи виставити свого бійця. Вигравав справу той, хто перемагав у поєдинку.

Часто за вироком суду правих і винуватих виявляли шляхом випробувань окропом, розпеченим залізом тощо. Пізніше такі випробування на вимогу церкви було скасовано.

Поєднавши інформацію мініатюри та документа, поясніть: хто й кому вносить вирок? Які елементи середньовічного суду представлені на мініатюрі? Чи було справедливим рішенням суду, що виносилось на основі поданого нижче закону? Чому?

ІЗ ЗАКОНУ ПРО ВИПРОБУВАННЯ РОЗПЕЧЕНИМ ЗАЛІЗОМ

Залізний брусок, призначений для випробування в суді... має бути завдовжки з долоню, товщиною — у два пальці. Той, кого випробовують, повинен... взяти залізо й зробити, тримаючи його в руці, дев'ять кроків, а потім поволі опустити його на землю...

Відразу після того, як він покладе брусок, суддя повинен змастити воском ту руку, в якій той тримав залізо, й обгорнути її клоччям чи лляними вичісками, а зверху перев'язати тканиною. Зробивши це, суддя повинен... через три дні після цього оглянути його руку. Якщо на ній залишилися сліди опіку, того, хто не витримав випробування, слід спалити живцем чи покарати інакше за вирок суду.

Суд у Середні віки
(середньовічна мініатюра)

3. СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ОРГАНИ

Визначте особливості європейських станово-представницьких органів і їхню роль у житті країни.

Станово-представницькі органи відігравали важливу роль у розвитку середньовічної Європи, хоча й виконували лише дорадчі функції. Їх рішення не були обов'язковими для виконання, а слугували тільки порадами для королівської влади. Водночас станові органи намагалися контролювати ухвалення законів і нових податків, питання оголошення війни і миру та престолонаслідування. У більшості країн вони працювали нерегулярно, скликалися королями в найскрутніших для країни обставинах. Станово-представницькі органи називалися по-різному, однак загальним для них стало слово «парламент» (від французького — «говорити»).

Парламент — найвищий представницький орган державної законодавчої влади, у якому представники різних верств населення обговорюють й ухвалюють закони, що регулюють життя країни.

Як наведені ілюстрації пов'язані з текстом 2 і 3 пунктів?

Засідання
Гамбурзького
суду
(мініатюра
XV ст.)

Засідання
парламенту
(середньовічне
зображення)

На основі таблиці назвіть, коли та які представницькі органи виникли в різних європейських країнах. Зробіть висновки про розвиток парламентаризму в Європі.

Станово-представницькі органи в європейських країнах

Країна	Час утворення	Назва
Іспанія (Кастилія)	XII ст.	Кортеси
Англія	1265 р.	Парламент
Франція	1302 р.	Генеральні штати
Швеція	1435 р.	Риксдаг
Німеччина	XV ст.	Рейхстаг
Нідерланди	1463 р.	Генеральні штати
Польща	кінець XIV–XV ст.	Сейм

1. У який період стала поширюватися феодальна роздробленість?
2. Чому нові органи й монархія називалися станово-представницькими?
3. Доберіть синоніми до слова парламент.
4. Сформулюйте зв'язок між причинами та наслідками феодальної роздробленості.
5. Що сприяло процесам централізації в європейських країнах?
6. Висловіть судження щодо значення виникнення парламентів у країнах Європи.

1. Назвіть найсуттєвіші, на вашу думку, зміни, що відбувались у розвитку держав у Середні віки.
2. Складіть причинно-наслідкову схему розвитку середньовічного суспільства, використовуючи слова та словосполучення: *ранні монархії, натуральне господарство, влада сеньйорів, міжусобні війни, феодальна роздробленість, централізовані держави, станово-представницькі органи.*

§ 16. Франція в XI–XV ст.

1. ФРАНЦІЯ В XI–XIV ст. ФІЛІПП IV КРАСИВИЙ

Працюючи з текстом у парах, виділіть і коротко запишіть основні події, з якими пов'язано правління Філіппа IV Красивого. Порівняйте свої записи.

Невідомий художник XIX ст.
Філіпп IV

У X ст. західнофранкське королівство стало називатися Францією. В XI ст. влада монархів була слабкою і поширювалася лише на домён — землі навколо Парижа і Орлеана. Правителі не мали права видавати загальні закони і карбувати єдину монету. Важливу роль у житті королівства Франції у XII–XIII ст. відіграли королі Філіпп II Август і Людовик IX Святий. Обидва монархи намагалися подолати роздробленість країни, зміцнити королівську владу, суд і грошову систему.

Їхнього наступника **Філіппа IV** (1285–1314) за гарну зовнішність прозвали **Красивим**. Він був рішучим та жорстоким політиком і досягав мети будь-якою ціною. За часи його правління до королівства були приєднані багаті графства на півдні Франції — Шампань і Наварра.

Філіппу IV постійно бракувало грошей. Він навіть оподаткував землі монастирів, за що був відлучений від церкви папою римським.

У 1302 р. Філіпп IV, щоб заручитися підтримкою всіх станів у своїй політиці, уперше скликав **Генеральні штати**.

Генеральні штати — станово-представницький орган Франції, де окремо засідали представники трьох станів. У перших Генеральних штатах були представлені духовництво, дворянство та бюргери із значних міст. Традиційно основна функція зводилася до питань прийняття нових податків.

Генеральні штати стали підтримкою королівської влади у Франції.

Як Філіпп пояснює причини скликання Генеральних штатів?

ІЗ ГРАМОТИ ФІЛІППА ІV КРАСИВОГО ПРО ЗАПРОШЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ВІД МІСТ НА ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ

Бажаючи обговорити з прелатами (духовенством), баронами та іншими нашими і нашого королівства підданими складні питання, наказуємо містам і містечкам обрати по два чи три з кращих і досвідчених людей, які мають з'явитися в неділю, перед Вербним тижнем до Парижа для спільного з ними обговорення, прийняття до відома, виконання, схвалення того, що вже нами було вирішено.

Засідання Генеральних штатів
(середньовічне зображення)

2. НАЙТРИВАЛІША ВІЙНА В ІСТОРІ ЛЮДСТВА

Обговоріть, які були причини Столітньої війни. Чому французькі війська тривалий час зазнавали поразки?

У XIV ст. розпочалася **Столітня війна**.

Столітня війна (1337–1453) — війна між Англією і Францією, найтриваліша в історії людства. Завершилася перемогою Франції.

Столітня війна була викликана кількома причинами. Англійський король мріяв посісти французький престол. А Франція планувала приєднати південно-західні землі, перебування яких під владою Англії заважало французьким правителям завершити об'єднання країни. Крім того, і Англія, і Франція мріяли захопити економічно розвинену Фландрію⁴.

У 1337 р. англійський король Едуард III висунув претензії на французький престол й оголосив війну Франції. Невелика, але організована й дисциплінована англійська армія, вдало поєднуючи дії піхоти та рицарства, виявилася більш підготовленою до військових дій. Французька армія, хоч і була численнішою за англійську, проте не мала єдиного

⁴ *Фландрія* — історична область у Північно-Західній Європі (сучасні Нідерланди, Бельгія, Франція); у Середні віки — невелика феодална держава.

командування, зневажала військовою дисципліною, а феодали зверхньо ставилися до воїнів-селян.

У початковий період війни англійські армія та флот здобули кілька важливих перемог: потопили більшу частину французького флоту, розгромили французьку армію біля Кресі, що дало змогу захопити порт Кале — «морські ворота Франції», а в 1356 р. — при Пуатьє — навіть полонили французького короля.

Захоплення Кале дало можливість англійцям закріпитися у Фландрії, звідки вони нападали на французькі області, спалювали та грабували міста і села. Для Франції настали складні часи: її армія була знищена, скарбниця спорожніла, значну частину країни захопили англійці. Але французи не здавалися.

Роздивіться ілюстрації й розкажіть, як відбувалися військові дії на суші та морі.

Штурм фортеці
Шарлеруа

Морська битва при Слейсі,
коли було розгромлено флот Франції
(середньовічні зображення)

Війна тривала зі змінним успіхом для обох країн. Проте в 1415 р. Англія розгромила французьке військо під Азенкуром і нав'язала французам мирний договір, за яким Франція й Англія об'єднувалися, а правителем держави тимчасово ставав англійський король.

Покажіть на карті (с. 113) території Англії та Франції напередодні війни. Знайдіть Фландрію й поміркуйте, чому через цю територію виникали суперечки між Англією та Францією. Знайдіть місця вказаних у тексті битв й оцініть масштаб військових дій.

3. ПОДВИГ ЖАННИ Д'АРК. ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ

Розкажіть історію Жанни, спираючись на текст та ілюстрацію. Які думки, почуття вона у вас викликає? Поясніть, чому Жанна д'Арк вважається національною героїнею Франції.

Жюль Ежен Ленепве.
Легенда про Жанну д'Арк (1889 р.)

Спадкоємець французького престолу — дофін Карл VII — продовжив боротьбу. Доля Франції вирішувалася під стінами фортеці Орлеан, яку англійці тримали в облозі. І тут до Карла VII з'явилася вісімнадцятирічна дівчина на ім'я **Жанна д'Арк**.

Глибоко віруюча, Жанна була впевнена, що саме її обрано Богом для спасіння Франції. Їй вдалося переконати в цьому й військових, тож вона отримала загін і за підтримки досвідчених воєначальників завдала кількох поразок англійцям. Її хоробрість і впевненість у перемозі так надихнули воїнів, що за десять днів квітня — травня 1429 р. було знято облогу з Орлеана, яка перед тим тривала більш ніж півроку. Відтоді Жанну стали називати Орлеанською дівою.

Жанна переконала Карла VII вирушити в похід на Реймс — місто, де здавна коронувалися фран-

цузькі королі. Під час церемонії коронації поблизу короля стояла Жанна з прапором у руках.

Проте наступного року Жанну захопили в полон бургундці⁵ та продали її англійцям. Проти неї організували судовий процес, на якому дівчину звинуватили в чаклунстві, пояснюючи перемоги французів допомогою диявола. На слідстві дівчина відповідала на всі запитання вчених богословів мужньо й розумно. Однак Жанну д'Арк спалили в Руані, так і не довівши її вини.

Після загибелі Жанни д'Арк визвольна війна розгорнулася з новою силою. Король Карл VII створив постійну армію, збільшив артилерію

⁵ Бургундія — середньовічна держава на сході сучасної Франції. Бургундці були противниками Карла VII.

та зміцнив дисципліну. Французька армія успішно виганяла англійців із країни. У 1453 р. Столітня війна завершилася перемогою Франції, її територію було визволено, лише портом Кале ще століття володіли англійці.

Завдяки перемозі над Англією, Франції вдалося завершити об'єднання країни. Наприкінці XV ст. поступово склалися й поширилися єдина французька мова та французька культура.

1. Яку війну називають Столітньою? Скільки років насправді вона тривала?
2. Використайте інформацію карти (с. 113), тексту й ілюстрації та опишіть похід Жанни.
3. Якими були наслідки Столітньої війни для Франції?

4. Визначте основні напрями політики Філіппа IV Красивого.
5. Опишіть життя мешканців Франції у воєнний час.
6. Яку подію в історії Столітньої війни слід вважати переломною? Поясніть, чому ви так вважаєте.
7. Чому остаточну перемогу у війні здобули французи? Висловіть та обґрунтуйте свою думку.

1. Уявіть, що вам запропонували написати сценарій науково-популярного фільму про Столітню війну. Напишіть його сценарій за таким планом:
  - причини війни;
  - хід війни;
  - наслідки війни.
2. За можливості дізнайтеся, яке відображення знайшла доля Жанни д'Арк у кінематографі, подивіться один із фільмів, присвячених цій героїні. Порівняйте кінематографічний та історичний образи.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Філіпп IV Красивий і орден тамплієрів

У постійних пошуках грошей Філіпп IV Красивий звернувся до рицарського ордену тамплієрів, що був великим землевласником, надавав позики королям, феодалам та купцям і зрештою став найбільшим кредитором і банкрутом Європи. Крім того, орден будував дороги, церкви та замки.

Філіпп заборгував тамплієрам значні суми. Не бажаючи їх віддавати, король вирішив знищити орден. Його було розпущено, а верхівку і голову — великого магістра — спалили на вогнищі. Перед смертю великий магістр прокляв Філіппа IV і папу, який схвалив розправу над тамплієрами. Дивно, але і папа, і зовсім не старий Філіпп IV невдовзі померли. Ходили чутки, що в могилу їх звело прокляття великого магістра.

§ 17. Англія в XI–XV ст.

1. ВІЛЬГЕЛЬМ ЗАВОЙОВНИК

На основі тексту, документа та ілюстрацій розкажіть, коли і яким чином нормандці завоювали Англію. Для цього:

- Розпізнайте на гобелені англів і нормандців. Якою зброєю вони користуються?
- Розкажіть, до якої військової хитрості вдався Вільгельм, аби перемогти англів.
- Як наведені джерела доповнюють одне одне?

Фрагменти гобелена з Байо⁶

Кораблі вікінгів

Зустріч саксів і нормандців на полі бою

Загибель Гарольда

⁶ Гобелен з Байо — настінний вишитий килим (0,5 на 68,38 м), який зображує події, що передували завоюванню Англії нормандцями, і власне завоювання; має пояснювальні написи (латиною). Вважається національним скарбом Франції.

Вікінги постійно нападали на Британські острови. У другій половині IX ст. герцогство Нормандія вступило в боротьбу за англійську корону. Скориставшись смертю короля Англії, герцог Нормандії Вільгельм (1066–1087) заявив про свої претензії на англійський престол. Восени 1066 р. Вільгельм, зібравши рицарів із різних країн Європи, висадився на півдні Британії. Долю Англії та її принца Гарольда було вирішено в битві біля Гастінгса.

З «ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ АНГЛІЇ, або ХРОНІКИ ВІД 1066 ДО 1259» (XIII ст.)

Англи... піші, озброєні своїми двогострими сокирами, і, з'єднавши свої щити... утворили непроникну стіну... Гарольд — також піший стояв разом із братами біля свого прапора, щоб... нікому не спало на думку втікати... Билися несамовито... Обидві сторони... не хотіли поступатися... Раптом з'явився Вільгельм і дав своєму війську сигнал до удаваної втечі. Побачивши це, англи розладнали свої щільні ряди і швидко погналися за втікачами... Нормандці, повернувши проти ворогів, напали на них і, у свою чергу, змусили втікати англів... Утім, перемога не схилилася рішуче ні на один, ні на другий бік... Врешті-решт Гарольда було поранено стрілою в голову, і він упав на полі битви і тим надав перемогу нормандцям...

Після поразки Гарольда під Гастінгсом Лондон здався на милість переможцям. А нормандський герцог став королем Англії й увійшов в історію як *Вільгельм Завойовник*.

Нормандське завоювання знаменувало новий етап в розвитку Англії. Насамперед, нормандська верхівка розмовляла французькою, а місцеве населення — давньоанглійською, тож завоювники та переможені не розуміли й ненавиділи один одного. Територію країни було поділено на дрібні графства, землі в яких роздавали воїнам. Нормандці будували замки-фортеці й жорстоко придушували будь-які спроби опору місцевого населення.

Вільгельм Завойовник увів посади *шеріфів* — чиновників, відповідальних за збирання податків, яких призначав король. Згодом вони стали командувати місцевим військом й очолювати суд.

Він наказав провести перепис населення, щоб уточнити кількість своїх підданих і розмір їхнього майна, яке обкладалося податком. Призначені королем переписувачі

Невідомий художник
XVIII ст.
Вільгельм I
Завойовник

вимагали, щоб місцеві жителі говорили їм тільки правду, як на Страшному суді, тому матеріали перепису дістали назву «Книга Страшного суду».

Французьке походження правителів тісніше пов'язало Англію з континентальною Європою й заклало основу для суперництва з Францією, яке тривало протягом багатьох століть.

2. ГЕНРІХ II ПЛАНТАГЕНЕТ

Яким чином вдалося Генріху II зміцнити королівську владу? Поміркуйте, як це вплинуло на подальший розвиток Англії?

У другій половині XII ст. англійський престол обіймав **Генріх II Плантагенет**⁷ (1154–1189). Генріх був талановитим правителем, мав чудову пам'ять і володів шістьма мовами, утім, не знав англійської. Водночас був невибагливим, нехтував зручностями та виявляв неабияку енергію та працьовитість. Завдяки вдалому одруженню мав великі земельні володіння не тільки в Англії, а й у Франції.

Невідомий художник XIX ст.
Генріх II Плантагенет

Для зміцнення влади Генріх запровадив важливі реформи. Військова — полягала в частковому або навіть повному звільненні феодалів від військової служби. Натомість із них утримували спеціальний податок — «щитові гроші», на які король наймав армію, підпорядковану тільки йому. Унаслідок цієї реформи залежність короля від феодалів значно зменшувалася.

Суть судової реформи полягала в тому, що кожна вільна людина могла за певну платню перенести розгляд своєї справи із суду феодала до суду короля. Розслідування в королівському суді проводили 12 місцевих жителів, які присягали на Біблії в тому, що чесно вестимуть справу. Відтак цей суд назвали *судом присяжних*.

Суд присяжних — суд, у якому беруть участь присяжні засідателі — люди, котрі на певний час залучаються до участі в розгляді судових справ.

⁷ Прізвисько *Плантагенет*, що стало іменем нової династії, Генріх II успадкував від батька, який прикрашав свій шолом гілкою рослини жовтого дроку (лат. *plantagenista*). Плантагенети правили Англією в 1154–1399 рр.

Так в Англії поступово складалося *загальне право* — єдині для всієї країни закони.

3. ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ

Які права закріплювала Велика хартія вольностей? У чому полягало її значення для сучасників?

Велику хартію вольностей підписав **Іоанн Безземельний** (1199–1216) — син Генріха II Плантагенета. Жоден із тогочасних хроністів не знайшов для нього доброго слова. Сучасники глузували з нього через те, що Генріх II обділив його при розподілі спадку. До того ж унаслідок невдалої війни з Францією Іоанн утратив на континенті всі спадкові землі Плантагенетів. Тож Безземельним його прозвали не без підстав.

У 1215 р. барони змусили Іоанна Безземельного підписати грамоту — *Велику хартію вольностей* (*Magna Carta*), що гарантувала його підданам певні права та привілеї. Документ виготовили в кількох копіях, аби кожне графство отримало екземпляр із оригінальним підписом короля.

ВИТЯГ ІЗ ВЕЛИКОЇ ХАРТІЇ ВОЛЬНОСТЕЙ

12. Ані щитові гроші, ані будь-які інші платежі не повинні стягувати в нашому королівстві інакше, ніж за загальною радою королівства нашого...

13. Місто Лондон... всі інші міста, і бурги, і містечка, і порти мали всі свободи і вільні свої звичаї.

14. Щоби мати загальну раду королівства для призначення нових платежів чи обкладення щитовими грішми, ми накажемо скликати архієпископів, єпископів, абатів, графів, старших баронів нашими листами кожного окремо...

39. Жодна вільна людина не буде заарештована, ув'язнена, або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або відправлена у вигнання інакше, ніж за законним вироком рівних цій людині та за законом країни.

41. Усі купці повинні мати право вільно й безпечно виїздити з Англії та в'їздити до неї, перебувати та їздити Англією, як суходолом, так і водою для того, щоб купувати і продавати без будь-яких незаконних мит, сплачуючи лише старовинні та справедливі, звичаєм установлені мита, за винятком воєнного часу...

У 39 статті документа вперше було проголошено принцип, який у майбутньому став однією з основних вимог у багатьох країн Європи та світу — принцип недоторканості особи. Саме тому Хартію вважають першим у Європі документом, що засвідчив *основні права людини*.

А вже у другій половині XIII ст. Англія пережила громадянську війну між прихильниками обмеження влади короля та військами монарха. Армія баронів, городян і рицарів під проводом графа Симона де Монфора здобула перемогу над військом короля. У 1265 р. Монфор, аби мати підтримку населення, уперше скликав парламент. Тому Англія вважається батьківщиною європейського парламентаризму.

4. ВІЙНА ТРОЯНД

Установіть за картою (с. 113) землі Лонкастерів і Йорків. Доберіть синоніми до поняття «війна троянд». Чому ця війна за характером була громадянською?

Битва при Тьюксбері
під час війни троянд
(мініатюра з Гентської хроніки)

Після Столітньої війни до Англії повернулися тисячі розчарованих людей, для яких війна була справою їхнього життя. Незабаром почалася кровопролитна боротьба за владу, яку вели два впливові феодалні роди Ланкастерів і Йорків. За родовими емблемами суперників ця війна дістала назву війни Червоної і Білої троянд (1455–1486). Війна завершилася перемогою Генріха VII Тюдора, далекого родича Ланкастерів. Одружившись із представницею династії Йорків, Генріх VII замирився з їхніми прибічниками та поєднав у своєму гербі обидві троянди — чер-

вону й білу. До влади прийшла нова династія Тюдорів, яка правила Англією до початку XVII ст.

1. Коли відбулася битва при Гастінгсі?
2. Що таке Велика хартія вольностей?
3. Коли й чому було скликано англійський парламент?
4. Чому протистояння в англійському суспільстві в XV ст. дістало назву війни Червоної і Білої троянд?

5. Визначте основні напрями політики англійських монархів у XII–XV ст.
6. Чому Велику хартію вольностей вважають першим у Європі документом, що засвідчив основні права людини?

Порівняйте наслідки Столітньої війни для Англії та Франції.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Генріх II Плантагенет і Томас Бекет

Намагаючись посилити свій вплив і на англійську церкву, Генріх II зробив її очільником свого друга Томаса Бекета. Ставши архієпископом, Томас Бекет різко переіменювався: вірний слуга короля заходився заперечувати право монарха обкладати церкву новими податками та втручатися в її справи. Це викликало роздратування монарха: «Невже не знайдеться хтось, хто позбавив би мене від цього попа!» — вигукнув якимось Генріх II. Заклик було почуто придворними, і невдовзі Томаса Бекета вбили біля вівтаря Кентерберійського собору. Цей злочин обурило країну, папа римський погрожував королеві відлученням. Генріху II довелося покаятися. А Томаса Бекета згодом оголосили святым.

З історії Великої хартії вольностей

Оригінальні статті були написані латиною на пергаменті. Кожний примірник був скріплений великою королівською печаткою за допомогою бджолиного воску та смоли. Більшість із них не збереглася. Оригінали хартії мали суцільний текст. Сучасну нумерацію 63 статей було зроблено лише в XVIII ст.

Хартія дістала назву Великої, оскільки містила найповніший до того часу перелік вимог про права і свободи різних верств населення, які король змушений був прийняти. Статуті 18 баронів, що спонукали короля підписати Хартію, і нині прикрашають Палату лордів Вестмінстерського палацу.

Статуті баронів у Вестмінстерському палаці (сучасне фото)

§ 18. Священна Римська імперія

1. ОТТОН I ВЕЛИКИЙ І УТВОРЕННЯ СВЯЩЕННОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Обмінуйтеся думками в парах: які риси характеру допомогли Оттону I створити нову державу?

Лукас Кранах Старший.
Оттон I
(із хроніки Тюрингів, XVI ст.)

Оттон I і його дружина
(статуї в соборі
міста Мейсен у Німеччині)

Німецька держава з'явилася на карті середньовічної Європи в IX ст., а вже через століття постала *Німецька імперія*, творцем якої був **Оттон I (936–973)**.

Об'єднуючи державу, Оттон I застосував для боротьби з непокірними німецькими феодалами і військову силу, і вдалі династичні шлюби. До того ж він заручився підтримкою церкви, якій дарував багато земель і численні привілеї. Створивши сильне кінне військо, Оттон I завдав нищівної поразки угорцям і назавжди припинив їхні набіги на Німеччину.

Зміцнивши становище всередині країни, король звернувся до ідеї відновлення Римської імперії. Для цього він здійснив походи в Північну Італію, а також допоміг папі приборкати римську знать. Вдячний за допомогу, папа в 962 р. в соборі Святого Петра в Римі увінчав Оттона I імператорською короною. Так **962 р.** в Європі постала нова імперія.

Як і Карл Великий, Оттон I вважав свою державу спадкоємицею Римської імперії. Тому згодом вона стала **Священною Римською імперією**. Але, попри гучну назву, виявилася німецькою.

Імператор відновив «Академію» Карла Великого і в дорослому віці навчився читати, щоб розуміти Біблію. За словами сучасників, велич сили поєднувалася в Оттоні I з величчю душі. Недарма в історії він прозваний Великим.

2. ФРІДРІХ II

Обговоріть у класі, чому період правління Фрідріха II вважався розквітом Сицилійського королівства.

Онук Барбаросси **Фрідріх II** (1212–1250) був одним із видатних і найосвіченіших імператорів Священної Римської імперії. Крім німецьких земель, Фрідріху II належав південь Італії та великий багатий острів Сицилія. Тут він провів більшу частину свого життя і звідси правив імперією.

Королівська влада в Сицилійському королівстві була сильнішою, ніж в інших європейських державах. Виступаючи проти феодалних міжусобиць, Фрідріх II заборонив феодалам у мирний час носити зброю та зруйнував усі замки. Для зміцнення своєї влади імператор розділив королівство на округи, на чолі яких поставив чиновників, увів єдині податки, створив наймані армію та флот.

Фрідріх II був чудовим дипломатом і досвідченим політиком. Під час Шостого Хрестового походу Фрідріх II домовився з єгипетським султаном про передачу Єрусалима та інших Святих місць під владу християн.

Фрідріх II відомий як знавець восьми мов, письменник і засновник багатьох шкіл та університету в Неаполі, у якому могли навчатись не лише християни, а й мусульмани та іудеї. Фрідріх II оточував себе арабськими, візантійськими і єврейськими вченими, писав латиною наукові праці та складав італійською вірші. Він виявляв великий інтерес до медицини й зоології, ініціював переклад праць Авіценни й Аристотеля, влаштовував при дворі математичні змагання та створив сицилійську школу поезії.

Та оскільки більшу частину життя він проводив у походах або в Італії, то надав німецьким князям великих повноважень і не втручався в їхні справи. Саме тому його діяльність закріпила роздробленість у Німеччині.

Фрідріх II
(сучасна історична реконструкція)

Що нового ви дізналися про Фрідріха II з наведених ілюстрацій?

1. Зображення Фрідріха II з його книги «Мистецтво полювання з птахами» (XIII ст.)
2. Сучасна поштова марка із зображенням Фрідріха II
3. Августаль — монета Фрідріха II
4. Замок Кастель-дель-Монто, у спорудженні якого брав участь Фрідріх II, один із найвідоміших у світі
5. Священний Єрусалим — столиця королівства хрестоносців, був відбудований Фрідріхом II (середньовічна гравюра)

3. ЗАКРІПЛЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ СВЯЩЕННОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Поясніть, чому в Німеччині не склалася сильна централізована монархія.

Розвиток німецьких держав в епоху Середньовіччя характеризувався кількома важливими процесами, що унеможливили централізацію країни на багато століть поспіль.

Як і по всій Європі, у Німеччині з XI ст. розпочалося піднесення господарства. Великі міста швидко здобули незалежність і надавали перевагу зовнішній торгівлі над внутрішньою. Саме тому жодне велике місто так і не стало єдиним центром для всієї країни, як Париж у Франції або Лондон в Англії.

Дрібні й середні феодалі, які в інших країнах були опорою короля, у Німеччині цілком залежали від князів. Тому вони були надто слабкі, аби стати надійною опорою центральної влади.

Королівський трон у спадок не передавався. Імператора вибирали найвпливовіші феодалі та єпископи, які майже безконтрольно розпоряджалися всіма справами у своєму князівстві. Замість єдиної централізованої держави в Німеччині утворилося близько сотні держав.

Крім важливих внутрішніх процесів, територіальну роздробленість Німеччини зумовили й зовнішні чинники.

Одним із визначальних став «наступ на Схід» — просування німецьких колоністів на східноєвропейські землі, заселені слов'янами. Цей рух почався ще в X ст. і тривав із перервами майже все Середньовіччя. Рицарі й місіонери⁸, селяни та ремісники зводили на завойованих слов'янських землях міста — Бранденбург, Мекленбург, Берлін, Любек, Росток та інші. На землях Східної Прибалтики, заселеної племенами лівів, естів і пруссів, європейськими рицарями були засновані місто-фортеця Ревель та місто Рига, що стало центром Лівонії.

Ризька вулиця
Трокшню, відома з XIII ст.

Ревель, сучасний **Таллінн** — столиця Естонії.
Рига — столиця сучасної Латвії.

⁸ *Місіонер* — представник релігійної організації, який діє з метою поширення своєї релігії серед невіруючих або представників іншої церкви.

Знайдіть на карті підтвердження факту роздробленості Німеччини. Назвіть держави, які входили до складу Священної Римської імперії в XI ст. Як змінилися імперські кордони у XII–XIV ст.?

Захоплення нових земель на східному кордоні, війни в Італії призвели до послаблення влади імператора та посилення німецьких князів.

У 1356 р. імператором Карлом IV Люксембургом було видано «Золоту буллу»⁹, що остаточно закріпило роздробленість Німеччини.

«Золота булла» — законодавчий документ, який визначав порядок передачі трону у Священній Римській імперії та закріплював за **курфюрстами** право на вищий суд, карбування монети, стягування мита і навіть право вести війну один з одним.

Курфюрст — один із семи німецьких князів, які мали право обирати імператора.

Який порядок успадкування престолу визначала «Золота булла»? Кому вона була вигідна?

ІЗ «ЗОЛОТОЇ БУЛЛИ»

Божою милістю ми Карл IV, імператор Римський і король Богемії¹⁰, на вічну пам'ять.

Щоб установити єдність між курфюрстами і ввести узгоджені вибори і запобігти роздробленості — ми на загальному зібранні в Нюрнберзі ... оголосили виконувати таке...

Коли стане відомо про смерть короля чи імператора, хай курфюрсти... зберуться протягом трьох місяців у Франкфурті та виберуть Римського короля як майбутнього імператора. Питання про вибір має вирішуватися простою більшістю голосів. Обраний повинен одразу затвердити лени, привілеї, права і свободи курфюрстів...

Сторінка
«Золотої Булли»

Але щоб німецький король став повноправним імператором, папа римський мав увінчати його в Римі імператорською короною.

У роздробленій Німеччині не існувало єдиних для всієї країни армії, уряду, загальної скарбниці, спільних законів. Законодавча влада належала *рейхстагу* — органу станового представництва, до якого входили князі, рицарі та представники великих міст. Рейхстаг вирішував лише загальнодержавні питання, не втручаючись у справи князівств. І хоча на початку XVI ст. династія Габсбургів володіла найбільшими територіями в Європі, проте в них, як і раніше, панувала роздробленість.

⁹ Булла — основний документ папи римського епохи Середньовіччя із печаткою.

¹⁰ Богемія — історична область у Центральній Європі, частина сучасної Чехії.

1. Коли утворено Священну Римську імперію?
2. Що таке «Золота булла»?
3. Як діяльність Фрідріха II посилила роздробленість Німеччини?

4. *Визначте, якими перетвореннями Оттон I зміцнив Німецьке королівство.*
5. *Поясніть, чому, на відміну від Англії та Франції, у Німеччині не утворилася єдина централізована держава.*
6. *Поміркуйте, чому Фрідріха II сучасники називали «Дивом світу».*

1. Охарактеризуйте зовнішню політику німецьких імператорів.
2. Визначте результати німецького просування на схід Європи.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Як виникла Швейцарія

Наприкінці XIII ст. мешканці гірських районів Альп, вільні селяни, які не визнавали над собою ніякої влади, уклали між собою союз проти Габсбургів. За назвою однієї із селянських общин — Швіц — це населення називали швейцарцями. Згодом тут виросла нова європейська держава — Швейцарія, населення якої розмовляє німецькою мовою, французькою або італійською. Тривалий час у Швейцарському союзі справи вирішувалися на спільних зборах усіх чоловіків, згідно із власними законами. Такий устрій робив Швейцарію найдемократичнішою країною в Європі.

У постійних битвах гартувався національний характер швейцарців. Вони вважалися найкращими солдатами Європи і за гроші наймалися служити до армій інших країн.

Середньовічна швейцарська піхота (сучасна історична реконструкція)

§ 19. Держави Середземномор'я в Середні віки

1. ІТАЛІЙСЬКІ ТОРГОВЕЛЬНІ РЕСПУБЛІКИ

Чим вражали сучасників італійські міста?

Так само, як і в Німеччині, в Італії не було сильної королівської влади. За Північну Італію конкурували папи та німецькі імператори. У центральній Італії існувала Папська держава, яка претендувала на роль лідера, а на півдні — весь час хазяйнували загарбники.

В Італії ніколи не згасали традиції міської культури, тож за першої нагоди тут відродилися ремесла й торгівля. Найбільшими містами були Венеція, Генуя, Флоренція, Болонья.

Заснована в V ст. *Венеція* була одним із найбільших торговельних міст-держав Італії. Розташоване на численних острівцях, місто дивувало всім: і каналами-«вулицями», якими венеціанці пересувалися на човнах-гондолах, і великим собором Святого Марка, і традиціями дожів.

За переказами, щороку дож виходив у море, кидав каблучку і промовляв: «Ми обручаємося з тобою, море!», адже основним заняттям венеціанців була морська торгівля. Вони не лише привозили відомі східні товари, а й продавали власну продукцію: шовкові тканини, скло, зброю, бурштинові намиста та дзеркала, які славилися по всій Європі. Венеціанські купці торгували з усіма країнами Середземномор'я. Особливо могутність Венеції посилилася під час Хрестових походів.

У Чорному морі панувала *Генуя*, купці якої зводили нові і захоплювали вже існуючі торговельні порти — Кафу (нині Феодосія), Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава).

Одним із найбагатших було місто *Флоренція* (у перекладі — «квіту-ча»), яка також славилася своїми ремеслами. Місто було відоме в Європі як центр лихварських і банківських операцій. Визнаною валютою став *флорин*, названий на честь Флоренції.

Спираючись на карту (с. 126) та ілюстрації (с. 130), визначте особливості розвитку італійських міст, торгівлі та ремесел. Про які досягнення свідчать наведені споруди та вироби?

Дож — пожиттєвий правитель республіки Венеція.

Джованні Антоніо Каналь (Каналетто).
Свято заручин дожа з Адріатичним морем
(XVIII ст.)

План середньовічної
Флоренції

Собор Каттедраль
де Сан-Лоренцо в Генуї

Предмети побуту
знатних італійців:
гаманець, рукавиця герцога,
тарілка, скриня

Значна частина італійських міст в XI–XII ст. перетворилися на республіки — самоуправні комуни, очолювані консулами (радниками). У Флоренції навіть були прийняті закони «Встановлення справедливості», що закріплювали права городян. У Венеції та Генуї влада належала дожу. Проте, зазвичай, виборче право мали тільки заможні верстви.

Поступово міста-держави розрослися, і комуни вже не могли управляти ними, забезпечувати стабільну політичну обстановку. Наприкінці XIV — на початку XV ст. республіканський устрій змінився монархічним.

2. МУСУЛЬМАНСЬКА ІСПАНІЯ

Якими, на вашу думку, були наслідки арабського завоювання Піренейського півострова?

На початку VIII ст. арабські війська захопили майже всю Іспанію, за винятком гірських північних районів Піренеїв. На завойованих землях араби, яких європейці називали *маври*¹¹, утворили нову державу — *Кордовський халіфат*.

Столиця арабської Іспанії — Кордова стала одним із найбільших і найкрасивіших міст середньовічної Європи. Тут мешкало майже півмільйона жителів, височило багато палаців і мечетей. У всьому світі славилися виготовлений на Піренеях скляний посуд, вироби з дорогоцінних металів, шкіри, шовкових і вовняних тканин.

Араби вдосконалили сільськогосподарські знаряддя праці та розширили зрошувальні канали. Це сприяло піднесенню землеробства й дало можливість жителям Піренейського півострова вирощувати фінікову пальму, гранатове дерево і шовковицю, рис, бавовну, цукрову тростину, апельсини й лимони. Крім того, через мусульманський світ іспанці запозичили секрет китайського паперового виробництва та чимало ремісничих навичок.

Будівлі, зведені мусульманськими архітекторами, вражають красою й оригінальністю оздоблення. Цей стиль архітектури, що дістав назву *мавританського*, вирізняє велика кількість арок і куполів, витончена настінна різьба й вишуканий орнамент.

Опишіть пам'ятки культури, звертаючи увагу на деталі будівель, які характерні для мавританського стилю.

Арабески на стінах кордовської мечеті

Альгамбра, пам'ятник мавританської архітектури (XIII–XIV ст.)

¹¹ Назва пішла від історичної області Північної Африки — *Мавританії*.

Спочатку в мавританській Іспанії доволі мирно співіснували християни, мусульмани та іудеї. Проте з часом релігійна поміркованість змінилася примусовим наверненням населення до ісламу. Водночас вісім століть поспіль на Піренейському півострові взаємодіяли різні цивілізації — християнська, арабо-мусульманська та іудейська.

3. РЕКОНКІСТА

Чому Реконкіста називають священною війною?

Підкорені жителі Піренейського півострова не хотіли жити під чужою владою. Тому одразу після завоювання маврами Іспанії, у 718 р., починається **Реконкіста** — священна війна християн проти мусульман.

Реконкіста (від іспанського і португальського — «відвоювання») — боротьба за звільнення Іспанії та Португалії від арабів-завойовників, що тривала з VIII по XV ст.

Боротьбу за звільнення Піренейського півострова, освячену папою римським, вели всі верстви християнського населення. Феодали, які брали участь у Реконкісті, здобували нові титули, посади та землі. Селяни становили значну частину війська, отримуючи ділянки землі й особисту свободу. А міста, відвойовані у маврів, домагалися самоврядування. У своїй героїчній боротьбі християни Іспанії не залишилися на самоті. Їм на допомогу прийшли рицарі Франції, Англії, Німеччини та Італії.

На відвойованих у маврів територіях поступово виникли християнські держави — королівства Кастилія¹², Наварра, Арагон та інші. Хоча між ними велася жорстка боротьба за території та лідерство, іспанці завжди об'єднувались у боротьбі проти маврів. Важливу перемогу християни здобули наприкінці XI ст., захопивши Толедо — одне з найкращих міст мусульманської Іспанії. Толедо став столицею Кастилії, яка відіграла важливу роль у Реконкісті.

Якою була політика іспанського короля Альфонсо після взяття Толедо? Чи погоджуєтеся ви з його рішеннями? Чи сприяла така політика успіху Реконкісти?

СЕРЕДНЬОВІЧНА ХРОНІКА ПРО ОДИН ІЗ ЕПІЗОДІВ РЕКОНКІСТИ

У цьому (1085) році зібрав король Альфонсо велике військо, більше ніж будь-коли, і пішов на Толедо... І змушені були маври здати місто королю Альфонсу... І звернулися маври до короля з проханням, аби

¹² Кастилія в перекладі означає «країна замків».

залишив їх у місті і щоб зберегли вони свої будинки і майно і все те, чим вони володіють, і король дон Альфонсо дозволив їм жити...

І трон короля був перенесений у королівський палац Толедо. Крім того, оселилися в Толедо люди, які сповідували християнську релігію...

Реконкіста не була періодом суцільних військових дій. Періоди битв змінювалися мирним співіснуванням християн і мусульман.

Пройшло ще сто років, перш ніж у XII ст. розпочався новий, вирішальний етап Реконкісти. У результаті відвоювань утворилася Португалія зі столицею в місті Лісабон, розширилось Арагонське королівство з головним містом Сарагосою. Поступово правителям християнських держав Піренейського півострова вдалося об'єднати свої сили й повністю розгромити війська маврів та їхніх союзників із Північної Африки.

Наприкінці XIII ст. в арабів залишилась одна область на півдні Піренейського півострова — Гранадський емірат, якому протистояли чотири християнські держави: Наварра, Португалія, Кастилія та Арагон.

Використовуючи карту, встановіть основні напрямки Реконкісти. Знайдіть на карті місто, у яке Альфонсо переніс свою столицю. На території якого королівства воно розміщене?

Як митці підкреслили успіх Альфонсо і поразку маврів? Яку інформацію про учасників подій можна дізнатися з ілюстрації?

Альфонсо вступає в Толедо
(керамічне зображення на площі Іспанії в Севільї)

4. УТВОРЕННЯ ІСПАНСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Простежте перебіг утворення Іспанського королівства.

У період Реконкісти Іспанія була роздробленою державою, тому перед її правителями стояли складні політичні й військові завдання об'єднати країну, встановити панування католицизму та вигнати арабів з Піренейського півострова. У ході Реконкісти ці завдання були успішно вирішені.

У Кастилії й Арагоні, які поступово об'єднували навколо себе іспанські держави, склалися станово-представницькі монархії. Уперше король скликав раду з феодалів, городян і духовенства в Кастилії ще в 1188 р. Так виник представницький орган — **кортеси**, які затверджували нові податки, брали участь у виданні законів.

Кортéси (від іспанського «корт» — «королівський двір») — представницькі органи влади в Португалії та Іспанії.

Кастильські кортеси стали першим у Європі парламентом, у виборах до якого до XV ст. брали участь селянські общини.

У 1479 р. відбулося об'єднання двох найсильніших держав на Піренеях під владою подружжя **Фернандо II Арагонського** й **Ізабелль I Кастильської**. Утворення єдиного Іспанського королівства сприяло завершенню Реконквісти. Водночас в об'єднаній Іспанії почалося жорстке переслідування нехристиян, тож мусульмани та іудеї змушені були залишити Піреней. Так з Іспанії пішла значна частина підприємливих, досвідчених банкірів, торговців і ремісників, що негативно вплинуло на її подальший розвиток.

Ізабелль I та Фернандо II
(середньовічні зображення)

5. КАТОЛИЦЬКЕ ПОДРУЖЖЯ ІЗАБЕЛЛЬ ТА ФЕРНАНДО II

Охарактеризуйте основні напрями діяльності Ізабелль I та Фернандо II.

Подружжя Фернандо II Арагонського та Ізабелль I Кастильської відіграло неабияку роль в історії Іспанії. За правління цієї пари відбулося завершення Реконквісти, об'єднання країни та відкриття Америки. І все це сталося в **1492 році!**

Для зміцнення своєї влади подружжя реорганізувало армію, укріпило державний апарат і зруйнувало замки непокірних дворян. Натомість вірні дворяни-гранди отримували посади при дворі. Королівське подружжя реформувало фінансову систему та сприяло розвитку міст.

Талант політиків позначився й у тому, що, на відміну від монархів Португалії, Англії й Франції, Ізабелль I та Фернандо II зрозуміли перспективність проєктів Христофора Колумба. Існує навіть легенда, що королева віддала свої коштовності, аби спорядити експедицію Колумба. Відкриття Америки одразу зробило Іспанію однією з найвпливовіших держав Європи.

Ізабелль I та Фернандо II сприяли розвитку національної культури. Королева стала покровителькою мистецтв, допомагала університетам, талановитим письменникам і вченим.

Найпочеснішим своїм титулом Ізабелль I та Фернандо II вважали звання *католицькі королі*, надане їм папою римським за успішне закінчення Реконквісти. Ревні католики, Фернандо II та Ізабелль I прагнули досягти єдиної віри для всіх своїх підданих. Саме в цей час в Іспанії було утворено *інквізицію* — церковний суд. Усіх, кого підозрювали в порушенні католицького вчення, у чаклунстві та інших гріхах, піддавали жорстоким тортурам і страті. В Іспанії вони відбувалися як церковне свято: при великому зібранні народу на великому вогнищі спалювали людей. Інквізиція мала для Іспанії страшні наслідки.

Спираючись на подані ілюстрації, охарактеризуйте діяльність Ізабелль I та Фернандо II.

1. Королівський замок Фернандо II та Ізабелль I в Сеговії (сучасне фото)

2. Емблема католицьких королів

3. Христофор Колумб перед королевою Ізабелль I і королем Фернандо II (картина невідомого іспанського художника XIX ст.)

4. Визволення католицьким подружжям міста Альмерія під час Реконквісти (керамічне зображення на площі Іспанії в Севільї, початок XX ст.)

1. Чим запам'яталися вам італійські республіки?
2. Коли і чому були утворені кортеси?
3. Чому Ізабелль та Фернандо називають католицькими королями?

4. Спираючись на ілюстрації й текст параграфу, опишіть життя людини в арабській Іспанії.
5. Назвіть причини та наслідки Реконкісти.
6. Поміркуйте, що спільного в Реконкісти із Хрестовими походами та чим вони відрізняються.

Заповніть пропуски у тексті: «Реконкіста почалась у ... і завершилась через ... століть завоюванням ... . Наприкінці ... століття весь ... півострів опинився під владою ... церкви ...».

Україна —
це Європа

Людвік IX Святий

Портрет роботи Ель Греко
(XVI ст.)

Володимир Мономах

Портрет з «Царського
титулярника» (XVII ст.)

В епоху Середньовіччя монархи європейських країн за традицією зверталися до своїх дітей із повчальними творами, аби передати їм основні ідеї керування державою. До таких повчань належить і спадщина одного з монархів Київської держави — Володимира Мономаха. Наведені нижче уривки звернень до своїх наступників двох європейських правителів допоможуть вам перекоонатися у спільності загальнолюдських цінностей в епоху Середньовіччя.

Повчання короля своєму синові

1. Любий сину, перше, чому тебе вчу: хай сповниться серце твоє любов'ю до Господа; без цього ніхто не може врятуватися...

9. Дивися, щоб довкола були все люди добрі, будуть то духовні чи миряни, і частіше бесідуй з ними; унікай товариства злих...

15. У справі суду і розправи будь твердим і справедливим до своїх підданих, не ухилийся ні вправо, ні вліво, йди завжди прямо. Підтримуй справу біднішого, поки не з'ясується істина...

23. Війни і чвари, як свої, так і твоїх підданих, приборкуй якомога швидше...

Повчання дітям

(у перекладі зі старослов'янської Леоніда Махновця)

Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіться самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.

...На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воевод... Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте.

Готуємося до уроку узагальнення та тематичного оцінювання**Перевірте свої знання з розділу****«ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV ст.»**

- Пригадайте хронологічні межі походів вікінгів, Хрестових походів, нормандського завоювання Англії, посилення королівської влади за Генріха II Плантагенета в Англії, Філіппа IV Красивого у Франції, Столітньої війни; дати утворення Священної Римської імперії, початку скликання англійського парламенту, Генеральних штатів у Франції.
- Покажіть на карті зазначені держави, напрямки походів вікінгів, Хрестових походів, основні події Столітньої війни, перебіг Реконкісти.
- Визначте основні напрями діяльності зазначених історичних діячів.
- Охарактеризуйте європейське суспільство та держави в X–XV ст., використовуючи поняття: «вікінги», «Хрестові походи», «парламент», «кортеси», «Генеральні штати», «Реконкіста», «Столітня війна», «Золота булла», «духовно-рицарські ордени», «станово-представницька монархія», «торговельні республіки», «феодальна роздробленість».
- Висловіть судження щодо ролі зазначених фактів, органів влади тощо в житті середньовічного суспільства.
- Розкажіть про походи вікінгів, Хрестові походи, життя мешканців Європи в мирний та воєнний час. Наведіть приклади взаємовпливу держав і народів під час походів вікінгів, Хрестових походів.
- Порівняйте історичний шлях Англії, Франції, Італії, Німеччини в добу Середньовіччя.
- Поміркуйте, які події, життєдіяльність яких осіб могли б стати сюжетом для кінофільму та якого саме. Обґрунтуйте свій вибір.

Q ar come beste estoit peill.
1 achuere auoit craci la con.
p uis crimoise deat con.
1 co ou ou etief u rai foient.
p ar nise obscure u artoient.
1 equit uners sam meior.
1 epuise no bren ou.
1 ane par abou fier et ce bte.

1 done cassent ceo abce
1 i sagient qui renouent.
1 clo qm loe grax lauoient.
co oftre: li one ad qels fo: face.
1 o qels moue nuisance face.
1 done u laur ce fet gnt iore.
1 aie les gaxent ceo renouie.
1 taur nosse fet ce bece et ene.

Розділ IV

Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя

Ви запитаете, кого можна вважати розумною людиною? Я дам відповідь: того, хто прагне мети, яку може досягнути.

Святий Тома (Фома, Хома, Томас)

Аквінський (1225–1274),

відомий релігійний філософ Середньовіччя

Сумніваючись, ми вдаємося до дослідження, досліджуючи, досягаємо істини.

П'єр Абеляр (1079–1142),

французький богослов, філософ і поет

1 uen chelz iher preiet iore.
1 ethu or it tectro: fenu.
1 cla nist ce see le ba
1 ihat iuro: le cam pouet

1 e li eba: ce gnt pax iherne.
1 ce eba: ce gnt pax iherne.
1 ce eba: ce gnt pax iherne.
1 ce eba: ce gnt pax iherne.

§20. Наукові і технічні досягнення. Книгодрукування

1. ПОЧАТОК НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Які зрушення відбулись у середньовічній науці?

Ще наприкінці XII ст. в Західній Європі переважали знання, не підкріплені дослідною практикою. Проте життя потребувало не тільки теорій, а й практичних знань.

Провісником дослідної науки був оксфордський професор, монах Роджер Бекон (1214–1292).

Який підхід до науки засуджував, а який — схвалював учений? Які відкриття чи передбачення вдалося йому зробити? Припустіть, чому скульптор зобразив Бекона саме так.

УРИВКИ З ТВОРІВ РОДЖЕРА БЕКОНА

• У старовинних книжках сказано, що алмаз можна розколоти за допомогою козячої крові. Я змочував алмаз козячою кров'ю, і в мене нічого не вийшло. Проте спосіб розколювати алмаз добре знають ювеліри...

• Можна зробити візки без будь-якої худоби, які можуть котитися з неймовірною швидкістю; літальні машини, сидячи в яких, людина зможе приводити в рух крила, що ударяють по повітрю, подібно до пташиних. Прозорі тіла можна так обробити, що далекі тіла здаватимуться близькими, і навпаки. На неймовірній відстані можна буде читати найдрібніші літери, розглядати зорі.

• ...Нема нічого гіднішого, ніж вивчення мудрості, яка відганяє темряву неучтва, від цього залежить благо всього світу. Якою є людина у вивченні мудрості, такою вона є й у житті...

Статуя Роджера Бекона в Оксфорді
(сучасне фото)

Твори Р. Бекона викликали жорстке неприйняття з боку католицького духовенства. За вироком церковного суду він майже 14 років просидів у в'язниці.

Вагомий внесок у розвиток дослідних знань зробила середньовічна *алхімія*, яка займалася пошуками «філософського каменю» — способу виготовлення універсальних ліків, та перетворенням звичайних металів на срібло чи золото. Досліджуючи хімічні й фізичні властивості багатьох речовин, алхіміки отримали чимало сплавів і хімічних сполук, зокрема соду.

В епоху Хрестових походів розвинулися географічні знання, стали досконалішими географічні карти, з'явилися й перші географічні атласи. Ще в XIII ст. венеціанський купець і мандрівник *Марко Пóло* дослідив та описав Китай і Центральну Азію.

2. ВИНАХОДИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Використайте ілюстрації, уміщені на наступній сторінці, і заповніть у зошиті таблицю, визначивши, яких сфер життя людини стосувалися і яке значення мали відкриття, здійснені середньовічними винахідниками.

Винаходи Середньовіччя	Вплив винаходів на середньовічне суспільство
Винайдення вертикального ткацького верстата	
Виготовлення окулярів, ножиць, скляних дзеркал, петель для ґудзиків, дзвіниці	
Створення корабля — <i>каравели</i> , <i>лоції</i> — карти берегових ліній, <i>астролябії</i> — приладу для визначення координат корабля	
Поширення вітряків	
Виробництво пороху, гармат	
Поява годинників на вежах міст	
Колісний плуг	
Перший власний папір, секрети виготовлення якого перейняли в арабів	
Перша плавка заліза в печі	

1. Ткацький верстат. 2. Окуляри. 3. Дзеркало. 4. Ножиці. 5. Астролябія.
6. Вітряк. 7. Лоція. 8. Годинники. 9. Каравела. 10. Колісний плуг. 11. Гармати

3. ВИНАЙДЕННЯ КНИГОДРУКУВАННЯ

Розкажіть про долю Й. Гутенберга та його винаходу.

Батьком європейського книгодрукування став німецький винахідник **Йоганн Гутенберг**. У середині XV ст. він винайшов друкарський верстат і спеціальну фарбу для літер. Йоганн Гутенберг започаткував і традиції друкарського тексту: розміщення, шрифти, оздоблення тощо. Близько 1450 р. Гутенберг видав друковану Біблію. Протягом трьох років він виготовив 180 примірників, з яких до нашого часу збереглося лише 48.

Попри життєві труднощі, фінансову скруту, Гутенберг ніколи не здавався, випускав підручники й календарі, не чекаючи визнання та винагород. На кінець XV ст. в Європі працювало майже 200 друкарень у 69 містах. Полиці бібліотек заповнилися книжками з різних галузей знань, виданими різними європейськими мовами. Книжок стало більше, і вони вже не були такими дорогими, як рукописні. Книга стала доступною для різних верств населення, поширення інформації значно прискорилося.

Невідомий
художник
XVII ст.

Йоганн Гутенберг

Спираючись на ілюстрації, розкажіть, як людство вшановує пам'ять про Йоганна Гутенберга.

1. Музей Й. Гутенберга у Майнці (Німеччина)
2. Пам'ятник Й. Гутенбергу в Страсбурзі (Франція)
3. Біблія, надрукована Й. Гутенбергом

1. Хто такий Роджер Бекон?
2. Хто з європейців першим здійснив подорож до Китаю та Центральної Азії?
3. Які наукові дослідження і для чого здійснювали алхіміки?
4. Коли й ким було винайдено книгодрукування?

5. Охарактеризуйте внесок Р. Бекона та Й. Гутенберга у світову науку та освіту.
6. Доведіть, що книгодрукування — один із найважливіших винаходів в історії людства.

1. Skorистайтеся заповненою вами таблицею та ілюстраціями і запишіть, які винаходи Середньовіччя вплинули на:
  - військову справу — ...
  - розвиток ремесла — ...
  - розвиток сільського господарства — ...
  - повсякдення — ...
  - морські походи — ...
2. За можливості дізнайтеся, у яких містах і країнах поставлено пам'ятники книгам. Підготуйте невелику розповідь про один із них.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

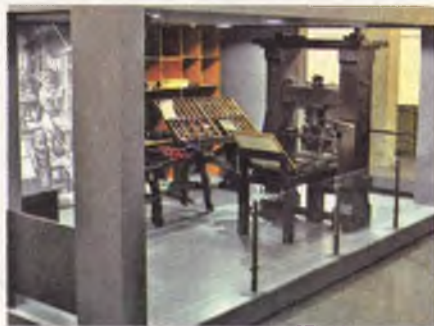
Найвідоміші музеї книг світу

Найстарішим музеєм книги і книжкової справи є *Німецький музей книги і писемності* (Лейпциг), відкритий у 1885 р. З 1950 р. музей є відділом Німецької бібліотеки, в його фондах міститься понад 500 тисяч експонатів, а саме: рукописи, інкунабули (перші друковані книжки, видані до 1 січня 1501 р.), рідкісні видання XVI–XX ст., графіка, колекції паперу, шрифтів, друкарські машини, моделі паперових млинів.

Музей Гутенберга (Майнц, Німеччина) — найбільший музей книги і книжкової справи, відкритий у 1900 р. Оскільки експонати музею присвячені не тільки життю та діяльності Гутенберга, а й розвитку друкарського мистецтва протягом століть у різних країнах світу, музею було присвоєно звання «всесвітнього музею друкарського мистецтва».

В Україні працюють кілька музеїв, присвячених історії книги і книгодрукування: зокрема — у Києві, Львові, Острозі (Рівненська область).

З експозиції Музею Гутенберга

§ 21. Вплив церкви на середньовічне суспільство

1. ХРИСТІЯНСЬКА ЦЕРКВА В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

Обговоріть у класі, чому роль церкви в Середньовіччі вважається суперечливою. Поясніть свою думку.

Християнська церква європейського Середньовіччя впливала на всі сфери життя суспільства: брала участь в управлінні державами, допомагала світським правителям урегулювати складні стосунки між людьми, опікувалася хворими, старими й сиротами, відкривала школи. Усі уявлення середньовічної людини були сформовані під впливом церкви. Християнська релігія давала віруючим, особливо гнобленим, особисту розраду, адже майнова, соціальна нерівність в їхніх уявленнях перетворювалась на рівність у гріхах і стражданні. Християнство об'єднувало народи та країни Європи навіть тоді, коли вони воювали між собою.

Проте всередині самої церкви єдності не було.

В XI ст. стався вже відомий вам розкол християнства. Конфлікт між римською та візантійською церковними гілками загострювався вже кілька століть. Пояснювалося це відмінностями у тлумаченні християнського вчення, в обрядах і церковній організації, а також суперництвом за найвищу владу між папою римським та патріархом константинопольським. Отже, у **1054 р.** церква остаточно розділилася на римо-католицьку та православну. Розкол вплинув на спосіб життя, традиції й культуру різних країн. У Східній Європі серед слов'янських народів католицизм прийняли поляки й чехи, а серед неслов'янських — угри. Київська держава, Сербія та Болгарія прийняли візантійську форму християнства — православ'я. Відносини між Римом і Константинополем іноді поліпшувалися, але перебороти розкол так і не вдалося. Щоправда, і в середині католицької церкви не завжди панувала єдність. Через суперечки між кардиналами наприкінці XIV — на початку XV ст. її водночас очолювали два і навіть три папи. Цей період відомий в історії як «*велика схизма*» католицької церкви.

Католицькі богослови вчили, що церква отримала від Христа право відпускати гріхи за допомогою особливих папірців — *індульгенцій*.

Торгівля ними означала, що будь-яка нечесна людина або навіть злочинець може відкупитися від покарання за гріхи. Водночас частина грошей, отриманих від їхнього продажу, використовувалася на утримання притулків і лікарень, будівництво шкіл і друкарень, зведення мостів і храмів.

Індульгенція (від латинського — «милість») — повне або часткове звільнення від покарання за гріхи.

Де відбувається продаж індульгенцій? Про що свідчить герб папи римського, зображений на середньовічному малюнку?

ІЗ КНИГИ ШАРЛЯ ДЕ КОСТЕРА «ЛЕГЕНДА ПРО ТІЛЯ УЛЕНШПІГЕЛЯ»¹

Якщо не хочеш в пеклі ти
Горіти сто віків —
Собі купити поспіши
Прощення від гріхів.
Купуйте індульгенцію,
Бо в ній спасіння є:
Хто папі гроші сплачує,
Той Богові дає.

Продаж індульгенцій
(середньовічний
малюнок XVI ст.)

2. ЧЕРНЕЧІ ОРДЕНИ

Чому й де виникли католицькі чернечі ордени? Чим вони були схожі, а чим — різнилися?

Упродовж X–XV ст. виникали чернечі союзи, які дістали назву *орденів*. Керував таким орденом великий магістр, якого обирали представники ордену й затверджував папа.

Найвідомішими чернечими орденами, створеними здебільшого у XIII ст., були *францисканський*, заснований *Франціском Ассізьким*², і *домініканський*, створений монахом *Домініком*. Основними ідеями таких орденів стали: суворе дотримання бідності в душі раннього християнства та апостольська діяльність — поширення слова Божого серед людей. Не дивно, що народ шанував таких ченців і створював про них легенди.

¹ Текст цитується в перекладі *Є. Єгорової* та *С. Сакидона*.

² *Ассіз* — місто, де народився Святий Франциск.

Як ви думаєте, чому український письменник, філософ, історик і культуролог ХХ ст. В. Домонтович (псевдонім В. П. Петрова) в романізованій біографії відтворив саме цю історію про Франциска Ассізького?

СВЯТИЙ ФРАНЦИСК ІЗ АССІЗІ (1182–1226)

(Уривок)

Потайки взяв він з батькової крамниці сувій сукна й одніс на базар до Фопінью. Тут він продав сукно і з цими грошима пішов до монастиря. Він поклав гроші на віконці скарбничого й сказав йому, що ці гроші призначені на поновлення церковки Св. Дам'яна в оливковому гаї. Але скарбник вагався прийняти гроші від юнака, бо не знав, звідки він їх узяв і що скаже на це батько. Він ще вагався, коли на монастирському дворі побачив Францискового батька, що, розлючений, з ложиною в руці, шукав сина, щоб жорстоко покарати його за вчинену шкоду. Скупий крамар не знав, що готовий був зробити в цю мить: забити, розчавити власними руками, задушити сина.

Ель Греко.
Франциск Ассізький
(1587–1597 рр.)

Із часом жебрущі ордени стали впливовою силою. Там, де будували свій осідок монахи, поступово утворювалися центри ремесла, культури, освіти. Хоча статут орденів вимагав, аби ченці жили в бідності, однак їхні монастирі незабаром стали одними з найбагатших у Європі.

Якими засобами середньовічні художники підкреслюють ставлення до монахів у суспільстві?

Монахи-домініканці — у білому із чорним одязі; монахи-ранцисканці — у коричневих плащах; а у білих — цистеріанці.

3. БОРОТЬБА ЦЕРКВИ З ЄРЕТИКАМИ

Обговоріть: як можна охарактеризувати роль папства у XII–XIII ст.? Поясніть свою думку, наведіть приклади.

На рубежі XII–XIII ст. католицька церква стає найвпливовішою силою західноєвропейського суспільства. Її могутність підкріплювалася дієвою системою церковних покарань за непослух. Церква, зокрема, могла накласти на окрему область чи навіть на цілу країну *інтердикт* — тимчасову заборону обрядовості та богослужіння. Тоді закривалися храми, діти залишалися нехрещеними, померлих не можна було ховати на кладовищах. Тобто і ті, й інші, за християнським ученням, були приречені на пекельні муки.

Непокірним загрожувала *анáфема* — акт відлучення людини від церкви, недопущення її до церковних таїнств і обрядів. Оголошення людини церковного прокляття робило її вигнанцем у суспільстві.

Проте в містах і навіть у селах з'являлося дедалі більше людей, які виступали проти церковних утисків. Таких людей духовенство називало **єретиками**.

Єретік — особа, що заперечує основи віровчення панівної церкви, віровідступник.

Єретики заперечували дорогі церковні обряди та пишні богослужіння. Вони вимагали, аби духовенство відмовилося від десятини, своїх земельних володінь і багатств, виступали проти феодальних повинностей і податків, закликали «жити працею рук своїх». Вони й самі показували приклад праведного життя: роздавали майно бідним і жили подаяннями.

Таких поглядів притримувалися, зокрема, й *альбігойці*³, яких було оголошено єретиками. Тому католицька церква ініціювала проти них Хрестові походи, що увійшли в історію як **Альбігойські війни** (1209–1229). Вони супроводжувалися нещадними грабунками і знищенням мирного населення.

Служителі церкви в усіх країнах переслідували єретиків і жорстоко розправлялися з ними. Їх відлучали від церкви, судили й карали. У XIII ст. для боротьби з єретиками папа створив спеціальний церковний суд — **інквізицію**.

Інквізиція (Свята інквізиція) (від латинського — «розслідування») — спеціальний церковний суд для боротьби з єретиками.

³ Назва «альбігойці» походить від міста Альбі в Південній Франції.

Щоб виявити єретиків, інквізиція не гребувала нічим. Обвинувачуваних кидали до в'язниць і жорстоко катували, намагаючись вирвати в них визнання провини. Не витримуючи катувань, багато хто зізнавався навіть у тому, чого не чинив.

1) Кого католицька церква називає єретиком? Які слова документів підкреслюють ставлення церкви до єретиків? Якими способами добивалися зізнання від єретика?

ЗІ ЗБІРКИ ЗАКОНІВ «СІМ ПАРТИД» ПРО ЄРЕТИКІВ⁴

Звідки походить слово «єретик», скільки їх видів і яку шкоду вони приносять людям, котрі з ними спілкуються «Єресь» як латиною, так і романською означає «розподіл», звідси походить слово єретик, тобто той християнин, який відхилився від католицької релігії. Існує багато категорій єретиків, проте дві з них — найголовніші. До однієї належать ті, хто вірує, проте їхні вірування розходяться з істинною вірою. До іншої категорії належать ті, які взагалі не вірують, і ці негідні люди думають, що душа вмирає разом із тілом, що ні за добро, ні за зло, яке людина творить у цьому світі, не буде ні нагороди, ні покарання.

Із керівництва про переслідування єретиків (1260 р.)

Єретика треба тримати напівголодним, так, аби страх його зовсім виснажив, і не допускати до нього товаришів... А ще краще взагалі нікого не пускати, лише інколи двох надійних випробуваних людей, які обережно, начебто співчуючи, почнуть умовляти його позбутися смерті та щиросердно зізнатися... і треба ловити його обережно, адже хитрого лиса спіймати можна тільки хитрістю.

2) На основі ілюстрації визначте, хто керує спаленням єретиків. Як ви думаєте, чому на площу приходять люди?

Спалення єретика (зображення XV ст.)

⁴ «Сім партід» (тобто частин) — збірка феодальних законів XIII ст., укладена при королях Леона і Кастилії Альфонсо X та Альфонсо XI.

4. ВПЛИВ ДІЯЧІВ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

На основі тексту обговоріть у класі: які зміни відбулись у католицькій церкві в середині XI ст.? На прикладі історичних подій 1077 р. поясніть, що означає вислів «піти до Каносси».

Над питаннями християнської віри глибоко роздумували вчені-богослови ще в IV–V ст. Найвидатніших із них зазвичай називають отцями Церкви, це: *Аврелій Августин*, *Ієронім*, *Василій Великий* та *Іоанн Златоуст*. У своїх творах вони розкрили основні положення християнської віри.

Діяльність багатьох католицьких священиків була пов'язана зі світськими проблемами. Римський абат Діонісій Малий (VI ст.) використав дані про життя та загибель Ісуса Христа і встановив дату його народження. Спираючись на його обчислення, монах Біда Високоповажний (VII–VIII ст.) запропонував нову систему літочислення та відповідну форму записів «до Різдва Христового» (до нашої ери) і «після Різдва Христового» (наша ера). А вже папа римський Григорій XIII з 1582 р. запровадив новий календар, який і називається *григоріанським*. Це літочислення поступово було прийнято в більшості країн і зараз є міжнародним стандартом.

Про вплив пап на світське життя яскраво свідчать події, що увійшли в історію як «ходіння до Каносси» (XI ст.). Одним із найвідоміших пап Середньовіччя був Григорій VII. Він остаточно заборонив католицьким священикам брати шлюб і намагався підкорити духовенству світських феодалів та імператорів. На цьому шляху йому протистояв німецький імператор Генріх IV. За це папа відлучив його від церкви, а всіх його підданих звільнив від васальної клятви. Генріх мусив вибачитися перед ним. Зустріч папи Григорія VII та імператора відбулася в замку Каносса, де Генріх IV намагався заради прощення поцілувати папську туфлю. Щоправда, через кілька років Генріх IV усе-таки переміг папу Григорія VII.

Поясніть, як український письменник Павло Загребельний підкреслив принижений стан імператора.

З РОМАНУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «СВПРАКСІЯ»

Похід до Каносси

У січні 1077 року імператор прибув до Каносси. Замок мав потрійні мури. Генріха впущено за другу стіну, почет лишився зовні. Між мурами, знявши імператорські прикраси, без будь-якої пишноти, просто-волосий, босий, стояв він, очікуючи присуду папи, постився з ранку до вечора, стояв без сну, непорушно, залякло, ніби вмер. Так тривало три дні. Лише на четвертий його було допущено до папи. Після тривалої розмови і прийняття ганебних умов папа зняв відлучення.

Одним із найкращих богословів Середньовіччя був **Фома (Томас) Аквінський** (бл. 1225–1274), який дав пояснення багатьом положенням християнства, спираючись не тільки на віру, а й на розум. Рішення Фоми стати священником викликало категоричний спротив його рідних, які щодня просили Фому змінити своє рішення, проте той залишився вірним своєму покликанню. У Паризькому університеті, де він навчався, мовчазного юнака кілька років принижували, і лише його перемога в диспуті з десятима богословами зробила Фому визнаним ученим. Фома Аквінський поєднав ідеї великого грецького філософа Аристотеля з християнським віровченням. Він створив власну систему християнської філософії, яку нащадки назвали «*томізм*»⁵, вона стала важливою частиною католицького богослов'я.

Карло Кривеллі.
Фома Аквінський
(XV ст.)

1. Коли й чому стався церковний розкол?
2. Що таке індульгенція?
3. Хто такі єретики?
4. Які жемруці ордени ви пам'ятаєте?

5. Доведіть на прикладах, що релігія сприяла розвитку писемності, друкарства, живопису, музики, архітектури.
6. На основі прикладів з різних джерел: тексту підручника, документів і ілюстрацій, поясніть, чому в середньовічному суспільстві з'являлися єретики.

1. Вставте пропущені слова:
Церква, зокрема, могла накласти на окрему область чи навіть на цілу країну ... — тимчасову заборону обрядовості й богослужіння. Непокірним загрожував також ... — недопущення до церковних таїнств і обрядів. Проголошення людині ... робило її ізгоем у суспільстві.
2. Складіть речення, у якому застосуйте вислів «*ходіння до Каносси*».

ПІДГОТУЙТЕСЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Пригадайте, якими були школи в державах Стародавнього світу.
Що таке лікей (ліцей), Академія?
Назви яких шкільних предметів походять з Давньої Греції?

⁵ *Томізм* — від латинського звучання імені Фоми Аквінського — *Тома*.

§ 22. Практичне заняття. Середньовічні школи та університети. Життя середньовічного студента

1. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШКОЛИ ТА УНІВЕРСИТЕТИ

Працюючи над першим пунктом тексту, складіть словничок «Середньовічні школи та університети», використовуючи слова, набрані курсивом і жирним шрифтом.

У розвитку середньовічної освіти велику роль відігравало християнство. При монастирях і храмах відкривали перші школи, головним предметом у яких було письмо. Зошитів тоді ще не було, й учні вчилися писати загостреною паличкою на покритих воском дощечках. У V–X ст. освічених людей в Європі було мало, і навіть не всі королі вміли читати й писати.

Проаналізуйте схему та поясніть, як пов'язані зміни у суспільстві та виникнення потреби в освічених людях.

- розвиток ремесел і торгівлі;
- розширення відносин між державами;
- необхідність нової зброї

- необхідність здійснювати розрахунки та укладати документи;
- потреба в наданні юридичних, банківських і медичних послуг

Роздивіться ілюстрації та опишіть клас середньовічної школи. Хто навчає школярів? Скільки дітей учиться? Які методи навчання використовують?

Школа в Середні віки (середньовічні зображення)

В XI–XII ст. з'явилися школи для всіх бажаючих, незалежно від їхньої національності й походження, де викладали «сім вільних мистецтв». Вільними їх називали тому, що опанувувати їх могли лише вільні люди, а мистецтвом вважалася діяльність, спрямована на осмислення, творче сприйняття навколишнього світу, що також робить людину вільною. Створена ще в Давньому Римі, така освіта діяла протягом усього Середньовіччя. Цикл навчальних предметів складався з двох частин — *трівіума*⁶ і *квадрівіума*.

Порівняйте зміст середньовічної та сучасної освіти.

Середньовічна освіта 7 вільних мистецтв		
вищі	арифметика геометрія астрономія музика	квадрівіум
нижчі	граматика — вивчення латини риторика — красномовство діалектика — мистецтво міркування	трівіум

На основі тексту й ілюстрацій (с. 154) визначте, що таке університет. Чим навчання в ньому відрізнялося від школи?

У XII–XIII ст. викладачі й студенти міських шкіл почали створювати особливі об'єднання, що називались **університетами**.

Університет (від латинського — «сукупність, спільнота») — вищий навчальний заклад, де готують спеціалістів із різних галузей знань, ведуть наукову роботу.

Університети не тільки давали високий рівень освіти та свободи, а й забезпечували розвиток науки, міста і навіть держави, у якій вони діяли. Найперші з них виникли в Болоньї (Італія), Парижі (Франція), Оксфорді (Англія). До кінця XV ст. у Європі було засновано понад 60 університетів. Університети самі обирали свого очільника — *рєктора*, самостійно визначали склад викладачів і могли судити своїх учнів. Учні називалися *студентами*, що на латиниці означає «старанно вчитися».

⁶ *Тривіум* — перші три науки, які мали опанувати студенти, від цього слова походить слово *тривіальний* — дуже простий, звичайний.

В університетах так само вивчали «сім вільних мистецтв», але на вищому рівні. Провчившись п'ять-сім років, можна було вступити на старші факультети — богословський, юридичний і медичний. Основними заняттями вважалися *лекції*, що читалися вранці та ввечері. Одягнений у чорну мантию магістр-викладач читав уголос яку-небудь учену книгу, не дозволяючи собі ні на букву відступити від тексту.

Інший вид занять — *диспути* — словесні двобої, під час яких студенти вже мали право не тільки поставити запитання викладачу, а й виступити самі й навіть запропонувати будь-яку тему для обговорення. Перемагав на диспуті не той, хто більше знав, а той, хто переконливіше доводив свою точку зору.

Які традиції навчання відображають ілюстрації?

1. Лекція в Болонському університеті (деталь гробниці Дж. да Леньяно, Болонья, XIV ст.)
2. Печатка Кембриджського університету (зображений ректор, який сидить між двома наглядачами, внизу міст через р. Кем, XIII ст.)
3. Клас в університеті Німеччини (середина XIV ст.)
4. Зустріч професорів Паризького університету (XIV ст.)
5. Вид на Старий університет Болоньї (сучасне фото)
6. Диспут в університеті (мініатюра XIV ст.)

2. ЖИТТЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СТУДЕНТА

Ознайомтеся з документами. Дізнайтеся, як студенти ставилися до навчання, яким було їхнє майнове становище. Обговоріть у загальному колі, про які подробиці життя середньовічних студентів можна дізнатися з ілюстрацій (с. 154).

Чимало студентів походили з городян, селян і небагатих рицарів, тому, аби заплатити за навчання і житло, вони змушені були заробляти уроками чи просити милостиню.

Навчання в усіх університетах велося латиною, тому студент міг почати своє навчання в одному університеті, а закінчити його в іншому місті чи в іншій країні. Аби підтримати один одного, студенти різних країн об'єднувалися в земляцтва.

ІЗ ТВОРУ НЕВІДОМОГО АВТОРА ПРО НАВЧАННЯ В ПАРИЖІ НА ПОЧАТКУ XIII ст.

Майже всі паризькі школярі [студенти] займалися виключно тільки тим, щоб учитися й досліджувати щось нове.

Одні навчалися виключно для того, щоб знати, але це тільки цікавість, інші — аби прославитись, але це марнославність; нарешті, дехто вчився, щоб діставати пізніше вигоду, але це користолюбність. Дуже небагато хто з них навчався, щоб здобувати науку або навчати інших.

GAUDEAMUS⁷ (ВЕСЕЛІМОСЯ!) Carmen scholasticum (Школярський гімн) (Уривок)

Хай живуть нам виші всі,
Вся наша еліта:
Професори і доценти,
Аспіранти і студенти, —
«Многая їм літа!»

Хай живе республіка
І той, хто керує;
Хай живе наша спільнота
І благодійників щедрота,
Що про всіх нас дбає.

Всякий смуток геть від нас,
Песимізму досить;
Всякий біс нехай сконає,
Що студентам не сприяє,
На глум їх підносить.

Переспів М. Білика

⁷ Гаудеамус (від латинського — «веселімося») — середньовічна студентська пісня, студентський гімн.

Одним із найвідоміших докторів середньовічних університетів був П'єр Абеляр (1079–1142). Лекції Абеляра користувалися неабиякою популярністю. Послухати їх та поспілкуватися з викладачем прагнули студенти з різних університетів Європи. Доводячи, що людина має мислити та прагнути до нових знань, він пропонував учням не боятися захищати власну точку зору. Проте для багатьох сучасників Абеляр був цікавим через палке кохання до своєї учениці Елоїзи, яке він описав у книзі «Історія моїх поневірянь».

- 1) Уявіть собі диспут у середньовічному університеті. Напишіть короткий твір про цю подію, обравши для теми диспуту одну з відомих вам подій Середньовіччя.
- 2) Порівняйте шкільну і вищу освіти Середньовіччя та сучасності. Що між ними спільного, а чим вони різняться?

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Сорбонна

Один із найстаріших і найвідоміших університетів Європи та світу, розташований у столиці Франції — Парижі, називається Сорбонна. А чому власне Сорбонна, а не традиційно — Паризький університет?

На початку XIII ст. в Парижі вже існував університет, у якому викладали відомі на той час учені. Багато юнаків із різних країн Європи, різних національностей і станів, навчалися тут. Нелегко їм жилося в новому місті, адже ніяких стипендій у той час не було. У середині XIII ст. Робер де Сорбон, духівник короля Людовика IX Святого, заснував при університеті колегію для дітей із бідних сімей. У ньому навчалися та жили і студенти, і викладачі. Поступово довкола колегії об'єдналися різні навчальні заклади, а назва Сорбонна поширилася на весь університет.

Зображення Сорбонни на середньовічній мініатюрі

§ 23. Раннє Відродження і гуманізм

1. ПРИЧИНИ ПОЯВИ РАНЬОГО ВІДРОДЖЕННЯ І ГУМАНІЗМУ

Використовуючи текст і схеми, назвіть основні чинники, що сприяли появі Відродження, і поясніть на прикладах кожний із них.

Протягом майже всього Середньовіччя панувало уявлення про людину як пасивного виконавця Божої волі. Однак у XIV ст. такі погляди вже суперечили швидкому розвитку середньовічного суспільства. У пошуках нових ідей мислителі насамперед звернулися до *античності*.

Античність (від латинського — «давній») — цивілізація Давньої Греції та Давнього Риму.

Захопившись творами Стародавніх Греції та Риму, вчені розшукували в монастирських бібліотеках праці стародавніх авторів, переписували й вивчали їх, розкопували античні статуї, відновлювали античні традиції. В античних творах вони побачили розвинуту, сильну людину, здатну змінювати світ на краще. Ці ідеї, суголосні часу, були відроджені й поширені. Водночас досліджувалася й духовна спадщина інших народів.

На цьому підґрунті в XIV ст. у містах Північної та Центральної Італії починається період, названий **Відродженням**, або французькою — **Ренесансом**.

Відродження — епоха в історії Європи (XIV–XVI ст.), для якої характерні інтерес до людини та її внутрішнього світу, повернення до античних цінностей, світський (нецерковний) зміст культури. Період XIV–XV ст. називають *Раннім Відродженням*.

Батьківщиною Відродження стала Італія — спадкоємиця античної культури.

Причини зародження Ренесансу

- Наявність античної спадщини
- Зростання, могутність і самостійність італійських міст
- Поява меценатів, городян, зацікавлених у розвитку культури

Раннє Відродження в Італії

Ідеї:
гуманізм,
індивідуальність,
особистість

Образотворче мистецтво:
Боттічеллі,
Джотто,
Мазаччо

Скульптура, архітектура:
Донателло

Література:
Данте —
провісник
Відродження,
Петрарка,
Боккаччо

Учені, художники, мислителі Раннього Відродження сформулювали у своїх творах новий погляд на людину, закликали шанувати розум, намагалися довести, що людина здатна вдосконалювати світ, у якому живе. Таких митців сучасники назвали гуманістами, а їх ідеї — гуманізмом.

Гуманізм (від латинського — «людяний, людський») — течія в західноєвропейській культурі, яка визнає людину вищою цінністю, проголошує повагу до її природних прав.

Цікаво, що саме в той час і з'явилося поняття *Середньовіччя* та сформувалося уявлення про цей період як час занепаду між античністю й Відродженням.

2. ОСНОВНІ ІДЕЇ РАНЬОГО ВІДРОДЖЕННЯ ТА ГУМАНІЗМУ

Який зв'язок існує між поняттями Відродження і гуманізм?

Італійське Відродження подарувало світу видатних митців і вплинуло на інші європейські країни. Діячі Відродження визначили основні ідеї гуманізму.

Ставлення гуманістів до людини

- Людина — найвища цінність, найкраще і головне творіння Бога.
- Ідеал гуманістів — «універсальна людина» — всебічно розвинена особистість, яка досягла досконалості в різних сферах науки, у літературі, філософії, мистецтві.
- Право кожної людини на індивідуальний, вільний розвиток, чуттєві радощі, звичайні земні потреби.
- Повага до людської гідності.

Важливо зрозуміти, що діячі Відродження не ставили під сумнів християнську віру, проте влада церкви, яка раніше охоплювала всі сфери життя людини, поступово звужувалася до вирішення здебільшого релігійних питань. На зміну релігійному ідеалу *аскета*⁸ приходять новий герой — енергійна, самостійна, освічена людина.

У цей період поступово руйнувалася така риса життя середньовічної людини, як корпоративність, тобто жорстке усвідомлення себе тільки частиною певного колективу, наприклад, селянської громади, цеху,

⁸ *Аскет* — у давнину християнський подвижник, який виснажував себе постом, пустельник, у переносному сенсі — людина, яка вкрай обмежує свої життєві потреби, веде суворе життя.

рицарського ордену, університету або купецької гільдії. Твори гуманістів допомагали людині відчутти себе самоцінною, неповторною індивідуальністю. Недарма саме в цей період з'явився трактат відомого гуманіста Італії Джованні Піко делла Мірандоли «Промова про гідність людини».

Зіставте уривки із творів папи Інокентія III та італійського гуманіста Джованні Піко делла Мірандоли. Як вони ілюструють різницю релігійного та гуманістичного світоглядів?

ІЗ ТВОРУ ПАПИ ІНОКЕНТІЯ III «ПРО ЗНЕВАГУ ДО СВІТУ»

Усі шляхи людини сповнені праці та скорботи, і навіть не відпочиває розум її... Навряд чи є що-небудь, що людина зрозуміла б повністю, що вона досягнула б ясно. Хіба тільки те знають цілком, що нічого не знають зовсім.

Папа Інокентій III
(середньовічне зображення)

ІЗ ТВОРУ ДЖОВАННІ ПІКО ДЕЛЛА МІРАНДОЛИ «ПРОМОВА ПРО ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ»

О дивне і піднесене призначення людини, якій дано досягнути того, що вона прагне, чого вона бажає. Бог створив людину, щоб вона пізнавала закони Всесвіту, любила красу, захоплювалася її величчю... Людина може зростати та удосконалюватися за власною волею. У ній є початки найрізноманітнішого життя.

Джованні Піко
делла Мірандола
(середньовічна
мініатюра)

3. ДАНТЕ АЛІГ'ЕРІ Й ФРАНЧЕСКО ПЕТРАРКА

Чому твори Данте і Петрарки називають гуманістичними?

Письменники-гуманісти не тільки копіювали античні зразки, а й самі створювали прекрасні твори, що стали безсмертними.

Данте Аліг'єрі (1265–1321) — видатний італійський поет і мислитель, один із творців літературної італійської мови. Його основний твір — «Божественну комедію» — вважають провісником Відродження.

Предки Данте брали участь у заснуванні Флоренції та Хрестових походів, батько був впливовим політиком, тож не дивно, що й Данте брав участь в управлінні рідним містом. Він став першим серед мислителів, хто виступив за незалежність королівської влади від папства. Але в історії він назавжди залишиться автором «Божественної комедії».

Власне, Данте назвав свою поему просто «Комедією». За тогочасною традицією, це були твори із сумним початком і щасливим фіналом. «Божественною» цей твір назвав пізніше італійський письменник-гуманіст *Джованні Боккаччо*, підкресливши таким чином її велич, досконалість і значення. У трьох частинах («Пекло», «Чистилище», «Рай») Данте описує свою мандрівку до Бога. Цей твір є енциклопедією знань щодо епохи Середньовіччя. Головна ідея автора: розум і знання можуть допомогти людині пізнати свої гріхи, а любов дає можливість пізнати вищу істину. Вона відображена в останніх рядках поеми:

Були ж у мене крила надто кволі;
Але яскравість саява тут прийшла,
І міць зростала розуму і волі.
Уяву сила зрадила була,
Та, мов колеса, ясні і веселі,
Жадобу й волю долі повела
Любов, що водить Сонце й зорні стелі⁹.

Як у скульптурі й живописі втілено ставлення нащадків до поета?

Доменіко ді Мікеліно.
Данте з «Божественною
комедією»
(фрагмент фрески, 1465)

⁹ Текст цитується в перекладі Є. Дроб'язка.

1. Лука Сігнореллі. Портрет Данте (XIV ст.)
2. Сандро Боттічеллі. Портрет Данте (1478 р.)
3. Пам'ятник Данте у Флоренції (1865 р.)
4. Ежен Делакруа. Ладья Данте (1822 р.)
5. Сальвадор Далі. Данте (1956 р.)

Франческо Петрарка (1304–1374) — великий італійський поет доби Відродження, учений, філософ та історик. Саме його вважають першим гуманістом, оскільки він наважився протиставити богослов'ю знання про людину. Петрарка уславився збіркою ліричних віршів-сонетів «Книга пісень», зверненими до своєї коханої Лаури. Як і Данте, Петрарка не називав земну любов гріхом, а вважав її Божим дарунком.

У своїй творчості Франческо Петрарка поєднав теми античності й Середньовіччя. Закоханий в античну культуру, він розшукував і відроджував твори давніх митців, наслідував великого оратора Цицерона,

писав біографії відомих греків і римлян. Захоплені талантами поета, мешканці Риму поклали на голову Петрарки лавровий вінок. Так колись на Капітолійському пагорбі давні римляни увінчували своїх великих сучасників.

Яке враження справляє на вас сонет?

СОНЕТ ПЕТРАРКИ¹⁰

Де погляд ніжний, де чарівний вид;
Де постать горда, де струнка постава,
Де мова та бентежна й величава,
Що завдає негідникові стид?

Де сміх, що жалить того, хто набрид?
Де та душа, що, мов зоря яскрава,
Висока й гідна владарського права,
Небесну нам осяяла блакить?

Я вами дихаю, для вас палаю,
Я народивсь для вашого ества,
Без вас мені нема й не треба раю;
Як радість відійшла моя жива,
В словах надію я плекав безкраю,
Та вітер порозвіював слова.

Невідомий італійський
художник XVII ст.
Портрет Петрарки

1. Що таке Відродження? Який період називається раннім Відродженням?
2. Кого й чому називаємо гуманістами?
3. Які митці уславили літературу італійського Відродження?
4. Які ідеї гуманістів вам запам'яталися? Спробуйте пояснити, чому.

5. Висловте судження щодо причин і наслідків появи та розвитку гуманістичних ідей.
6. Про які зміни у світосприйнятті різних верств населення, на вашу думку, свідчать шедеври раннього Відродження?

Ознайомтеся з уривком до одного з творів Дж. П. делла Мірандоли: «Шановні отці! Я прочитав у творах арабів, що коли Абдаллу Сарацина запитали, що йому здається найдивовижнішим у світі, він відповів, що немає нічого кращого за людину». Поміркуйте, як це співвідноситься з ідеями гуманістів.

¹⁰ Текст наводиться в перекладі Д. Павличка.

§ 24. Архітектура і мистецтво

1. ЯКЕ МІСЦЕ ПОСІДАЛИ ХРАМИ В ЖИТТІ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЛЮДЕЙ

Ознайомтеся з наведеними нижче положеннями. Оберіть одне з них і поясніть на цьому прикладі, яку роль відігравали храми в житті людини Середньовіччя.

1) Храм для середньовічної людини — це місце богослужіння, відправлення обрядів і покаяння, церковних свят і процесій.

2) У храмах палко молилися, зокрема: феодала — за військові успіхи, селяни — за гарний урожай, ремісники просили удачі у виробництві, а купці сподівалися на безпечну і вдалу торгову подорож. І всі разом ставили Святим свічки, сподіваючись на їхній захист.

3) Церковний дзвін сповіщав про час праці та відпочинку, їжі й сну. У Середньовіччя навіть виникли такі вислови: «дзвони жнив», «дзвони збору врожаю».

4) Спорудження храму ставало всенародною справою. Храми були місцем зібрань й укладення договорів, фортецями та притулком для переслідуваних, тут відбувались яскраві театралізовані релігійні вистави — містерії.

Жан Фуке.
Будівництво храму
(XV ст.)

2. РОМАНСЬКА АРХІТЕКТУРА

Прочитайте уривки з роману Віктора Гюго «Собор Паризької Богоматері», де подано опис архітектурних стилів Середньовіччя. Визначте особливості романської архітектури. За допомогою словника поясніть слова в тексті «базиліка», «вітраж», «розети», «барельєфи», «шпиль» та знайдіть ці деталі в зображеннях на ілюстраціях (с. 165). Висловіть власні враження від наведених пам'яток.

У X ст. в середньовічній архітектурі поширюється єдиний загальноєвропейський стиль — **романський**. Назва стилю походить від слова «Roma» — Рим, і пояснюється тим, що в середньовічному будівництві використовували архітектурні традиції давніх римлян.

Романський стиль — перший загальноєвропейський стиль в архітектурі (X–XII (XIII) ст.), для якого характерні масивні споруди-фортеці.

ПРО РОМАНСЬКУ АРХІТЕКТУРУ

З роману Віктора Гюго «Собор Паризької Богоматері»

Більшість романських храмів будувались у неспокійний час загарбницьких і громадянських війн. Якщо була потреба, храми ставали фортецею для захисту від ворогів.

У романському стилі, що є найстародавнішим і найглибшим, у середньовічній Європі переважає напівкругле склепіння, підтримуване грецькою колоною.

Хай яким би різьбленням та скульптурою була прикрашена оболонка собору, завжди під нею знаходиш римську базиліку. На цій незмінній основі кількість дзвіниць, шпилів змінюється безліч разів, відповідно до фантазії століття, народу, мистецтва.

Статуї, вітражі, розети, арабески, різьблені прикраси, барельєфи... Звідси дивовижна зовнішня різноманітність цих будов...

Стародавня сім'я похмурих, таємничих, приземкуватих храмів, наче придавлених круглим і широким склепінням, була пройнята військовим духом: могутні у своїй суворості й масивності стіни з вузькими вікнами, величезні вежі. Головні елементи будівлі — міцні круглі арки, важкі колони та стовпи, що підтримують дах.

Словник архітектурних термінів

Базиліка — громадська споруда в Давньому Римі — прямокутна будівля, поділена колонами або стовпами зазвичай на три (інколи на п'ять) поздовжні частини — нефи, орієнтовані із заходу на схід.

Барельєф — скульптурна прикраса на плоских поверхнях.

Вітраж — твір образотворчого або декоративного мистецтва з різнокольорового скла та інших матеріалів, що пропускають світло.

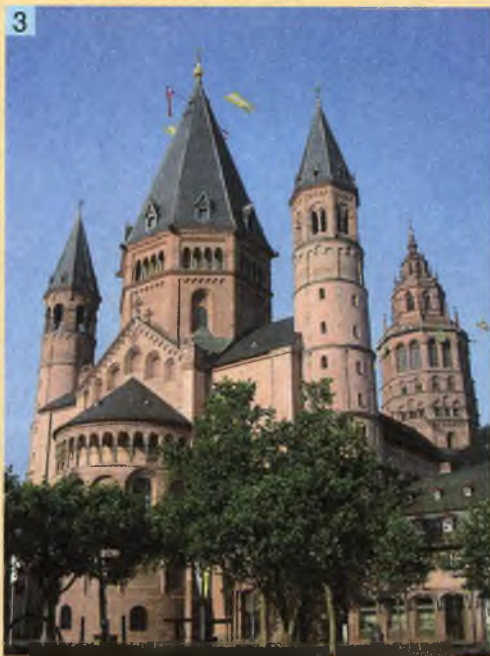
Карніз — виступ, що завершує горішню частину стіни або міститься над вікнами, дверима.

Портал — архітектурно оформлений вхід до будинку.

Розета — у мистецтві й архітектурі — прикраса круглої форми у вигляді квітки, яка розпустилась.

Фасад — зовнішній вигляд певного боку або частини споруди.

Шпиль — вертикальне й гостроконечне завершення будівель у вигляді сильно витягнутого конуса.

1. Церква Сан Лоренцо
(Мантуя, Італія)
2. Реконструкція романської каплиці
(музей мистецтва Метрополітен
у Нью-Йорку)
3. Кафедральний собор
(Майнц, Німеччина)
4. Розета церкви Сан П'єтро в Тусканії
(будівництво розпочато в кінці XI ст.)
5. Собор Санта Марія Маджоре
в Тусканії (Італія, IX ст.)

3. ГОТИЧНІ СОБОРИ

На основі тексту, ілюстрацій і словника опишіть особливості готичного собору. Висловіть власні враження від наведених пам'яток.

У XII–XV ст. зростання міст, технічний прогрес зумовили виникнення нового стилю архітектури — **готичного**. Термін «*готика*» (від назви одного з *германських племен — готи*) ввели митці в епоху Відродження, виражаючи своє ставлення до варварської, як тоді вважали, архітектури Середньовіччя.

Готичний стиль — художній стиль (XII–XV (XVI) ст.), поширений у Західній і Центральній Європі, для архітектури якого властиві великі споруди зі стрілчастими склепіннями та значною кількістю кам'яного різьблення та скульптурних прикрас.

ПРО ГОТИЧНУ АРХІТЕКТУРУ

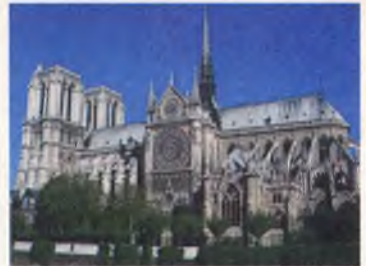
З роману Віктора Гюго «Собор Паризької Богоматері»

Собор Паризької Богоматері

Насамперед перед нами постають три стрілчастих портали, а над ними — ажурний карниз, неначе оздоблений мереживом із двадцяти восьми ніш із статуями королів, величезне центральне вікно-розетка між двома боковими вікнами і високий ряд арок.

...Стрілчасте склепіння, принесене з Хрестових походів... неподільно пануючи відтоді, визначило стиль побудови Собору.

Те, що ми тут казали про фасад, слід сказати й про весь храм, а сказане про кафедральний собор Парижа стосується всіх християнських храмів Середньовіччя. Усе в цьому мистецтві логічне й пропорційне.

Палац правосуддя

Над головами подвійне стрілчасте склепіння, прикрашене дерев'яними скульптурами, із золотими геральдичними ліліями на блакитному тлі; під ногами — мармурова підлога з білих та чорних плиток. За кілька кроків... уздовж залу сім колон підтримують подвійні склепіння.

У високих стрілчастих вікнах — тисячобарвні вітражі, і все це — склепіння, колони, стіни, обрамлення вікон, панелі, двері, статуї — зверху донизу розкішно розквітчано блакиттю та золотом.

Істинним шедевром є, зокрема, невелика ажурна розета над порталом, філігранна й вишукана, мовби зірка з мережива.

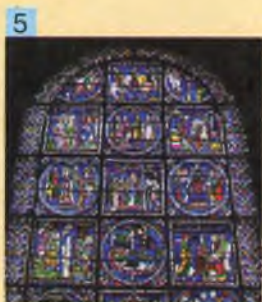
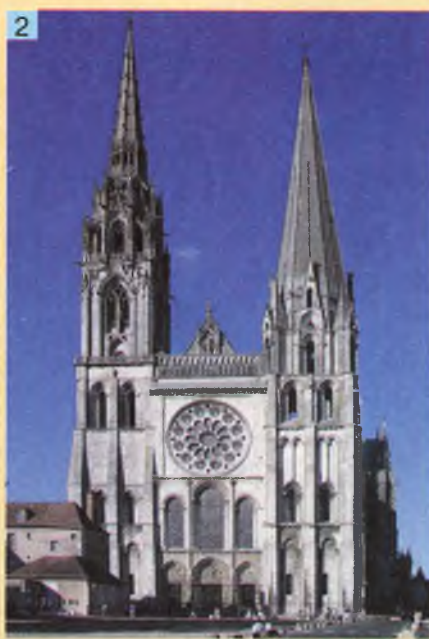
Прикраси соборів — рельєфи, скульптури, фрески, вітражі — справжня енциклопедія середньовічного світогляду й середньовічного життя. Наприклад, Шартрський собор прикрашають 9 тисяч скульптур. Тут переплітаються біблійні сюжети, античні образи, побутові сцени, язичницькі мотиви, фантастичні фігури.

Для готичної архітектури було характерним:

- грандіозна висота;
- великі стрілчасті вікна;
- «кам'яне мереживо» — велика кількість скульптур, що оздоблюють споруду.

На основі тексту та ілюстрацій порівняйте романський і готичний собори.

1. Кельнський собор (Німеччина)
2. Шартрський собор (Франція)
3. Усміхнений ангел (Реймський собор)
4. Химери Собору Паризької Богоматері
5. Фрагмент вітражу (Шартрський собор)

4. МИТЦІ РАННЬОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Складіть каталог (список) ілюстрацій, уміщених у параграфі. Доберіть із тексту або складіть самі коментар до твору образотворчого мистецтва, який подобається вам найбільше, наприклад, «*Твір Донателло ... є шедевром епохи Відродження тому, що ...*».

Початок нового етапу розвитку мистецтва історики пов'язують із творчістю художників Джотто, Сандро Боттічеллі, архітектора Філіппо Брунеллескі та скульптора Донателло. Усі вони творили у Флоренції. Тому саме це італійське місто часто називають батьківщиною Відродження.

Провісником Відродження в образотворчому мистецтві був художник *Джотто*. На його фресках фігури біблійних персонажів охоплені живими людськими почуттями та пристрастями. До речі, цей митець був другом Данте, і той навіть зобразив його в «Божественній комедії».

Філіппо Брунеллескі — перший архітектор епохи Відродження. Йому вдалося зробити те, що виявилось не під силу багатьом іншим майстрам — він перекрив величезним, понад сорок метрів у діаметрі, куполом флорентійський собор Святої Марії. Цей собор і досі вражає своєю красою та величчю.

Філіппо Брунеллескі. Купол собора Святої Марії дель Фьоре у Флоренції (XIV ст.)

Донателло (1386–1466) став першим скульптором від часів античності, якому вдалося відтворити красу оголеного людського тіла. Такою є скульптура біблійного героя Давида, що переміг страшного велетня Голіафа. Ця скульптура стала першою, яку можна було оглядати з усіх боків, а не у стіні, як було прийнято раніше. Бронзовий Давид, більш ніж півтора метра заввишки, став своєрідним символом Флоренції в боротьбі за свободу. Майстер зміг дуже жваво зобразити гнучке красиве тіло юнака, який стоїть у розслабленій позі з мечем у руках, наступивши ногою на відрубану голову Голіафа.

Джотто ді Бондоне. Втеча до Єгипту
(1266–1267 рр.)

Донателло. Статуя Давида
(близько 1440 р.)

Навіть для мистецтва епохи Відродження незвичайним є живопис **Сандро Боттічеллі**¹¹ (1455–1510). Історики й до сьогодні сперечаються з приводу прізвиська Боттічеллі («Бочонок»), яке, вірогідно, дісталось йому від старшого брата. Він створював портрети сучасників, за наказом папи римського розписував стіни Сикстинської капели¹². Одна з найвідоміших картин Боттічеллі — «Поклоніння волхвів», на думку істориків, зображає родину правителів Флоренції — Медичі, які були покровителями Боттічеллі.

Сандро Боттічеллі.
Поклоніння волхвів (1475 р.)

¹¹ Справжнє ім'я — Алесандроді Маріаноді Ванні Філіпепі.

¹² Сикстинська капела — храм, створений за наказом папи Сикста IV, звідси й назва.

Серед найкращих картин Боттічеллі — «Весна». Попри античний міфічний сюжет, пов'язаний із Венерою, картина відтворює земну красу, освячену любов'ю.

Сандро Боттічеллі. Весна (1481–1482 рр.)

Знайдіть визначення для кожного із наведених нижче термінів. Наведіть конкретні приклади з матеріалу уроку, що ілюструють ці терміни.

Терміни: Стиль. Базилика. Романський стиль. Готичний стиль. Вітраж.

Визначення:

- А** антична та середньовічна будівля, що має форму витягнутого прямокутника, поділеного всередині двома повздовжніми рядами колон;
  - Б** художній стиль Середньовіччя, що характеризувався легкими, гостроверхими будівлями, стрімко спрямованими вгору, та численним оздобленням скульптурами, склом і витонченим різьбленням з каменю;
  - В** перший загальноєвропейський стиль (X–XIII ст.), для якого характерні масивні будівлі з великими опорами та маленькими вікнами;
  - Г** малюнок на склі або візерунок із кольорового скла у вікнах, дверях тощо;
  - Д** спільні риси, характерні для низки творів мистецтва чи літератури.
- Заповніть у зошиті таблицю «Діячі літератури і мистецтва раннього Відродження».

Діяч. Сфера творчості	Найвідоміші твори	Особливості його творчості
-----------------------	-------------------	----------------------------

Україна —
це Європа

Церква Св. Пантелеймона
(Івано-Франківщина)

Перші два загальноєвропейські архітектурні стилі — романський і готичний — прийшли в Україну з Польщі, Угорщини та Чехії. На думку дослідників, низка українських храмів зберігає лише елементи цих стилів. Риси романського стилю в поєднанні зі староукраїнською архітектурою можна побачити в церкві Св. Пантелеймона (XII ст.) в Галичі, Успенському соборі Єлецького монастиря Чернігова та ін.

Елементи готичного стилю збереглися у Луцькому замку, Львівському кафедральному костелі, церкві Святої Єлизавети в Хусті та храмі Вознесіння у Виноградіві на Закарпатті, у готичних соборах міста Городок, що на Львівщині, та інших. Дерев'яні церкви періоду готики й нині запрошують мирян.

Готуємося до уроку узагальнення та тематичного оцінювання

Перевірте свої знання з розділу

«МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ»

- Пригадайте хронологічні межі поширення романського та готичного стилів, раннього Відродження, дати винайдення книгодрукування, церковного розколу.
- Визначте основні напрями діяльності Р. Бекона, Й. Гутенберга, П. Абеляра, Данте, Ф. Петрарки, С. Боттічеллі, Донателло, їхній внесок у світову культуру.
- Охарактеризуйте матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя, використовуючи поняття: «вітраж», «фреска», «університет», «єретик», «інквізиція», «Альбігойські війни», «Відродження», «гуманізм», «романський стиль», «готичний стиль».
- Розкажіть про вплив церкви на середньовічне суспільство.
- Опишіть навчання в середньовічних школах та університетах.
- Уявіть себе журналістом, який представляє публіці шедеври виставки «Романський і готичний храми». Спираючись на ілюстративний матеріал, уміщений на сторінках підручника, напишіть репортаж із цієї виставки. Не забудьте описати ваші враження та почуття.

Розділ V

Країни Центральної та Східної Європи

Людині життя дано на те,
щоб вона йому служила, а не воно їй.
*Ян Гус (1369–1415), чеський релігійний
мислитель, філософ, реформатор*

Дорогий християнине,
тримайся правди, відстоюй правду, говори
правду, захищай правду до самої смерті!
*Кирило (бл. 827–869) і Мефодій (бл. 815–885),
слов'янські просвітителі та провідники
християнства, творці слов'янської азбуки*

СВЯТЫЙ ПИСМА
ЖАГІМІ ТВОЮ
ПРЖАЩЕ ТВОЮ ЦЬ НАЖЕ
ОУГОТОВІІ НАЖИВІІ КТОУ

§ 25. Держави Центральної та Східної Європи в X–XV ст.

1. ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО. КАЗИМИР III

Установіть, за які справи Казимир III отримав прозвання «Великий» і «Король холопів». На основі карти «Священна Римська імперія, Польща, Угорщина» (с. 126), визначте, як географічне положення Польщі впливало на її розвиток, назвіть українські міста, приєднані до цієї держави.

У X ст. постала нова європейська держава — Польща. У XIII ст. країна переживала важкі часи. Німецький (Тевтонський) орден відрізав Польщу від Балтійського моря, а її землями пройшла монгольська навала. Наприкінці XIII–XIV ст. розпочався складний процес об'єднання країни. Проти нього виступали магнати, які не потребували сильної влади короля, й міста, багато з яких входили до Ганзейського союзу та були більше зацікавлені в торгівлі з іншими державами, ніж усередині країни.

Лише за Казимира III (1333–1370) відбулося піднесення Польщі. Молодий король зрозумів, що він не зможе воювати з усіма ворогами, тому обрав політику компромісів із сусідніми державами й підписав з Угорщиною, Чехією, Тевтонським орденом мирні договори. Втрату деяких польських земель він компенсував українськими землями, приєднавши Галичину, Белжщину і Холмщину.

Казимир увів єдині закони та єдину монету. Об'єднуючи окремі князівства та називаючи їх воєводствами, він не став докорінно міняти в них порядки й залишив місцеве самоуправління. Водночас король жорстоко розправлявся із свавільними панами, незалежно від звань і чинів.

Казимир III зменшив податки й роздавав селянам вільні землі, за що отримав прізвисько «Король холопів». Він дозволив оселитися на землях Польщі німцям, вірменам, євреям і татарам, що сприяло піднесенню господарства. Недаремно Казимир — єдиний із польських королів, якого називали Великим.

Ян Матейко. Казимир III

Поступово в Польщі склалася станова монархія. Представницьким органом держави став **сейм**.

Сейм — станово-представницький орган Польщі, до складу якого входили магнати, вище духовенство, шляхта та представники міст.

Із XIV ст. історична доля Польщі була тісно пов'язана з Литвою, у 1385 р. було підписано угоду про союз Польщі та Литви — Кревську унію. Одружившись із польською королевою Ядвігою, литовський князь Ягайло став польським королем і литовським князем і водночас — засновником польської династії Ягеллонів (Ягайло польською звучить як «Ягелло»).

1410 р., біля селища Грюнвальд, польсько-литовське військо, очолюване Ягайлом і великим князем литовським Вітовтом, здобуло перемогу над Тевтонським орденом. У боротьбі проти хрестоносців брали участь українські, білоруські, руські, чеські полки й татарська кіннота. Поразка Тевтонського ордену зупинила німецький наступ на Схід і сприяла піднесенню Польщі та Литви.

Які події увічнюють пам'ятники? Як у Польщі зберігають пам'ять про середньовічну історію?

Пам'ятник
Ягайлу і Ядвізі у Кракові

Пам'ятник
Грюнвальдській битві у Кракові

2. УГОРЩИНА. ІШТВАН I

Покажіть на карті (с. 126) територію Угорщини. Випишіть із тексту 2–3 події з історії середньовічної Угорщини, які ви вважаєте найважливішими для цієї країни. Обговоріть свою думку з однокласниками.

Самоназва угорців — *мадяри*. Спочатку вони мешкали в передгір'ї Південного Уралу¹, а наприкінці IX ст. рушили на захід і завоювали дунайську рівнину, заселену слов'янами. Водночас вони спустошували безперервними набігами Німеччину, Північну Італію, Східну Францію. І тільки після вже відомої вам поразки від німецького імператора Оттона I в середині X ст. угорські набіги припинилися.

Засновником угорської держави (близько 1000 р.) став один із князів — **Іштван I Святий** (1000–1038), який об'єднав угорські племена. Іштван, син першого християнського правителя угорців, спочатку мав язичницьке ім'я Вайк, тобто «герой». Після коронації Іштван здійснив християнізацію країни, підкорив угорському впливу весь Карпатський регіон, закріпивши приєднання нових територій відповідними угодами з Ярославом Мудрим і королем Польщі Болеславом I Хоробрим. Після смерті він був канонізований католицькою церквою.

Що король вважав найважливішим для майбутнього державного діяча? Чи перегукується це з уже відомими вам настановами дітям інших правителів? Яких саме?

З НАСТАНОВИ ІШТВАНА I СИНУ ІМРЕ

Підтримуй християнську віру.

Про повагу до знатних людей королівства. Вірність, сила, старанність, відвага знатних і найкращих людей, воїнів... охороняє королівство, долає ворогів, примножує твою владу...

Володарюй без гніву, гордині, ненависті, милосердно.

Якщо бажаєш честі своєму королівству, люби справедливий суд.

Невідомий
художник XIX ст.
Іштван I Святий

Пам'ятник
королю Іштвану
в Будапешті

¹ Урал — гори, які є природним кордоном між Європою й Азією.

Значного розквіту Угорська держава досягла у другій половині XV ст. за короля *Матіаша Корвіна*, який створив постійну найману армію та зміцнив судово-адміністративний апарат у центрі й на місцях, був покровителем науки та мистецтв. Однак успіхи правителів Середньовіччя були нестійкими. Уже в XVI ст. на Угорщину напали турецькі завойовники, які надовго позбавили її незалежності.

3. ЧЕХІЯ. ЯН ГУС

Опишіть за картою (с. 126) місцезнаходження Чехії. Складіть розгорнутий план розповіді про гуситські війни та обговоріть його з однокласниками.

Невідомий
художник XVI ст.
Ян Гус

У X ст. утворилося Чеське князівство, яке з часом увійшло до складу Священної Римської імперії. І хоча в XIV ст. воно пережило період економічного піднесення, у чеському суспільстві було багато незадоволених. Безземельні рицарі не бажали терпіти утиски великих феодалів, селяни чинили опір феодалському гнобленню, городяни-чехи виступали проти засилля німців, які часто перебирали на себе управління цехами, торгівлею й міським самоврядуванням. Усі верстви населення були невдоволені свавіллям католицької церкви, вимагаючи від неї повернення до ідеалів бідної та справедливої церкви періоду раннього християнства.

Очолив протестний рух великий чеський мислитель і проповідник, професор університету **Ян Гус** (1369 (1371)–1415).

Він проповідував чеською мовою і пристрасно критикував продаж індульгенцій. Ян Гус проголошував рівність у таїнстві причастя, закликаючи духовенство причащати вином із чаші та хлібом не тільки священників, а й усіх віруючих. Тому послідовників Яна Гуса — **гуситів** — називали також *чашниками*.

Гусіти — послідовники Яна Гуса, виступали за повернення до ідеалів бідної та справедливої церкви періоду раннього християнства, за богослужіння чеською мовою.

Католицька церква звинуватила Яна Гуса в ересі й викликала навіть його на церковний собор у німецькому місті Констанці. Імператор Сигізмунд видав йому охоронну грамоту. І хоча багато людей попереджали про небезпеку, Ян Гус вирішив їхати до Констанца й відстоювати там свої переконання.

Чому церква критикувала Яна Гуса? У чому виявилася сила його переконань і героїзм?

ІЗ ВИСЛОВЛЮВАНЬ І ПРОПОВІДЕЙ ЯНА ГУСА

Звернення до народу під час Констанцького собору

- Я казав і казатиму, що чехи в королівстві Чеському за законом... і за вимогою природи повинні бути першими в посадах, так само, як французи у Франції і німці у своїх землях...
- Клір [духовенство] псує народ своїм безчестям, пов'язаним із багатством. Тож потрібно забрати в нього багатство! Послідовники Христа повинні бути бідні, як апостоли.
- Ці єпископи вмовляють мене всенародно відректися — ні! Не можу зрадити своїй совісті й посоромити віру Христову. Як посмію подивитися в очі народу, якщо з моєї вини похитнуться вікові його переконання?

Але на соборі, всупереч обіцянці імператора, Гуса закували в кайдани й півроку тримали у в'язниці. Незважаючи на погрози, він не відмовився від своїх поглядів, й у 1415 р. його було спалено. Страта Яна Гуса обурила все чеське суспільство. Незабаром його проголосили національним чеським святим.

Які епізоди з життя Яна Гуса зафіксували митці? Поясніть, як напис на пам'ятнику — «Любіть людей» — розкриває філософію життя Яна Гуса.

1. Вацлав Брожік, чеський художник ХІХ ст.
На Констанцькому соборі

2. Пам'ятник Яну Гусу в Празі,
установлений до його 500-річчя

3. Спалення Яна Гуса
(малюнок із середньовічної хроніки)

1419 р. вся Чехія повстала. Почався нелегкий період гуситських війн.

Гуситські війни (1419–1434) — боротьба чеського народу проти засилля католицької церкви та німецького панування.

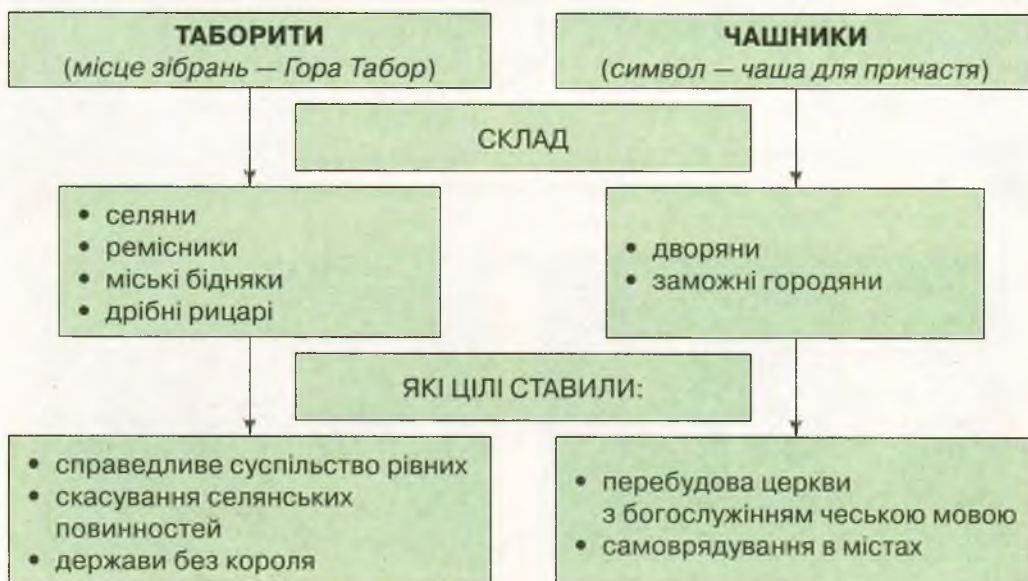
Ознайомтеся з документом та схемою. З якими словами зверталися гусити до співвітчизників? Порівняйте чашників і таборитів.

ІЗ ГУСИТСЬКОГО МАНІФЕСТУ

Дорогі брати, віддані своїй країні! Ми звертаємося до вас, які завжди палко любили свою рідну мову і готові були оберігати її... Усі, хто любить свою батьківщину, піднімайтеся разом з нами!

Прага. Квітень 1420 р.

Повсталі гусити не були єдиними. Вони поділилися на *чашників* і *таборитів*.

Таборити створили військо, яке очолив рицар *Ян Жижка*. Досвідчений воїн, він об'єднав окремі загони городян, ремісників і селян у боєздатну, згуртовану й дисципліновану армію, яка успішно долала війська противника. Поранений у голову, він осліп, але продовжував командувати армією. «Очима» Яна Жижки були його помічники: вони повідомляли про розташування та рух ворожих військ. «Страшним сліпим» називали Яна Жижку вороги й боялися навіть його імені.

Перемогти гуситів власними силами німецький імператор не міг. Таборити залишалися непереможними навіть після смерті Яна Жижки від чуми. Вони здійснили кілька походів в Австрію, Угорщину та Саксонію², щоб поширити там свої ідеї. Тоді налякані імператор і папа пішли на поступки чашникам, зокрема, у вимогах щодо богослужіння.

Чашники перейшли на бік папи та імператора й у 1434 р. завдали таборитам поразки біля міста Ліпани. Розгром таборитів фактично означав кінець гуситських війн. Проте гуситські війни мали величезне значення для історичного розвитку Чехії. Вони дали могутній поштовх розвитку національної свідомості та культури Чехії. До того ж, Чехія стала єдиною країною Європи, де існувала національна, гуситська церква.

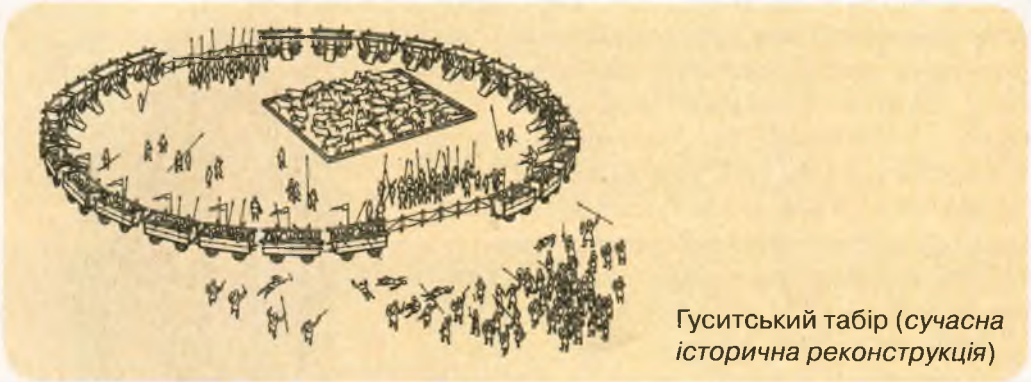
1) Як художник зобразив напруженість бою між чашниками й таборитами?

Йозеф Матхаузер. Битва під Ліпанами

² Саксонія — німецька держава на півночі від Чехії.

2) Поміркуйте, якими були переваги та недоліки гуситського табору.

Гуситський табір (сучасна історична реконструкція)

4. КУЛЬТУРА КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Визначте особливості розвитку культури Чехії, Польщі та Угорщини.

Економічний поступ Чехії, Польщі та Угорщини виявився насамперед у розвитку міст. Із кінця XIII ст. починається їх активна забудова. Збережені до наших часів церковні споруди, будівлі ратуш та університетів, приватні будинки й мости відображають розвиток архітектури, господарства, освіти країн Центральної та Східної Європи. У кожній мешкали представники різних культур, які поєднували традиції Західної та Східної Європи. Тому католицькі, православні храми й синагоги в Чехії, Польщі та Угорщині часто були розміщені по сусідству.

Епоха Середніх віків — це період становлення національних мов: чеської, польської та угорської. Водночас формувались і національні системи освіти. Разом зі школами при монастирях і храмах відкривались університети. У першій половині XIV ст. в Празі чеський імператор Священної Римської імперії Карл IV заснував перший у Центральній Європі університет, який і сьогодні носить його ім'я. Трохи пізніше, у тому ж XIV ст., відкрився з ініціативи Казимира III і перший польський університет — Ягеллонський³.

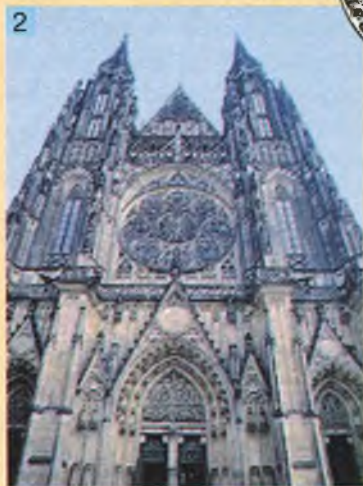
Інтерес до витоків власної історії втілювався в одній із найвідоміших легенд Середньовіччя про братів Чеха, Ляха і Руса, засновників Чехії, Польщі та Русі. За однією з версій, три брати полювали разом, проте кожен захотів іти своєю дорогою. Рус пішов на Схід, Чех — до гір Богемії, Лях — на Північ, де він побачив білого орла, який охороняв своє гніздо. Лях заснував місто Гнезно, а зображення орла вибрав для герба.

³ Ягеллонським університет названо на честь польського короля Владислава Ягелло, який разом із дружиною Ядвігою втілював у життя план Казимира.

Образотворче мистецтво, як і в країнах Західної Європи, було представлено фресками й мозаїками церков, книжковими мініатюрами. В інтер'єрах костьолів, вітварному живописі, образотворчому мистецтві та поширенні інтересу до народної творчості відчувається вплив Відродження.

Використовуючи ілюстрації, назвіть архітектурні споруди романського та готичного стилів. Як у наведених зображеннях відобразився розвиток ремесел, архітектури, мистецтва й освіти Чехії, Польщі та Угорщини?

1. Бічна вежа базиліки Св. Георгія (Прага, Чехія) 2. Собор Св. Вітта (Прага, Чехія) 3. Кафедральний собор (Пече, Угорщина) 4. Маріяцький костел (Краків, Польща) 5. Кафедральний собор у Вавелі (Краків, Польща) 6. Печатка Карлового університету (Чехія)

1. У яких століттях Чехія, Угорщина та Польща переживали період піднесення?
2. Хто здійснив християнізацію Угорщини?
3. Чому чеські війни називалися гуситськими?

4. Опишіть одну-дві пам'ятки культури, розміщених на території сучасних Польщі, Угорщини та Чехії.
5. Охарактеризуйте розвиток Польського й Угорського королівств.
6. Розкажіть про причини, хід, наслідки гуситських війн.
7. Поясніть, чому Казимира III та Іштвана I називали великими королями.

1. Поясніть, чому Ян Гус критикував католицьку церкву.
2. Підготуйте текст екскурсії (8–10 речень), присвяченої пам'яткам середньовічної культури Польщі, Чехії чи Угорщини.

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Українські герої Грюнвальдської битви

Тисячі українців (за деякими підрахунками — десятки тисяч) бились під хоругвами польських, литовських та руських (українських) шляхтичів й магнатів. Так, у складі польського війська були хоругви, сформовані на території сучасної Галичини, Поділля, Волині. З Галичини: Галицька, Перемишльська, Львівська, Холмська, 40-ва хоругва Мартина зі Славська, три подільські: Жидачівська, Теревовельська, Подільська. Як свідчить статистика, у складі війська Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського перебували земські хоругви з Києва, Кременця, Стародуба, Дорогичина. Воювали наші земляки й під іншими земськими та іменними хоругвами.

Установлювати національну приналежність учасників — справа важка й тривала, але немає сумніву, що ці полки склалися з українців. Їхня історія відображена в привілеях, грамотах, родовідних деревах. З історичних хронік відоме ім'я одного з героїв цієї битви — Іванка Сушика, якого король Владислав щедро нагородив одразу після битви.

Поштова марка із серії
«Історія війська в Україні»
(2005 р.)

Артур Орльонов. Іванко Сушик
(на білому коні) у Грюнвальдській битві

§ 26. Землі Північно-Східної Русі в XI–XV ст.

1. ВЕЛИКИЙ НОВГОРОД

Знайдіть на карті (с. 126) Новгород. Як географічне положення міста впливало на його розвиток? Доберіть щонайменше три аргументи на доказ того, що Новгород справедливо називали Великим.

Відомим політичним, економічним і культурним центром Північно-Східної Русі був Новгород. У IX–XII ст. його історична доля була міцно пов'язана з Києвом. У Новгороді княжив Рюрик, який започаткував першу київську династію Рюриковичів, тут проходив торговельний шлях «із варяг у греки», у цьому місті правили великі київські князі Володимир Великий і Ярослав Мудрий.

Новгород став центром князівства, землі якого простягалися на північ і схід від нього аж до Північного Льодовитого океану та Уралу.

Які були особливості місцевості там, де розташований Новгород? Як це відобразилося на його господарському житті?

Середньовічний Новгород
(сучасна історична реконструкція)

Місто вело жваву торгівлю. Торговельні шляхи пролягали по річці Волхов, Ладозькому озеру, а далі — по Неві, Балтійському морю до Швеції, Німеччини, Англії та інших європейських країн. На європейські ринки новгородці вивозили мед, віск, хутро, льон, коштовне й напівкоштовне каміння. Свічки, зроблені з новгородського воску, освітлювали європейські будинки та собори, а шуби й шапки, пошиті з руського хутра, зігрівали європейську знать. Додому купці поверталися зі сріблом, золотом, міддю, бронзою та зброєю.

Як і європейські, новгородські купці об'єднувалися у гільдії, статуту яких були серед перших у Північній Європі. Із XIV ст. Новгород став одним із головних партнерів Ганзи, здійснюючи її основні торгові операції на Русі.

Така активна зовнішня торгівля перетворила Новгород на важливу сполучну ланку між середньовічними Європою та Руссю.

Спираючись на репродукцію картини Аполінарія Васнецова «Новгородський торг», проведіть уявну екскурсію середньовічним Новгородом. Де він розташований? Чим торгують купці? Про що свідчить присутність на ринку міняйли, жінок, дітей, іноземних купців? Чи можна за картиною встановити обсяги торгівлі в Новгороді?

А це «круги» воску

Панівною верствою населення Новгороду були *бояри*, які володіли великими вотчинами з десятками й навіть сотнями сіл. Декого з них ще називали «золоті пояси» Новгороду. Ця верства не поповнювалася за рахунок інших верств населення — боярином потрібно було народитися.

На відміну від більшості держав Середньовіччя, Новгород був республікою.

Новгородська боярська республіка — держава в Північно-Східній Русі, вищою владою якої вважалося загальноміське **віче** — загальноміські збори всіх дорослих чоловіків. Віче розглядало питання війни та миру, обирало посадових осіб, зокрема й князя, розподіляло повинності. Влада князя була обмежена: йому заборонялося володіти землями на новгородських територіях, призначати посадових осіб, судити новгородців.

Вічовий дзвін і вічовий поміст для промовців віддавна були символами вільного Новгороду. За покликом дзвону, найчастіше до стін храму Святої Софії, сходилися на віче до 300, а згодом до 500 чоловік. Інколи віче тривало кілька днів і навіть, як записав літописець, «було віче весь тиждень». Свої думки учасники віче висловлювали вигуками: за чію пропозицію вигуки були голоснішими, те рішення й приймалося.

Для захисту своїх володінь від ворогів віче запрошувало до Новгороду князя разом із дружиною. Князь лише формально вважався головою міста, насправді ним керував обраний на вічі *посадник* із числа найзначніших боярських родин. Якщо князь порушував умови договору, новгородці йому «*клялися*» (на прощання) і «*показували дорогу*» (з міста).

Ще наприкінці XII ст. почали загрожувати Русі з півночі шведи й німці, які намагалися встановити контроль над Фінською затокою та прибалтійськими землями.

У 1240 р. біля гирла річки Неви новгородський князь Олександр Ярославович переміг шведське військо. Згодом за цей успіх Олександра назвали Невським. А в 1242 р. очолювані ним новгородці перемогли німецьких рицарів-хрестоносців.

2. МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА НА РУСЬ

Доберіть 3–4 ключових слова, що допоможуть пояснити поняття *монгольська навала*.

Батьківщиною монголів була Центральна Азія. Об'єднані на початку XIII ст. Чингісханом, кочові монгольські племена почали завоювання Північного Китаю, згодом підкорили Південний Сибір, Середню Азію та інші території. Руські дружини вперше зіткнулися з ними, прийшовши на допомогу половцям, на річці Калка в 1223 р. Проте об'єднане русько-половецьке військо зазнало нищівної поразки.

Згодом нове військо монголів на чолі з онуком Чингісхана Бату (наші предки називали його Батий) здійснило похід на Русь і зруйнувало багато міст.

Новгородський вічовий дзвін
(сторінка
із середньовічної книжки)

Монгольські воїни
(китайська мініатюра)

У пониззі Волги монголи створили свою державу, столицею якої стало місто Сарай. Попри те, що в монгольських та інших східних джерелах ця країна не має єдиної назви, в історії за нею закріпилося поняття Золота Орда. Це була потужна середньовічна держава.

На Русі, як і раніше, правили свої князі, але вони мали отримувати в Орді **ярлики**. Населення платило тяжку данину, за збиранням якої наглядати *баскаки* — ханські намісники, які проводили облік населення та збирали данину в давньоруських землях.

Ярлік — грамоти, якими монгольські хани давали право руським князям управляти своїми князівствами.

Осередком боротьби проти монголів стала Москва, заснована 1147 р. Юрієм Долгоруким, сином київського князя Володимира Мономаха. У XIV ст. центр економічного та політичного життя перемістився до Московського князівства, яке мало вигідне положення. Річкові й сухопутні шляхи, що проходили його територією, надавали Москві значення важливого торговельно-ремісничого центру. Оточене лісами, Московське князівство менше піддавалося набігам монголів. Це давало змогу московським князям збирати й накопичувати сили для подальшого об'єднання земель Північно-Східної Русі в боротьбі проти монголів.

3. ЗМІЦНЕННЯ МОСКВИ ЗА ДМИТРІЯ ДОНСЬКОГО

Розкрийте роль Дмитрія Донського в історії Північно-Східної Русі.

У середині XIV ст. до влади в Московському князівстві прийшов **Дмитрій Донський** (1359–1389). Йому було лише 9 років, коли він посів престол, тому управляти державою допомагав очільник церкви — митрополит Олексій. Щойно розпочавши самостійне правління, Дмитрій став опікуватися укріпленням столиці.

Головним ворогом Північно-Східної Русі залишалися монголи. У вересні 1380 р. руські полки переправилися через Дон, спалили за собою мости та зайняли бойові позиції на Куликовому полі. На бій проти хана Мамаєя воїнів благословив Сергій Радонезький, засновник Троїце-Сергієвої лаври.

Установіть перебіг подій за документом. Яким був результат битви? Доповніть середньовічне «Сказання» інформацією картини.

ЗІ СКАЗАННЯ ПРО МАМАЄВЕ ПОВОЇЩЕ (XVI ст.)

Князь же великий [Дмитрій] сів на коня свого і почав об'їжджати полки і кожному полку мовив: «Брати мої милі, сини руські, молоді і великі, день наближається грізний».

Прийшло ж 8 вересня, свято Святої Богородиці... І почали прапори християнські майоріти і труби численні сурмити... Полки почали сходитися... Виїхав печеніг із полку татарського, перед усіма мужністю похваляючись. Побачив його Пересвет-монах... І мовив: «Ця людина шукає собі подібну, то хочу з ним зустрітись»... І вдарилися міцно, мало що земля під ними не провалилася. І впали обидва з коней і померли...

Віктор Васнецов.
Двобій Пересвета з Челубеєм

І настала година восьма і виїхав із діброви засадний полк русичів. І повернув поганих... І побігли [вони].

4. ПІДНЕСЕННЯ МОСКВИ ЗА ІВАНА ІІІ

Працюючи в парах, установіть, якими були основні напрями діяльності Івана ІІІ.

Важливу роль у зміцненні Московської держави відіграв Великий князь Іван ІІІ (1462–1505). За описами літописців, він був високий на зріст, діяв розумно, обережно, поступово, відступаючи перед явною небезпекою. Для зміцнення своєї влади й авторитету за кордоном Іван ІІІ прийняв титул «Великого князя всієї Русі» й одружився з племінницею останнього візантійського імператора — Софією Палеолог. За його наказом герб приєднаної до Москви Твері — двоголовий орел — став гербом Московської держави.

За Івана ІІІ важливу роль відіграє боярська дума. У 1497 р. було створено єдиний для країни збірник законів, що називався «Судебник».

Боярська дума — постійний дорадчий орган при московському великому князеві, який складався з феодальної аристократії.

Судебник — збірка законів XV ст., яким було започатковано законодавче оформлення кріпацтва на всій території Московської держави.

Судебник визнавав час переходу селян від одного феодала до іншого: за тиждень до Юрієва дня (26 листопада) і тиждень після нього. Отже, руських селян, на відміну від західноєвропейських, поступово прикріплювали до землі й перетворювали на кріпаків.

Прагнучи збільшити свої території, Іван III приєднав до Москви Новгородську республіку, Новгород-Сіверський, Чернігів та інші землі.

У 1480 р. війська Івана III і хана Ахмата зустрілися на річці Угрі. Проте, залишившись без союзників, Ахмат не наважився розпочати битву й відступив. Ця подія і вважається звільненням Московської держави від монгольської залежності.

Головним підсумком правління Івана III стало об'єднання довкола Москви більшої частини земель Північно-Східної Русі.

5. КУЛЬТУРА ДЕРЖАВ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ РУСІ В ХІ–ХV ст.

Визначте, які були основні риси культури Північно-Східної Русі в ХІ–ХV ст.

Культура держав Північно-Східної Русі в ХІ–ХV ст. досягла високого рівня.

Уже за Ярослава Мудрого, у першій половині ХІ ст., у Новгороді було відкрито школу. Про поширення освіти на цих землях свідчать берестяні грамоти. Відтоді, як у середині ХХ ст. їх знайшли під час археологічних розкопок, учені прочитали й усебічно вивчили сотні таких джерел!

Дослідження показали, що читати, писати та рахувати уміли і городяни, і селяни, чоловіки й жінки. Діти також привчалися писати — для цього робилися спеціальні «абетки», вирізані на дощечках.

Важливим літературним жанром залишалися літописи. Літописці завжди відігравали важливу роль у житті суспільства. Вони засідали в боярській думі, брали участь у походах, сліdkували за будівництвом міських укріплень і храмів. Прикрашені мініатюрами літописи відтворювали найрізноманітніші сторони життя північно-Східної Русі та поєднували історію, літературу та мистецтво.

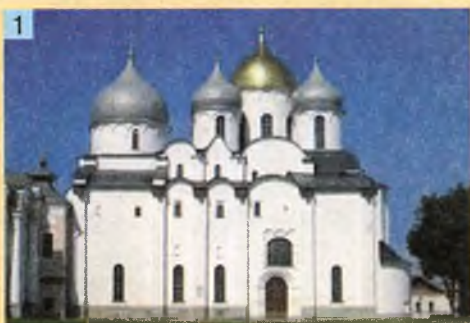
У цей час створювалися «ходіння» — описи мандрівок людей за рубіж, зокрема, твір купця *Афанасія Нікітіна* «Ходіння за три моря». У ХV ст., долаючи багато труднощів, він здійснив мандрівку Волгою до Персії,

а звідти — до Індії. Там Нікітін провів три роки, вивчив місцеві мови, побут і культуру.

Значного розвитку набувало кам'яне будівництво. У період Середньовіччя на землях Північно-Східної Русі було зведено десятки православних храмів, які й сьогодні залишаються унікальним джерелом для дослідження цієї епохи. У храмах працювали школи, творили іконописці, засновувалися бібліотеки. На Русі мистецтво зводити споруди називалося *зодчество*, а архітекторів йменували — *збдчими*.

Опишіть пам'ятки культури Московської держави та Новгороді.

1. Софійський собор у Новгороді
2. Дмитріївський собор у Володимирі
3. Фреска Феофана Грека «Христос Вседержитель»
4. Грановита палата Московського кремля

У XIV–XV ст. на Русі, як і у Візантії, створювалися фрески, ікони та книжкова мініатюра. Ікони писали на дерев'яних дошках. Фарби, розтерті на яєчному жовтку, були яскравими і стійкими. Найвидатнішими іконописцями кінця XIV — першої половини XV ст. були *Феофан Грек* й *Андрій Рубльов*.

Створена А. Рубльовим ікона «Трійця» належить до найвидатніших творів світового образотворчого мистецтва.

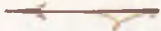
Андрій Рубльов розписує Спаський собор (мініатюра XVI ст.)

Андрій Рубльов. Трійця

1. Що таке віче?
2. Хто такий баскак і що таке ярлик?
3. Хто писав на берестяних грамотах?
4. Хто написав ікону «Трійця»?

5. Порівняйте Московське князівство з Новгородською республікою або іншою державою Середньовіччя.
6. Складіть історичний портрет Івана III.
7. Які з досягнень культури Північно-Східної Русі зацікавили вас найбільше й чому?

1. Чому Новгород називали боярською республікою?
2. Уявіть, що ви створюєте сценарій фільму «Культура та повсякденне життя населення Північно-Східної Русі XIII–XV ст.». Доберіть ілюстрації — «кадри» для нього і складіть в зошиті їхній перелік. Знайдіть у тексті підписи-пояснення.

ПІДГОТУЙТЕСЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

- 1) Пригадайте: які мови ми називаємо слов'янськими? У які групи вони об'єднуються?
- 2) За можливості використайте календар пам'ятних і знаменних дат на цей рік і назвіть свята, присвячені писемності й розвитку мов. Коли ми відзначаємо День слов'янської писемності, з якими подіями в історії нашої країни це пов'язано?

§ 27. Практичне заняття.

Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій

1. ПЕРЕДУМОВИ⁴ ВИНИКНЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

Спираючись на текст і документ, визначте головну передумову виникнення слов'янської писемності в IX ст.

Виникнення старослов'янської мови та слов'янської писемності тісно пов'язано з історичними умовами життя слов'ян у IX ст. У період становлення слов'янських держав необхідна була релігія, яка б підтримувала цей процес, забезпечувала повноправний вихід нових країн на міжнародну арену.

Великоморавський князь Ростислав, прагнучи зберегти самостійність від посягань Німеччини, направив посольство до візантійського імператора з проханням відрядити вчителів, які просвітили б слов'ян у справах віри.

ПАННОНСЬКЕ⁵ ЖИТТЄ КИРИЛА І МЕФОДІЯ ПРО ЗАПРОШЕННЯ КНЯЗЯ РОСТИСЛАВА

У 862 році до Константинополя приїхали послы від моравського князя Ростислава з таким проханням: «Ми не розуміємо ні грецьку, ні латину... У нас немає писемності, і ми не розуміємо сенсу написаного. Народ наш сповідує християнську віру, але в нас нема вчителів, які могли б навчити нас читати... пояснити нам віру нашою рідною мовою».

Українська поштова марка 2013 року, присвячена виникненню слов'янської писемності

Імператор Візантії охоче відгукнувся на прохання моравського князя. Він запропонував братам Константину (Кирилу) та Мефодію стати вчителями і проповідниками християнства в Моравії⁶.

⁴ *Передумова* — попередня умова існування, виникнення, діяння та ін.

⁵ *Паннонія* — історична область у Центральній Європі, входила до складу Австрії, Угорщини.

⁶ *Моравія* — історична область Чеської республіки, у IX–X ст. її території були частиною Великоморавської держави.

2. КИРИЛО І МЕФОДІЙ — ТЛУМАЧІ ХРИСТІЯНСЬКОГО ВЧЕННЯ

Складіть життєпис братів Кирила і Мефодія (7–8 речень). Поясніть, чому їх було оголошено християнськими святыми в обох християнських церквах.

Рідні брати Кирило і Мефодій походили з аристократичної сім'ї, що жила в місті Фессалоніки⁷ (Греція). Тут були поширені грецька та південнослов'янська мови, що дало змогу Кирилові та Мефодію знати обидві. Кирило навчався в Константинополі в імперському університеті, працював бібліотекарем у найвідомішому соборі Святої Софії, пізніше став професором філософії. За великі здібності та знання його навіть прозвали Філософом.

ІЗ КНИГИ БОЛГАРСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА СЛАВА КАРАСЛОВОА «СОЛУНСЬКІ БРАТИ»

За наказом імператора вирушив Константин із посольством до сарацинів⁸, де він мав захистити віру християнську в диспуті з відомими мусульманськими мудрецами, а також з'ясувати наміри нового халіфа щодо Візантії. Юний Константин відповів на всі прискіпливі запитання старців, прочитав арабською напам'ять вірші з Корану та ще й тлумачив старовинні арабські книги. Здивований халіф запропонував Константину залишитися в нього на службі, подарував йому красиву шкатулку з коштовностями. Проте філософ відмовив: «У мене своє небо і свій шлях». Повернувшись додому, Константин віддав шкатулку рабу — слугі в школі, аби він зміг викупитися з рабства і повернутися на батьківщину.

Попри те, що Константин узяв церковне ім'я Кирило лише перед смертю, в історію він увійшов саме під ім'ям Кирило.

Мефодій, вправний організатор, керував однією з візантійських областей.

З ЛІТОПІСУ ЖИТТЯ МЕФОДІЯ

Як дізнався імператор про його здібності, віддав йому в керування слов'янське князівство, а минуло Мефодію тоді двадцять років. Перебуваючи на цій посаді десять років, він вивчив слов'янську мову.

⁷ Фессалоніки — слов'янською Солунь; тому Кирила та Мефодія часто називали Солунськими братами.

⁸ Сарацини — у Середні віки — синонім до поняття мусульманин.

Згодом Мефодій пішов у монастир і незабаром очолив його. Пізніше там оселився й Кирило.

Саме до цих братів і звернувся візантійський імператор, аби виконати прохання моравського князя Ростислава надіслати вчителя, який може викласти християнську віру слов'янською мовою.

ІЗ ЖИТТЯ КОНСТАНТИНА-КИРИЛА

«Філософе, — звертається до Кирила цар, — личить тобі йти до справи, що ніхто зробити не може, як ти». Відповідав Філософ: «...піду з радістю, якщо у них [у Моравії] є літери для їх мови... Вчити без абетки та без книг — все одно, що писати бесіду на воді».

...І тоді склав Кирило письмена і почав писати слова Євангелія: «На початку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог».

Отже, у 863 р., з допомогою брата Мефодія й учнів, склав Кирило старослов'янську азбуку та переклав слов'янською мовою з грецької основні богослужбні книги.

Цього ж року брати прибули до Моравії. Тут Кирило і Мефодій продовжували перекладати церковні книги з грецької слов'янською мовою, навчали слов'ян читання, письму та ведення богослужіння. У Моравії брати зводили храми, відкрили школу для підготовки священиків із місцевих жителів. Складно було братам проповідувати Слово Боже слов'янською, адже в ті часи поширювати Святе Письмо дозволялося тільки єврейською, латиною та грецькою.

ІЗ КНИГИ УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО, МИТРОПОЛИТА ІВАНА ОГІЄНКА «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ»

Кирило і Мефодій реально знали кілька слов'янських народів, а тому у своїх перекладах пильнували перекладати так, щоб вони були зрозумілі для всього слов'янського світу. Слов'яни, а в тому числі й ми, були в близьких стосунках між собою, а це й робило слов'янську мову загальнозною, літературною всеслов'янською... бо в IX віці слов'янські народи ще легко розуміли один одного, хоч невеликі мовні різниці між ними й були.

Брати пробули в Моравії більше трьох років, а потім вирушили з учнями в Рим до папи римського, де Константин важко захворів і, перед смертю прийнявши нове чернече ім'я Кирило, помер.

1. Святі Кирило і Мефодій
(болгарське зображення XVIII ст.)
2. Гробниця Св. Кирила в церкві Св. Климента

Обидва брати жили в основному духовним життям, поширюючи Слово Боже слов'янською мовою. Вони не прагнули ані багатства, ані кар'єри, ані слави. Брати довгий час поневірялися, так і не знайшовши постійного притулку, і померли на чужині.

3. КИРИЛИЦЯ АБО ГЛАГОЛИЦЯ?

Визначте, який алфавіт називається кирилиця, а який — глаголиця.

Кирило і Мефодій створювали літери довго. Використовуючи грецькі та єврейські літери, вони намагалися підібрати букву до кожного звука слов'янської мови, насамперед під шиплячі, яких немає у грецькій і латині. Літописці зазначають, що брати спочатку писали довгими палицями на піску різні букви. Витирали їх і придумували нові.

З ІСТОРИЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Існує дві слов'янські азбуки: кирилиця та глаголиця. Яка з них є давнішою і яку винайшов слов'янський просвітник Кирило?

Кирилиця — писемність, що відома за книжковими пам'ятками XI–XII ст., її азбука складається з 43 літер, у тому числі з 24 грецьких і 19 оригінальних слов'янських.

Азбука глаголиці містить 39 літер. На відміну від кирилиці, глаголиця має дуже складне накреслення літер у вигляді кружечків і петелек, з'єднаних між собою, що дуже утруднює її опанування. Більшість учених гадає, що глаголицю винайшов Кирило для слов'ян Моравії та Паннонії. Незважаючи на графічну складність літер глаголиці, вона тривалий час уживалася в деяких південнослов'янських країнах.

Ознайомтеся з двома варіантами уривка зі Сказання болгарського монаха Черноризця Храбра: а) текст, написаний у IX — на початку X ст.; б) його сучасний варіант. Спираючись на наведену таблицю, установіть, яким алфавітом (кирилицею чи глаголицею) написано текст. Знайдіть у першому тексті букви, які не використовує сучасна українська мова. З таблиці дізнайтеся, як вони називалися.

ІЗ СКАЗАННЯ БОЛГАРСЬКОГО МОНАХА ЧЕРНОРИЗЦЯ ХРАБРА «ПРО ПИСЬМЕНА»

(IX — початок X ст.)

а) А ще ли въ просиши словѣньскыя боукаря, глаголя: «Къто вы письмена створиль есть, или кънигы прѣложилъ?» — То вси вѣдять и отъвѣщавъше рекутъ: «Святыи Костанътинъ Философъ, нарицаемыи Кѣрилъ, тьнамъ письмена створи и кънигы прѣложи, и Меѳодие, братъ его». И аще воспросиши: в кое время?, то ведят и рекутъ: «Яко вѣврѣмена Михаила, цѣсаря гръчьска, ... и Растица кънзя моравьска, ... вълѣто же отъсзъданьявьсего мира 6363»⁹.

б) Якщо ж запитати слов'янських книголюбів-грамотіїв, кажучи так: хто вам письмена створив або книги переклав? — То всі знають і, відповідаючи, кажуть: «Святий Костянтин, філософ, наречений Кирилом, — він нам письмена створив і книги переклав, і Мефодій, брат його. І якщо запитати: в який час?, то знають і кажуть: «Під час Михайла, царя грецького, Ростислава, князя моравського... в літо від створення світу 6363».

НАЗВАННЯ БУКВ	КИРИЛИЦА	ГЛАГОЛИЦА
ШТА	Ш ш	Ш ш
ЕР	Ъ ъ	Ѹ Ѹ ѹ
ЕРЫ	Ы ы (Ѥ) Ѧ	Ѹ Ѹ ѹ ѹ Ѻ Ѻ
ЕРЬ	Ь ь	Ѹ Ѹ ѹ
ЯТЬ	Ѣ ѣ	Д Д
Ю	Ю ю	Р Р
И+А =Я	Ѧ Ѧ	
МАЛЫЙ ЮС	А а А а	Є Є Э Э
БОЛЬШОЙ ЮС	Ѧ Ѧ (Ѧ)	Ѹ Ѹ
ЮС	Ѧ Ѧ	Ѹ Ѹ
КСИ	Ѣ ѣ	
ПСИ	Ѣ Ѣ ѣ	
ФИТА	Ѧ Ѧ	Ѹ Ѹ
ИЖИЦА	Ѣ Ѣ ѣ	Ѹ Ѹ

Працюючи в парах, обговоріть, у чому полягала заслуга Кирила і Мефодія в розвитку слов'янської культури. Як зберігається пам'ять про Кирила і Мефодія? Представте свої думки однокласникам.

⁹ У 863 р. від Різдва Христового.

Брати створили цілком оригінальну систему слов'янської писемності.

Кирило та Мефодій канонізовані і православною, і католицькою церк-
вами. У 1980 р. папа Іоанн-Павло II оголосив Святих Кирила та Мефодія
«покровителями» Європи.

Щорічно 24 травня православна церква святкує день пам'яті
слов'янських учителів, рівноапостольних Кирила і Мефодія. Ці святи від-
віку вважалися покровителями науки, «книжкових людей», які вчать
і вчаться. В Україні в цей час відбуваються Дні слов'янської писемності.
У Чехії та Словаччині день Святих Кирила (Циріла) та Мефодія (Методее),
які своїм приходом до Моравії заклали основи майбутньої чеської держави,
відзначається 5 липня та є державним святом і вихідним днем.

1. Пам'ятник Кирилу і Мефодію
(Мукачеве Закарпатської
області)

2. Кирило і Мефодій
(середньовічне зображення)
3. Пам'ятник княгині Ользі
(Київ)

Роздивіться фотографію пам'ятника Княгині Ользі в Києві та зробіть істо-
ричний коментар до його задуму: поясніть, чому поряд із володаркою Ки-
ївської держави зображені слов'янські просвітителі — Кирило і Мефодій.

Обговоріть:

- Що нового ви дізналися про історію української писемності?
- Що було найцікавішим чи неочікуваним для вас?
- Обговоріть у загальному колі слова літописця Климента Охридсько-
го: «І були Константин і Мефодій великим якорем у бурхливих водах
життєвого моря».
- Що ви розповісте про цей урок вдома?

Україна –
це Європа

Українські митці завжди відчували свою єдність і духовну близькість до подій європейського життя. Так, у 1845 р. Тарас Шевченко написав поему «Єретик», у якій розповів про діяння Яна Гуса.

***

Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту-думу немудрую
Про чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса.
Прийми, отче. А я тихо
Богу помолюся,
Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як констанцький
Єретик великий!
Мир мирові подарують
І славу вовіки!

Єретик
(ілюстрація
Олександра Данченка
до поеми Т. Г. Шевченка)

Перевірте свої знання з розділу «КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ»

- Пригадайте хронологічні межі посилення Угорщини, Польщі, об'єднання земель Північно-Східної Русі довкола Москви, правління Івана III, гуситських війн.
- Охарактеризуйте країни Центральної та Східної Європи, використовуючи поняття: «гусити», «гуситські війни», «віче», «Новгородська боярська республіка», «ярлик», «боярська дума», «Судебник».
- Порівняйте Новгородську республіку та Московську державу.
- Оцініть внесок Кирила і Мефодія, культури країн Центральної та Східної Європи у світову духовну спадщину.
- Уявіть себе упорядником виставки «Ян Гус. Гуситські війни». Спираючись на ілюстративний матеріал, уміщений на сторінках підручника, складіть список експонатів для неї. Обґрунтуйте свій вибір.

Розділ VI

Середньовічний Схід

Не було, немає і не буде людини, гідної
одного лише осуду або однієї лише похвали.

Індійське прислів'я

Любов до всіх — це людське в людині.
Здійснювати людське — це почуття має бути
в людині. Наслідувати це — шлях людський.

*Хань Юй (768–824),
китайський письменник, філософ*

Золото цінується тому, що його мало.

Турецьке прислів'я

§ 28. Утворення Османської імперії. Правління Мехмеда II

1. ПЕРШІ ТУРЕЦЬКІ ДЕРЖАВИ ТА УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ ОСМАНІВ

Працюючи в парах, складіть 2–3 запитання до тексту. Обговоріть запитання та відповіді на них у класі.

Слово «*тюрк*» означає сильний або міцний, а слово «Туреччина» вперше було вжито автором однієї з хронік хрестоносців у XII ст. щодо земель, захоплених тюркськими племенами в Малій Азії.

Зародком могутньої імперії стала невелика держава правителя *Османа*, створене в 1299 р. Від його імені пішла й назва Османської держави, і найменування народу — **турки-османи**, і єдиної династії.

Осман проявив себе як сміливий воїн та енергійний лідер. Вдало використавши сусідство із занепалою Візантією, він захопив частину її території.

З часом правителі Османської держави стали називатися **султанами**.

Осман I
(середньовічна мініатюра)

Турки-османи — основне населення Османської імперії.

Султан — титул правителя в мусульманських державах.

За наступників Османа було створено військо **яничар**, яке проіснувало до XIX ст.

Яничари — піхотний корпус, який створювався шляхом насильницького набору хлопчаків-християн. Їх наvertsали в іслам, при цьому кожному давали інше ім'я.

За допомогою документа, вміщеного на наступній сторінці, дайте відповіді на запитання. Як виховували яничар? Чому вони ставали надійною охороною султана? Як ви думаєте, чому в українській мові назва «яничари» вживалася переносно на означення зрадників, що вірно й завзято служили чужій владі карателів і поневолювачів?

ІЗ ПОПУЛЯРНОГО ТВОРУ «ПРИГОДИ» ЧЕСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА-ГУМАНІСТА ВАЦЛАВА БРАТИСЛАВА З МИТРОВИЦЬ (XVI ст.)

Яничар набирають із дітей тих християнських народів, які живуть під турецькою владою... Найкращих беруть на службу до турецького султана, решту розбирають паші (високі урядовці) та інші турецькі начальники... Коли їм минає 20 років... — усіх їх доправляють до Стамбула. Тут найміцніших і суворих записують у молодші яничари і віддають під командування старших. Під їхнім наглядом молоді вчаться стріляти, рубати шаблями, кидати списи, перескакувати канави, лазити на стіни й виконувати всяку роботу, яку їм дасть старший...

У бою чи під час штурму (фортеці) вони йдуть попереду, намагаючись проявити себе, ...з усіх турецьких солдат вони найбезжалісніші до християн.

Як одягнені яничари? Яке вони мають озброєння? Чи були вони сильним військом? Чому ви так думаєте?

3

1–2. Яничари (малюнки XIX ст.)

3. Яничарська шапка-шолом — берк

4. Турецька зброя XV—XVII ст.

2. ЗАВОЮВАННЯ ОСМАНСЬКИХ СУЛТАНІВ У ЄВРОПІ ТА АЗІЇ

Працюючи в парах, випишіть назви територій, захоплених турками-османами протягом XIV–XVI ст. Обговоріть, чому їм вдалося завоювати таку величезну територію. Знайдіть на карті (с. 204) зазначені території. Назвіть країни, юнаки з яких могли служити у війську яничар.

У XIV ст. Османська держава, захопивши значні території Візантійської імперії, рушила на Балкани, проти Болгарії та Сербії. У Сербії на цей час загострилися князівські міжусобиці, які ослаблювали країну. У 1389 р. долю Балкан вирішила битва на Косовому полі. Там турецьким військам *Мурада I* протистояла союзна армія сербів і боснійців на чолі із сербським королем *Лазарем*, яких підтримували християнські добровольці з Албанії, Польщі й Угорщини.

Які вимоги висунув султан Мурад I до сербського правителя Лазаря?

Король Лазар
(портрет сербського художника
XIX ст. Владислава Тителбаха)

ІЗ НАРОДНОЇ СЕРБСЬКОЇ ПІСНІ

Ой ти, Лазар-цар, владико сербів,
Не бувало, та й не може бути
Двох владик над одною землею...
Присилай мені ключі й подать,—
Золоті ключі від міст великих,
За сім літ пришли ти данину з народу.
Коли ж так зробити не захочеш,
То приходь на Косово з військами,
Ми поділимо там шаблями землю.

Султан Мурад
(середньовічна мініатюра)

Попри мужність і героїзм сербів, добре озброєне та підготовлене військо султана завдало нищівної поразки слов'янам. Сербія визнала залежність від Туреччини. Наприкінці XIV ст. повністю втратила незалежність і Болгарія, ставши частиною володінь турків-османів. У цей же період османи перемогли і 60-тисячне військо рицарів Західної Європи — учасників Хрестового походу.

Але на початку XV ст. турків-османів призупинили війська жорстокого середньоазійського завойовника Тимура (Тамерлана), який розгромив їх. Розоривши державу османів, Тимур повернувся в Середню Азію.

3. УТВОРЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. ПРАВЛІННЯ МЕХМЕДА II

Подумайте, як Мехмеду II вдалося перетворити Османську імперію на впливову державу тогочасного світу. Спираючись на карту (с. 204), назвіть території, завойовані в XV ст.

Джентіле Белліні.
Портрет
Мехмеда II (XVI ст.)

Нове піднесення Османської держави почалося за *Мехмеда II*. Він здобув добру освіту, знав п'ять мов, зокрема, арабську, грецьку, давньоєврейську, латину, вивчав західну культуру, захоплювався математикою та астрономією і під керівництвом візантійських учених досліджував праці грецьких філософів. Водночас це була вкрай жорстока й підступна людина.

З юності султан мріяв захопити Константинополь — зробити те, що не вдавалося жодному з турецьких правителів. Він розумів, що без міцних облогових машин подолати укріплення міста неможливо, тому наказав їх побудувати. Водночас за чотири місяці на європейському березі протоки Босфор було збудовано фортецю, яка

перекрила доступ до міста з моря. Легенда розповідає, що коли послали візантійського імператора **Константина XI** зажадали ліквідації фортеці, Мехмед II їм відповів: «Я можу робити все, що завгодно. Обидва береги Босфору належать мені: той східний — тому, що на ньому живуть османи, а цей західний — тому, що ви не вмієте його захищати». Для остаточного штурму Константинополя Мехмед зібрав більш ніж 100-тисячне військо й великий флот. Захисників міста було всього 7 тисяч. Майже 2 місяці тривала його облога. Лише у травні **1453 р.** місто було взято.

Використайте різні джерела знань (ілюстрацію, документи, картосхему на с. 204) й опишіть штурм Константинополя та його наслідки.

Обстріл важкої артилерії
(фрагмент діорами
«Взяття Константинополя
в 1453 р.»,
Стамбулі, Туреччина)

**З «ІСТОРИЧНОЇ ПОВІСТІ» НЕСТОРА ІСКАНДЕРА,
РОСІЙСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА,
ЯКИЙ БРАВ УЧАСТЬ У ШТУРМІ КОНСТАНТИНОПОЛЯ (XV ст.)**

Народ, який перебував на вулицях й у дворах, не маючи бажання підкоритися туркам, продовжував боротьбу... Деякі городяни, жінки та діти кидали з будинків на турків черепицю, цеглини, підпалювали свої будинки та кидали палаючі балки...

**ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ІСТОРИК МИХАЙЛО ДУКА
ПРО ОСТАННІЙ ДЕНЬ ШТУРМУ КОНСТАНТИНОПОЛЯ**

Військове щастя вже схилялось на бік турків... і можна було бачити сповнене жаху видовище, бо ромеї та латиняни... були одні посічені, інші, закривши очі, падали зі стіни, ламаючи тіла, і в жахливих муках умирали. Турки ж, немов стрімкі орли, безперешкодно приставляли драбини і піднімались на стіну.

І тоді всі жінки і чоловіки, ченці й черниці побігли до церкви, несучи в руках дітей своїх, залишаючи домівки всякому, хто бажав увійти...

Константинополь став столицею Османської імперії під назвою Стамбул (Істанбул). А напередодні вирішального штурму відбувся останній молебень у Софійському соборі, який невдовзі турки перетворили на мечеть.

Завойовницька політика Османів базувалася на потужній армії, ефективному державному апараті та системі примусу населення. Усе це забезпечувало могутність імперії. Унаслідок завоювань турків наприкінці XV ст. на землях колишньої Візантійської імперії, Малої Азії і балканських країн Сербії та Болгарії виникла величезна Османська імперія. У 1478 р. свою васальну залежність від Туреччини визнало Кримське Ханство. Під її контролем опинилися торговельні шляхи, що сполучали Європу з Азією.

Починається й новий етап відносин між різними країнами: Україною, Литвою, Польщею, з одного боку, і Туреччиною та Кримським Ханством, з іншого. Вони воювали між собою, торгували, об'єднувались у військові союзи, обмінювались традиціями повсякдення.

Установіть основні напрямки походів турків-османів. Покажіть на карті (с. 204) території Османської імперії в різні періоди Середньовіччя. Назвіть народи, що входили до складу імперії. Які релігії вони сповідували?

Мехмед II
та константинопольський
патріарх
(грецька мозаїка XVIII ст.)

Утворення Османської держави

Облога Константинополя

- Турецьке військо
- Візантійське військо
- o—o— Загороджувальний ланцюг
- ➔ Штурм міста 29 травня 1453 р.

- Володіння Османів у XIII ст.
- Території, приєднані до османських володінь на початку XIV ст.
- Османські завоювання до середини XIV ст.
- Кордони Балканських країн у середині XIV ст.
- Володіння Візантії
- ➔ Вторгнення військ Тимура в 1402 р.
- Османська імперія наприкінці XV ст.
- Вассали Османської імперії
- ⊗ Місця і роки битв

На чолі Османської імперії стояв султан, наділений необмеженою владою. Він правив за допомогою міністрів і чиновників, першим із яких був великий *візір*, що керував радою — *диваном*. Мехмед II започаткував *Порту* — центральний уряд країни.

Народи Османської імперії зазнавали жорстокого гноблення з боку завойовників. Усі немусульмани сплачували подушний податок, вони змушені були безоплатно працювати на будівництві фортець, доріг, мостів і мечетей. Немусульманам забороняли їздити верхи, носити зброю, займатися адміністративною й військовою діяльністю.

Османська імперія, утворена в епоху Середньовіччя, проіснувала до 1922 р. Її наступницею є Турецька Республіка.

4. КУЛЬТУРА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Оцініть внесок Османської імперії у світову духовну спадщину.

Протягом багатьох століть на територіях, що ввійшли до Османської імперії, жили різні народи зі своєю культурою. Тут переплелися духовні, ремісничі, торговельні традиції еллінів, персів, римлян та багатьох інших народів.

Поясніть, чому кожна із зазначених культур вплинула на духовний розвиток Османської імперії.

Взаємодія традицій, які зумовили створення багатогранної культури Османської імперії

арабська

антична

перська

візантійська

Розвиток держави потребував освічених людей, тому Мехмед II приділяв велику увагу шкільництву. За його наказом у Стамбулі відкривалися школи — медресе, де учнів навчали основ ісламу, граматики, логіки, астрономії, права.

Мехмед II упорядкував звід світських законів держави — *Канун* (від назви візантійського законодавства — Канон). Для просування державною службою знатність роду вже не мала вирішального значення.

Важливу роль в Османській державі відігравало мусульманське духовенство, на чолі якого стояв головний *муфті*, без його підпису видані султаном накази вважалися недійсними. Водночас Мехмед II затвердив православного (грецького) і вірменського патріархів та іудейського головного рабина в Константинополі, які мали не тільки церковну, а й судову владу.

Дивовижною є архітектура османського Середньовіччя. Мечеті й мавзолеї, палацові й ринкові споруди, прикрашені мармуром, різьбленням із каменю, дерева й металу, оздоблені шедеврами образотворчого та прикладного мистецтва.

Опишіть середньовічні пам'ятники Османської імперії. Які з них є єдиною ланкою між Стародавнім світом і Середньовіччям? Порівняйте архітектуру Європи та Османської імперії.

1. Ворота Адріана (Анталія)
2. Мавзолей Шарафеддина (Конья)
3. Мечеть Аладина (Конья)
4. Зелена мечеть, внутрішній інтер'єр (Бурса)
5. Велика мечеть (Конья) 6. Фортеця (Аланья)

З того часу і до сьогодні досить популярними є байки й анекдотичні оповідання про Ходжу¹ Насреддіна.

Які риси характеру висміює Ходжа Насреддін?

З АНЕКДОТІВ ПРО ХОДЖУ НАСРЕДДІНА

Ходжу запросили на звання обід. Він одягнув старе вбрання, і ніхто не звертав на нього увагу. Тоді Ходжа тихенько побіг додому, одягнувся в пишний одяг, зверху накинув ще шубу і повернувся до столу. Ходжу шанобливо зустріли й посадили за стіл почесних гостей. Пропонуючи йому смачні страви, господар пригостив Ходжу: «Будь ласка, Ходжа, скуштуйте!» А Ходжа, підтягуючи шубу до страви, каже: «Прошу, шубко!» — «Що ти робиш, Ходжа?» — здивувалися гості. «Раз шана шубі, то хай шуба їсть», — заявив Ходжа Насреддін.

Пам'ятник Ходжі Насреддіну в Бухарі (Узбекистан)

1. Коли була утворена Османська імперія?
2. Хто такі турки-османи?
3. Як називалося військо султанської гвардії?
4. Хто стояв на чолі Османської імперії?

5. Наведіть приклади досягнень культури Османської імперії епохи Середньовіччя.
6. Охарактеризуйте, як здійснювалось управління імперією.
7. Поміркуйте, які наслідки для різних країн Європи мали завоювання турків-османів.

1. Розкажіть, коли і як утворилась Османська держава.
2. Порівняйте суспільний устрій Османської імперії та західноєвропейських країн.
3. За можливості дізнайтеся більше про Ходжу Насреддіна, порівняйте його з героями українського фольклору. Що об'єднує ці персонажі, а що — відрізняє?

¹ Ходжа — духовний наставник, почесний титул письменника в мусульманських країнах.

§ 29. Життя в Піднебесній імперії

1. СЕРЕДНЬОВІЧНІ КИТАЙСЬКІ ДЕРЖАВИ

Хто міг брати участь в управлінні Китаєм?

На початку VII ст. в Китаї утвердилася династія Тан, яка правила країною майже 300 років. Єдину державу очолював імператор з необмеженою владою, який вважався «сином Неба», тому країну називали «Піднебесною». Згодом різні династії правили країною. У XIII–XIV ст. Китай також зазнав монгольської навали. Лише після відновлення незалежності, за династії Мін, почалося піднесення держави.

У китайському суспільстві існувала жорстка ієрархія. Нижче імператора перебували його найближчі родичі, ще нижче — чиновники. На відміну від Західної Європи, у Китаї родова знать до управління країною прямого доступу не мала. Дорогу до влади в Піднебесній відкривала, насамперед, освіченість. Чиновників призначали тільки з тих, хто склав непрості іспити, де на одне місце було понад сто претендентів.

Китайські чиновники
(середньовічна мініатюра)

До іспитів допускалися всі вільні люди, однак переважна більшість тих, хто успішно витримував іспит, походила все-таки зі впливових і заможних сімей. Водночас система іспитів давала можливість залучати на службу й талановитих простих людей.

2. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В ПІДНЕБЕСНІЙ ІМПЕРІЇ

На основі карти (с. 210) і тексту, схарактеризуйте вплив природних умов на спосіб життя населення Китаю в епоху Середньовіччя. Підтвердіть слова автора підручника, що побут і звичаї у Китаї відзначалися своєрідністю.

На зрошуваних землях вирощували рис (на півдні його збирали по два врожаї на рік), цукрову тростину, чайні кущі. Китай вів морську торгівлю з країнами, розташованими на берегах Індійського океану. Розвивалася торгівля і всередині країни. Аби полегшити перевезення, було споруджено Великий канал завдовжки 1700 км, який сполучав річки Янцзи та Хуанхе й використовувався для зрошення полів.

Побут і звичаї в Китаї відзначалися своєрідністю. Чоловіки й жінки носили довге волосся, яке зав'язували на маківці. Однією з ознак жіно-

чої краси в Китаї вважали маленькі ніжки. Дівчаткам із багатих сімей перев'язували ноги бинтами, щоб вони не росли. Згодом дорослій жінці важко було ходити такими непропорційно малими ногами.

На сталих традиціях ґрунтувались і сімейні звичаї. Укладанням шлюбу займалися батьки. Іноді вони домовлялися про заручини, коли діти були ще немовлятами. Якщо хлопчик помирав до одруження, то заручена з ним дівчина вважалася вдовою й не могла вже вийти заміж. Бувало, що наречені вперше бачилися на власному весіллі.

У Китаї з глибокої давнини мирно співіснували кілька релігій. У I ст. н.е. з Індії в Китай проник і поширився буддизм. Проте основою освіти, моралі, державного устрою, законодавства лишалося *конфуціанство*, яке виникло ще в VI–V ст. до н.е.

На основі зображень давніх китайських художників, виконаних на шовку, опишіть одяг, житло середньовічного Китаю.

3. ВНЕСОК КИТАЮ У СВІТОВУ КУЛЬТУРНУ СПАДЩИНУ

Працюючи в парах, складіть перелік найважливіших досягнень науки та культури Китаю.

Важко назвати таку сферу науки, літератури або мистецтва, у яку не зробив би внесок Китай.

Саме китайці вперше винайшли *книгодрукування*, що дало змогу ознайомити інші країни Сходу з досягненнями китайських учених. Китайці винайшли *порох і вогнепальну зброю, паперові гроші та морський компас*. Китайські астрономи створили надзвичайно точний *календар*, у якому тривалість року лише на 27 секунд не збігалася зі справжньою величиною, знали причини сонячних і місячних затемнень і вміли їх передбачати. Особливо славилася китайська *порцеляна*, винайдена в епоху Тан. Китайці ревниво оберігали секрети виробництва порцеляни, і в Європі її навчилися виготовляти лише у XVIII ст.

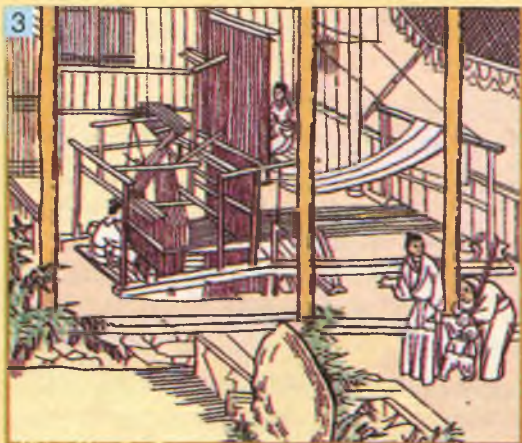
Китайці мали глибокі знання з медицини, історії, географії. У XV ст. їхній флот здійснив грандіозне плавання до східного узбережжя Африки.

Які винаходи середньовічного Китаю ми використовуємо зараз?

- 1–2. Середньовічні порцелянові вироби
3. Виготовлення шовка (середньовічний малюнок)
4. Паперові гроші (IX ст.)

Із поширенням буддизму в Китаї розпочалося спорудження величезних монастирів зі статуями Будди. Чудовими пам'ятками архітектури були високі багатоярусні храми — *пагоди*, які споруджувалися на честь буддистських святих.

Визначте особливості китайської архітектури. Знайдіть на карті (с. 210) місцезнаходження цих пам'яток. Порівняйте китайські та європейські башти.

1. Пагода Суньюєсі в Хенані
2. Буддистський печерний храм Цяньфодун (печери 1000 Будд) створювався протягом кількох століть
3. Пагода Лунхуа в Шанхаї
4. Брама храму Цзюхуа в провінції Аньхой (XII ст.)

У Середні віки відбувався обмін культурними досягненнями між державами Сходу, тож високорозвинене духовне життя Китаю та Індії слугувало зразком для інших країн.

1. Назвіть китайські династії Середньовіччя.
2. Що було споруджено в Китаї для розвитку торгівлі?
3. Як називалися багатоярусні храми в Китаї?

4. Опишіть основні пам'ятки культури Китаю.
5. Оцініть внесок середньовічного Китаю у світову духовну спадщину.
6. Порівняйте устрій держави, суспільства, культуру Китаю з європейськими державами.

На основі тексту складіть короткий путівник (8–10 речень), який би пояснював іноземцю певні китайські традиції та побут. Доберіть ті, які, на вашу думку, є найцікавішими.

§ 30. Середньовічне суспільство Індії

1. ІНДІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В СЕРЕДНІ ВІКИ

Поєднайте різні джерела знань. На основі карти (с. 210) і тексту охарактеризуйте вплив природних умов на спосіб життя населення Індії в епоху Середньовіччя. Поставте до тексту 2–3 запитання про різні сфери життя населення. Запропонуйте своїм однокласникам на них відповіді.

Для жителів середньовічної Європи Індія була казковою країною. Багатства, які так захоплювали європейців, створювалися природою і працею мільйонів селян та ремісників. Працьовиті селяни збирали по 2–3 врожаї рису на рік.

Крім зернових, культивували цукрову тростину, бавовну, прянощі та багато різних фруктів. Чимало з цих культур запозичили з Індії сусідні народи. Славилась Індія й кокосовою пальмою. У своїх господарствах скотарі розводили корів, буйволів, верблюдів, кіз, коней та ін. Індійцям удалося приручити навіть слонів. Вправні ремісники виготовляли вироби із заліза, золота, інших дорогоцінних металів.

У середньовічній Індії зберігалася традиційна структура суспільства.

Яким був соціальний устрій індійського суспільства в Середньовіччі?

ІЗ ПРАЦІ ВІДОМОГО КИТАЙСЬКОГО МАНДРІВНИКА СЮАНЬ ЦЗАНА (VII ст.)

Сім'ї в Індії поділяються на чотири варни. До першої варни належать брахмани. Це люди чистої поведінки, вони суворо дотримуються законів релігії, моральності... Другу варну становлять кшатрії. Протягом багатьох століть вони є правлячою групою. Кшатрії дбають про доброчесність і милосердя. Люди третьої варни називаються вайшами. Вони займаються торгівлею і шукають прибутків... Люди четвертої варни Шудри — займаються землеробством... Одружившись, людина посідає вище або нижче становище, залежно від нової спорідненості. Індійці не допускають безладного змішання через шлюби між родичами. Колишня заміжня жінка вже ніколи не матиме другого чоловіка.

Представники індійських варн
(середньовічна скульптура)

Поступово варни ділилися на **касти**.

Кáсти — закриті групи людей в Індії, які займалися певним видом діяльності та посідали відповідне місце в суспільстві.

На початку XIII ст. із володінь мусульман на півночі Індії утворилася незалежна мусульманська держава зі столицею в місті Делі — *Делійський султанат*. Відтепер усі немусульмани платили особливий подушний податок і були обмежені у правах. Тому багато корінних жителів переходило в іслам, аби звільнитися від цього податку. Невдовзі в деяких областях, наприклад, у Бенгалії, на сході Індії, мусульмани становили більшість населення. Проте зберігалися і традиційні для Індії *індуїзм* та *буддизм*.

2. ПОВСЯКДЕННЯ ІНДІЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Про які явища повсякденного життя та звичаї індійців розповідають документи й ілюстрації? Які з них відрізняються від звичаїв інших народів?

ІЗ «КНИГИ ПРО РІЗНОМАНІТНІСТЬ СВІТУ» МАРКО ПОЛО² (XIII ст.)

Коли хто помре і тіло його спалюють, дружина кидається у вогонь і разом із чоловіком себе спалює; таких жінок сильно хвалять. Сказати правду, багато жінок роблять те, що я вам зараз розповів. Місцевий народ молиться ідолам, а багато хто бикові; бик, кажуть вони, найславніша тварина. М'ясо його ні за що у світі не їстимуть, і ніхто аніяким способом не вб'є його.

ІЗ «ЗАПИСОК ПРО КРАЇНИ ЗАХОДУ В ЕПОХУ ВЕЛИКОЇ ДИНАСТІЇ ТАН» СЮАНЬ ЦЗАНА

Про індійські міста

Міста і села мають брами. Їх вулиці та провулки заплутані. Головні вулиці брудні. Торгові ларьки стоять на цих вулицях з обох боків і мають відповідні знаки. М'ясники, рибалки, танцюристи та подібні їм живуть за межами міста. На вулицях ці люди зобов'язані триматися лівого боку, поки не дійдуть до свого будинку.

Про звичаї та одяг

Коли індійці сидять і відпочивають, вони використовують циновки.

Одяг індійці не кроють і не шують. Їм дуже подобаються білі тканини, і вони мало цінують кольорові або прикрашені малюнком...

Про торгівлю

В Індії є золото, срібло, мідь, нефрит, рідкісні самоцвіти і різноманітні коштовні каміння, які збирають на морських островах. Усе це індійці міняють на інші предмети. Справді, мешканці Індії завжди ведуть натуральний обмін, оскільки у них немає ні золотих, ні срібних монет...

² Марко Поло — італійський купець і мандрівник.

Про царську сім'ю і військо

Головних воїнів у цій країні обирають із найхоробріших. Оскільки сини наслідують професію батьків, вони швидко оволодівають військовим мистецтвом. В Індії існують чотири роди військ: піхота, кавалерія, колісниця, слони. Слонів укривають міцною бронєю, а до хоботів прив'язують гострі клинки.

1–3. Вироби індійських ремісників (сучасні фото)
4. Індійська богиня (середньовічне зображення)

3. ВНЕСОК ІНДІЇ У СВІТОВУ КУЛЬТУРНУ СПАДЩИНУ

Працюючи в парах, складіть таблицю «Основні досягнення науки і культури Індії».

Індія зробила великий внесок у розвиток середньовічної культури. Уже з перших століть нашої ери в Індії користувалися десятковою системою числення — індійськими цифрами, що зараз відомі як арабські. Математики вміли виконувати дії з дробами, обчислювати площі фігур та об'єми тіл, із високою точністю визначили число π (пі). У багатьох містах Індії в Середні віки існували обсерваторії.

У книжках з медицини детально описувалася будова тіла людини та її внутрішніх органів. Лікарі вміли робити складні операції, використовуючи до 200 хірургічних інструментів і засоби знеболювання. Щоб розпізнати хворобу, визначали температуру тіла, вимірювали пульс хворого, оглядали колір шкіри та язика. Як ліки використовували настої, відвари та мазі.

Зазвичай літературні твори писали **санскритом**. Ця мова була міжнародною в цій частині світу, так само, як у Західній Європі — латина.

Санскрит — літературна мова Давньої Індії, мова науковців, священників, освічених людей країн Південної Азії.

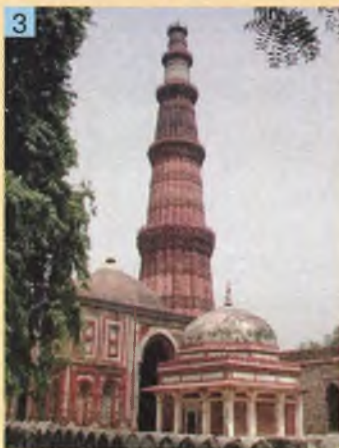
У перші століття нашої ери храми споруджували всередині печер. Серед них особливо вражають храмові печери Аджанти в Центральній Індії. Аби художник міг працювати при денному світлі, необхідному для створення такого шедеву, застосовувалася спеціальна система дзеркал.

Яке враження справляють ці пам'ятки? Про який рівень розвитку індійського суспільства вони, на вашу думку, свідчать? Знайдіть ці пам'ятки на карті (с. 210).

1. Середньовічне місто Джайсалмер
2. Храм Кандар'я Мхадева (Кхаджурахо)
3. Мінарет Кутб-Мінар (Делі)
4. У печері храмового комплексу «Аджанта»

1. Що таке варни та касти?
2. Який італійський купець описав середньовічну Індію?
3. Яка мова в Індії була аналогічною латині?

4. Оцініть внесок середньовічної Індії у світову духовну спадщину.
5. Порівняйте устрій держави, суспільства, культуру і релігії Індії з європейськими державами.

Використайте карту й виконайте завдання. Які завойовники вторглися на територію Індії в XI ст.? Прокладіть свій шлях від Індії до Великого шовкового шляху. Через які міста він пройде, з народами яких країн ви зможете зустрітися?

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Скарби середньовічного Сходу в музеях України

Мистецтво середньовічних Китаю та Індії не так широко представлене в українських музеях, як західноєвропейське. Проте й вітчизняні зібрання варті уваги.

У Національному музеї мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків зберігається унікальна колекція прикладного мистецтва та ремесел середньовічного Китаю: бронзове литво, порцеляна, художнє різьблення по каменю і слоновій кістці. Є рідкісні зразки китайської поховальної скульптури «юн», що свідчать про суспільне життя, моду і звичаї певних періодів середньовічного Китаю. У музеї представлено найдавніший в Україні перський Коран XV ст., яскраві турецькі фаянси, мініатюрний живопис ісламського Середньовіччя.

В Одеському музеї західного і східного мистецтва можна оцінити лакові вироби Китаю, дізнаючись, наприклад, про те, що китайські імператори нагороджували ними за важливі заслуги. Невелика, проте рідкісна за змістом експозиція східного мистецтва зберігається в Золочівському замку, що на Львівщині.

*Витвори із колекції
Національного музею мистецтв*

1. Скульптури «юн» (династія Тан, VII–X ст.).
2. Порцелянова ваза з п'ятьма трубками, які, можливо, використовувались як посудини для пахощів (династія Тан, X–XII ст.)

Перевірте свої знання з розділу «СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД»

- Пригадайте дату утворення Османської імперії; покажіть на карті територію Індії, Китаю, Османської імперії в різні періоди Середньовіччя, напрямки завойовницьких походів Османської імперії.
- Охарактеризуйте країни середньовічного Сходу, використовуючи поняття: «турки-османи», «султан», «яничар», «Піднебесна імперія», «касти», «індуїзм». Розкажіть про діяльність Мехмеда II.
- Оцініть внесок середньовічних Індії, Китаю та Османської імперії у світову духовну спадщину.
- Наведіть приклади досягнень культури Індії, Китаю й Османської імперії епохи Середньовіччя, взаємообміну східної та європейської спільнот.
- Підготуйте комп'ютерну презентацію на тему: «Культура Османської імперії, Індії та Китаю епохи Середньовіччя».

Готуємося до уроку річного узагальнення «ВНЕСОК ЦИВІЛІЗАЦІЙ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ІСТОРІЮ ЛЮДСТВА ТА СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ЄВРОПИ»

Ціле тисячоліття охоплює епоха Середніх віків, яку історики називають ще «середньовічний міленіум». На цьому уроці ви пригадуватимете основні досягнення Середньовіччя, але це — лише частина його реального спадку. У V–XV ст. утворилися нові держави, було закладено основи сучасних націй і демократії, виникла нова світова релігія — іслам. У європейських державах склалися представницькі органи, а в містах — виборні ради та університети. Людство розвинуло матеріальну культуру: почали застосовувати вітряки й водяні млини, з'явилися перші домни, винайшли порох, компас і вдосконалили кораблі. Середньовіччя починалося зі ствердження, що «людина — пасивне знаряддя Бога», а закінчувалося ідеями про унікальність кожної особистості.

Перевірте ваші знання основних понять, дат, географічних об'єктів, досягнень науки, культури епохи Середніх віків, без яких неможливо уявити світову історію та наше сьогодення.

I. Перевірте знання хронології Середньовіччя.

1. Коли тривала епоха Середніх віків?
2. У які століття відбувалося Велике переселення народів?
3. Що було раніше: скликання Генеральних штатів у Франції чи прийняття Великої хартії вольностей?
4. Які дві великі події пов'язані з 1453 роком?

Зверніть увагу, що всі основні дати, опрацьовані вами протягом року, є на синхроністичних таблицях, уміщених на форзацах підручника.

II. Пригадайте географію Середніх віків.

1. Назвіть держави, що виникли в епоху Середніх віків.
2. Назвіть країни, що вивчали в курсі історії Середніх віків і яких зараз не існує.
3. Використайте карту (с. 219) і назвіть провідні держави наприкінці XV ст.
4. Зіставте карти на с. 22 і 219 та проаналізуйте, як змінилася карта Європи протягом Середньовіччя.

III. Перевірте засвоєння основних понять курсу.

1. Згрупуйте за темами слова та словосполучення: *варварське королівство, інквізиція, ратуша, халіфат, феодал, романський стиль, іслам, Відродження, магістрат, патриціат, християнство, цех, мер, стани, гільдія, індуїзм, плебс, буддизм, єретик, готичний стиль, лихварство, міська комуна, університет, гуманізм.*
2. Оберіть із них ті, що використовуються зараз, і ті, що стали історизмами.

IV. Проаналізуйте епоху Середніх віків, послідовно виконуючи завдання.

1. Назвіть речові та писемні історичні джерела, які можна використовувати для вивчення життя людини в епоху Середніх віків.
2. Охарактеризуйте основні етапи, які пройшло людство в епоху Середніх віків.
3. Пригадайте видатні постаті Середньовіччя. Назвіть не менше трьох діячів, які, на вашу думку, назавжди залишилися в історії завдяки своїй діяльності.
4. Назвіть найбільші міста Середньовіччя. Охарактеризуйте причини швидкого зростання середньовічних міст.
5. Поміркуйте, що в епоху Середньовіччя об'єднувало всіх людей, незалежно від їхнього походження, статі, країни тощо.
6. Назвіть об'єднання людей, які утворилися в епоху Середніх віків (етнічні, професійні, навчальні тощо). Чому людина прагнула до об'єднання?
7. Назвіть та охарактеризуйте основні технічні досягнення людства в епоху Середніх віків.
8. Посилаючись на ілюстрації, охарактеризуйте внесок епохи Середніх віків у світову культуру та духовну спадщину.

V. Обговоріть значення епохи Середніх віків та її зв'язок із сучасністю, послідовно виконуючи завдання.

1. Поміркуйте, що об'єднує сучасну та середньовічну людину.
2. Ознайомтеся з положеннями Біблії та Корану. Обговоріть, які цінності є спільними для обох релігій і яке значення вони мають для подальшого розвитку людства.

Біблія	Коран, хадиси
Шануй батька свого і матір свою.	Рай — під стопами матерів.
Тож у всьому — що хочете, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви.	Любов до людини — половина розуму.
Не свідчи неправдиво на ближнього свого.	І не прикривайте істину брехнею.
Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть. Хто просить у тебе — дай, і від бажаючого позичити в тебе не відвертайся.	Не в тому благочестя, щоб повертати обличчя на Схід і Захід, а благочестя — хто повірив в Аллаха, і в янголів, і в пророків; і давав майно, незважаючи на любов до нього, сиротам, біднякам, подорожнім, близьким; і вистоював молитву, і очищався, і виконував заповіді.
Стережіться виставляти свою милостиню перед людьми, що бачили вас, бо не буде за це вам нагороди від Отця Небесного. Отож, коли чиниш милостиню, не сурми перед себе.	Слова добрі і прощення краще, ніж милостиня, за якою слідує образа.
І якою мірою міряєте, такою і вам мірятиме.	І будьте вірними в мірі, коли відміряєте, зважуйте правильними вагами.

3. Висловіть судження щодо ролі та значення Середніх віків у розвитку європейської цивілізації, враховуючи те, що в Новий час Середньовіччя «передавало» такі риси розвитку, як:

- натуральне господарство;
- станова, ієрархічна структура суспільства;
- панування монархій;
- теоцентризм (*від латинського тео — «Бог»*) — вплив релігії на всі сфери життя суспільства;
- становлення гуманізму та демократії.

4. Обговоріть, як розширилося у вашому уявленні поняття *цивілізація* після вивчення історії Середніх віків.

Література та Інтернет-джерела для тих, хто хоче продовжити подорож середньовічною історією

1. Балади про Робін Гуда (різні видання).
2. Барагура В. Меч і книга. — К., 1993.
3. Бутромеев В. П. Всемирная история в лицах: Раннее Средневековье. Позднее Средневековье. Энциклопедия для школьников. Серия «Детский плутарх». — М., 1998, 1999.
4. Дервиз К. Великие сражения Средних веков 1000–1500. — М., 2007.
5. Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія / Упорядник М. О. Рудь: Навч. посібник. — К., 2005.
6. Клименко Н. П., Малієнко Ю. Б. Книга для читання з історії Середніх віків: Навч. посібник для 7-го кл. загальноосвітн. навч. закл. — К., 2004.
7. Крип'якевич І. Всесвітня історія: У 3 кн. — Кн. 2. Середньовіччя і нові часи. — К., 1995.
8. Мустафін О.Р. Справжня історія Середніх віків. — Харків, 2014.
9. Петрарка Ф. Сонети (різні видання).
10. Сенкевич Г. Хрестоносці (різні видання).
11. Скотт В. Айвенго (різні видання).
12. Стівенсон Р. Л. Чорна стріла (різні видання).
13. Тисяча і одна ніч (різні видання).
14. Хаггард Г. Прекрасна Маргарет (різні видання).

- Internet Medieval Sourcebook Project
- The Labyrinth
- NetSERF The Internet Connection for Medieval Resources.
- Medieval Times Complete overview of Middle Ages history.
- The Middle Ages — an informational site for teachers and students
- Information from the Medieval Period.
- De Re Militari: The Society for Medieval Military History
- Medievalists.net
- Українська музична культура епохи Середньовіччя
- Сайт «Історична правда» <http://www.istpravda.com.ua/>
- Енциклопедія всесвітньої історії <http://javot.net/history/index.htm>
- <http://improvisus.com/ua/vhid.html>
- Серед кінофільмів, події яких відбуваються у Середні віки: «Гра престолів», «Робін Гуд», «Король Артур», «Жанна д'Арк», «Хоробре серце», «Анна, королева Франції» та інші.
- Популярні комп'ютерні ігри, присвячені Середньовіччю: Stronghold, Medieval: Total War, The Settlers: Heritage of Kings, Anno 1404, Citadels, Imperia Online та інші.

